ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

STUDII ȘI CERCETĂRI DE
ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

2

TOMUL 28
APRILIE—IUNIE
1977

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

Preţul unui abonament anual este de 100 lei. În ţară, abonamentele se primesc la oficiile poştale, factorii poştali şi difuzorii de presă din întreprinderi şi instituţii. Revista se poate procura direct sau prin poştă şi prin PUNCTUL DE DESFACERE AL EDITURII ACADEMIEI, Bucureşti, 71021, Calea Victoriei 125, sectorul 1.

Cititorii din străinătate se pot abona adresîndu-se la ILEXIM Departamentul Export-Import Presă, P.O. Box 136—137, telex: 11226, Bucureşti, str. 13 Decembrie nr. 3.

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite Comitetului de redacţie pe adresa : str. I. C. Frimu nr. 11 Bucureşti.

APARE DE 4 ORI PE AN

STUDII ȘI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

TOMUL 28 Nr. 2 aprilie—iunie 1977

SUMAR

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 28 **N° 2** **avril—juin 1977**

SOMMAIRE

ÉTUDES

DISCUSSIONS

MATÉRIAUX ET RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES

NOTES ARCHÉOLOGIQUES

COMPTES RENDUS

SEMNIFICAȚIA CRONOSTRATIGRAFICĂ ȘI PALEOCLIMATICĂ A UNOR ANALIZE CHIMICE, GRANULOMETRICE ȘI PALINOLOGICE ÎN UNELE AȘEZĂRI PALEOLITICE DIN BAZINUL CEAHLĂULUI. CONSIDERAȚII ASUPRA TIPULUI ȘI CARACTERULUI AȘEZĂRILOR

DE

ALEXANDRU PĂUNESCU, EMILIA CÂRCIUMARU, MARIN CÂRCIUMARU, POMPILIU VASILESCU *

În perioada 1955—1958, construcția hidrocentralei de la Bicaz, cu lacul de acumulare care urma să acopere o suprafață întinsă, a impus numeroase cercetări în diverse domenii, între care cele arheologice au fost deosebit de intense și fructuoase. Rezultatele acestor cercetări au fost publicate într-o serie de rapoarte preliminare și studii mai restrînse în diverse reviste de specialitate, iar în 1966, sub forma unui studiu monografic[1].

Cercetările de teren ca și numeroasele sondaje și săpături executate în peste 20 de puncte aflate pe terasele Bistriței și ale afluenților ei, în zona cuprinsă între Bicaz și Poiana Teiului (pe o lungime de circa 23 km în linie dreaptă) nu au dat la iveală nici o dovadă de locuire mai veche decît începuturile paleoliticului superior (cultura aurignaciană) și mai tîrzie decît epipaleoliticul timpuriu (cultura swideriană). Este interesant de relevat că dintre cele 18 așezări paleolitice, 16 (cu un total de 37 niveluri de locuire) se află concentrate în bazinul Răpciuni (între punctul Cetățica la sud, Bistricioara la nord, Grinţieș la vest și Schitișor la sud-vest), pe o lungime de circa 3 km și pe o lățime cuprinsă între 0,5 și 5 km, și numai 3 în afara acestui bazin: una la Secu, alta la Bicaz (ambele situate la sud de satul Ceahlău, la circa 13 și respectiv 20 km în linie dreaptă de această localitate) și a treia situată la sud-vest, în Poiana Scaune din Masivul Ceahlău. Reține în mod deosebit atenția faptul că la nord de bazinul Răpciuni, în amonte pe Bistrița, singura descoperire paleolitică pare să o constituie cea din satul Popești, aflat la aproxima-

* Al. Păunescu a redactat problemele legate de interpretarea materialului arheologic, tipul și caracterul așezărilor, precum și concluziile detașate din aceste aspecte; Emilia Cârciumaru a executat analiza chimică; P. Vasilescu a realizat analiza granulometrică; M. Cârciumaru a sintetizat rezultatele analizelor chimice și granulometrice, a efectuat studiul palinologic, a făcut interpretarea paleoclimatică și geocronologică a profilelor analizate ca și a aspectelor legate de periodizarea periglaciarului din zonă.

[1] C. S. Nicolăescu-Plopșor, Al. Păunescu, F. Mogoșanu, Dacia, N. S., 10, 1966, p. 5—114; Alexandra Bolomey, Dacia, N. S., 10, 1966, p. 114—116.

S C I V A, tomul 28, nr. 2, București, aprilie—iunie 1977, p. 157—183

tiv 15 km distanță de satul Ceahlău. În schimb, în aval, pe Bistrița, în afara celor două descoperiri amintite (Secu și Bicaz), pe o lungime de circa 75 km (între Bicaz și Bacău), prin cercetări de suprafață și săpături nu au fost depistate decît trei așezări paleolitice : Poiana Cireșului (Piatra Neamț), Buda și Lespezi.

Locuirile paleolitice din Bazinul Răpciuni sînt concentrate îndeosebi pe terasele mijlocii de pe partea dreaptă a Bistriței, malul stîng al acestui rîu fiind abrupt. Marele număr de așezări, aglomerate pe un teritoriu foarte restrîns, care nu depășește cîțiva kilometri pătrați, pare a se explica mai cu seamă, așa după cum bine s-a subliniat de studiile anterioare [2], prin poziția geografică a acestui bazin. Este vorba, în primul rînd, de căile naturale de comunicație, cărări, înșeuări, trecători, vaduri etc., care au legat bazinul Răpciuni de regiunile vecine de-a lungul întregului paleolitic superior, căi folosite de oamenii primitivi în căutarea vînatului și a materiei prime pentru unelte. Condițiile naturale favorabile oglindite de întretăierea aici a numeroase căi de acces, existența unor locuri propice vînării animalelor de către omul paleolitic, în anumite sezoane și cu deosebire în perioadele lor de migrație, prezența unor roci în prundișurile apelor sau a unor depozite naturale aflate în apropiere, care constituiau materia primă necesară prelucrării uneltelor, precum și expunerea spre soare a teraselor care au constituit locurile alese pentru așezările paleolitice, apărate prin versanții înalți ai bazinului Răpciuni de vînturile aprige, au constituit fără îndoială premisele unei viețuiri umane, atît în perioada de sfîrșit a pleistocenului superior, în epocile interstadiale și în tradiglaciar, cît și în holocen.

Pentru o înțelegere mai profundă a mediului care a îngăduit diverselor grupări umane să locuiască în acest bazin, e drept cu unele întreruperi, timp de peste 20 de milenii, au fost necesare noi investigații. Astfel, în vara anului 1971 s-au recoltat din așezările Dîrțu, Bistricioara-Lutărie și Scaune (prin curățirea unor vechi profile) probe necesare unor diverse și complexe analize chimice, granulometrice și palinologice. Rezultatele acestor investigații, cu deosebite implicații privind geocronologia paleoliticului de la Ceahlău, au impus o schimbare radicală a vechii cronostratigrafii a culturilor din această regiune. Noua concepție asupra încadrării paleoliticului din această zonă, precum și justificarea și explicarea motivelor care au determinat revizuirea scării stratigrafice, vor fi prezentate mai jos.

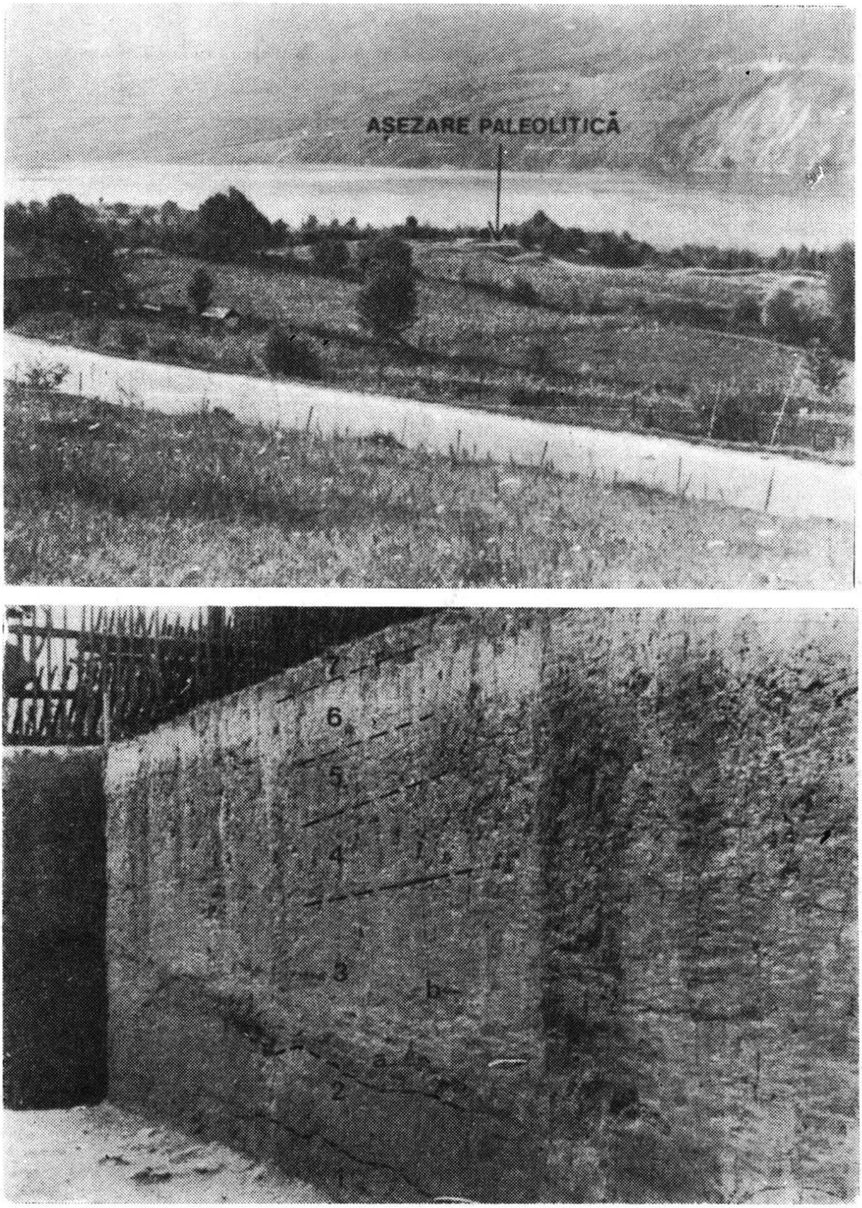
AȘEZAREA PALEOLITICĂ DE LA DÎRȚU

Nivelurile culturale ale acestei așezări sînt cuprinse în terasa de 40 m a Bistriței, la o altitudine absolută de 550 m (fig. 1).

Deasupra pietrișurilor de terasă, între circa 250 și 215 cm, se așterne un depozit de culoare cenușiu roșcată (fig. 1/2). Din punct de vedere granulometric se constată că la contactul cu pietrișurile nisipul grosier apare în cantitate destul de mare (31,3%), în timp ce materialul mai fin este

---

[2] C. S. Nicolăescu-Plopșor, Al. Păunescu, F. Mogoșanu, *op. cit.*, p 5—114.

1

2

Fig. 1. Dîrțu. 1 vedere generală a așezării ; 2 stratigrafia așezării (1 pietrișuri și nisipuri ; 2 strat cenușiu-roșcat ; 3 strat cenușiu ; 4 strat roșcat-gălbui ; 5 strat brun-roșcat ; 6 strat gălbui ; 7 strat cenușiu închis ; a și b vetre).

în general scăzut. Înspre partea superioară textura acestui strat este mult mai fină, între 220 și 230 cm nisipul grosier abia mai realizînd 9,5 %. Chiar și fracțiunea argiloasă crește vizibil (38,3 % — argilă fizică <0,01 mm) (tab. 1).

Tabelul 1

Buletine de analiză granulometrică a profilelor de la Dîrțu, Bistricioara-Lutărie și Scaune

DÎRȚU

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Adîncimea în cm	Nisip grosier 2—0,2 mm	Nisip fin			Praf 0,02—0,002 mm	Argilă < 0,002 mm	Argilă fizică < 0,01 mm	CO_3Ca în %
		0,2—0,02 mm	0,2—0,05 mm	0,05—0,02 mm				
0—10	5,5	50,6	27,0	23,6	22,5	21,4	35,9	—
20—30	8,1	50,5	25,6	24,9	22,5	18,9	33,1	—
50—60	1,4	49,7	18,5	31,2	20,0	28,9	42,4	—
120—130	1,9	56,7	20,5	36,6	18,5	22,9	34,9	—
170—180	2,5	58,1	21,1	37,0	18,5	20,9	32,4	—
200—210	5,4	49,9	23,1	26,8	20,1	24,6	37,8	12,97
220—230	9,5	47,4	20,1	27,3	18,5	24,6	38,3	5,11
250—260	31,3	33,1	20,6	12,5	15,9	19,7	29,4	1,63

BISTRICIOARA-LUTĂRIE

1	2	3	4	5	6	7	8	9
30—40	3,2	58,4	28,4	30,0	19,5	18,9	31,4	—
50—60	3,3	57,3	25,3	30,2	17,5	21,9	32,4	—
70—80	2,7	59,9	25,4	34,5	16,5	20,9	31,9	—
120—130	2,6	64,0	29,9	34,1	18,0	15,4	26,9	—
160—170	1,7	57,9	26,6	31,3	21,9	18,5	32,2	8,78
230—240	1,0	59,5	1,2	58,3	7,8	31,7	36,9	4,09
260—270	2,5	52,7	25,3	27,4	21,1	23,7	38,0	5,52
340—350	6,6	50,3	22,7	27,6	18,1	25,0	37,6	0,51

SCAUNE

1	2	3	4	5	6	7	8	9
20	5,6	35,0	12,4	22,6	29,5	29,9	51,4	—
40	3,3	27,9	8,8	19,1	30,7	38,1	61,2	0,61

C. S. Nicolăescu-Plopșor considera că sedimentarea acestui strat s-a făcut în timpul unei perioade calde interstadiale, mai exact în interstadiul $Würm_{1-2}$ [3].

Analiza polinică (fig. 2) a profilului de la Dîrțu a relevat din contra coborîrea etajului alpin, existent azi în munții noștri în general la peste 2 000 m, pînă la altitudinea profilului, adică pînă în jurul altitudinii de 500 m. Peisajul era dominat de *Compositae* (72,5%, la 230 cm) și *Gramineae* (52,4%, la 240 cm). Rigorile climatului, specifice desigur unui stadiu glaciar, nu puteau fi învinse decît de unii copaci care vegetau cu totul răzleț, cum ar fi *Pinus*, unele specii de *Salix* și cu totul izolat cîte un exemplar de *Picea*, *Betula* sau *Alnus*. În tot acest timp regiunea nu este

[3] *Ibidem*. Capitolul de stratigrafie și geocronologie a fost integral redactat de C. S. Nicolăescu-Plopșor.

locuită de omul paleolitic, la această situaţie contribuind probabil şi rigurozitatea climatului. Prin urmare, această secvenţă, atribuită de cercetările anterioare unui interstadiu ($Würm_{1-2}$) [4], aparţine de fapt unei etape foarte reci, de tip alpin, proprie unui stadiu glaciar.

Aproximativ între 215 şi 160 cm sedimentul îşi schimbă nuanţa coloristică, căpătînd o tentă cenuşie. Textura este nisipos-lutoasă, remarcîndu-se afirmarea nisipului fin (0,2—0,02 mm şi 0,05—0,02 mm) în jumătatea superioară a acestui strat. Carbonatul de calciu este deosebit de ridicat în cadrul acestui strat, atingînd aproape 13% (tab. 1). Dealtfel şi analiza chimică subliniază existenţa calciului în procente de 7,84%, socotind însă pierderile la calcinare de 11,42 putem presupune valori mai ridicate pentru carbonatul de calciu (tab. 2). Conţinutul bogat în carbonaţi conferă acestui strat un facies deosebit, motiv pentru care i s-a atribuit o structură „pseudo-miceliană" [5]. Din punct de vedere cultural acest strat „cenuşiu pseudo-micelian" aparţine aurignacianului mijlociu, încadrat de C. S. Nicolăescu-Plopşor în stadiul glaciar $Würm_2$ [6].

Analiza sporo-polinică a permis reconstituirea peisajului vegetal din timpul sedimentării acestui strat, înlesnind astfel formularea unor ipoteze climatice şi geocronologice privind aurignacianul mijlociu din Valea Bistriţei.

S-a observat că la contactul cu stratul subiacent, cenuşiu-roşcat, condiţiile climatice vitrege din perioada sedimentării acestuia s-au prelungit o bucată de timp şi în vremea cînd s-a depus acest al doilea strat „cenuşiu pseudo-micelian". De fapt limita dintre cele două straturi, trasată pe profil (fig. 2 şi 3), este absolut convenţională, în realitate existînd o trecere treptată şi nu una netă, încît ni se pare normală prelungirea, în etapa de tranziţie dintre aceste orizonturi, a condiţiilor climatice stadiale care, aşa cum am văzut, culminaseră în timpul sedimentării stratului subiacent, cenuşiu roşcat. Dealtfel, putem considera că mai toată etapa în care a avut loc sedimentarea orizontului cenuşiu „pseudo-micelian" se poate caracteriza ca o perioadă de trecere de la un climat stadial la unul interstadial propriu-zis. Deoarece împădurirea este destul de pregnantă, în jur de 40%, în jumătatea superioară a acestui strat, începînd de la 190 cm considerăm că se poate vorbi de un interstadiu. Aceasta înseamnă că aurignacianul mijlociu de la Dîrţu s-a desfăşurat numai în prima sa parte într-un stadiu glaciar, deoarece în cea de-a doua jumătate climatul cunoscuse deja o ameliorare simţitoare ca urmare a intrării în cel de-al doilea interstadiu al pleistocenului superior, adică în *complexul interstadial Ohaba*.

În această primă parte a complexului interstadial Ohaba, climatul cîştigă mai cu seamă în umiditate, dar rămîne probabil încă destul de rece. La Dîrţu se dezvolta în această vreme foarte bine salcia (maximul de 40,5%), în timp ce compositele, mult răspîndite în stadiul glaciar, se restrîng foarte puternic (de la 52,5% la 7,7%). Treptat, alături de pin, mesteacăn şi molid, care existau şi înainte, încep să apară stejarul (1,3%), ulmul (0,4%), fagul, plopul etc.

---

[4] *Ibidem.*
[5] *Ibidem.*
[6] *Ibidem.*

Tabelul 2

Buletine de analiză chimică a profilelor de la Dirțu și Bistricioara-Lutărie

DÎRȚU

Adîncimea în cm	K_2O	Na_2O	TiO_2	MgO	CaO	Al_2O_3	SiO_2	MnO	FeO	Fe_2O_3	$Fe^{2+}+Fe^{3+}$	P.C.
0—10	0,26	1,60	0,525	1,50	0,98	13,59	65,38	0,15	1,96	6,91	8,87	6,73
20—30	0,24	1,72	0,525	1,30	0,98	14,01	68,96	0,15	1,38	6,13	7,51	5,08
50—60	0,26	1,20	0,475	2,20	0,98	16,54	61,16	0,15	1,60	7,71	9,31	7,21
120—130	0,26	1,58	0,500	1,50	1,26	12,36	60,98	0,18	1,46	7,67	9,13	6,05
200—210	0,25	1,42	0,375	2,00	7,84	13,96	55,22	0,18	1,60	5,69	7,29	11,42
250—260	0,23	1,47	0,325	1,30	1,96	12,91	68,91	0,18	1,16	6,18	7,34	5,42

BISTRICIOARA — LUTĂRIE

Adîncimea în cm	K_2O	Na_2O	TiO_2	MgO	CaO	Al_2O_3	SiO_2	MnO	FeO	Fe_2O_3	$Fe^{+2}+Fe^{+3}$	P.C
30—40	0,27	1,64	0,825	1,90	0,56	15,70	64,92	0,15	1,89	6,38	8,27	5,67
50—60	0,31	1,42	0,700	2,10	0,56	18,00	60,25	0,07	1,31	8,84	10,15	6,48
120—130	0,33	1,70	0,725	1,70	1,12	17,38	60,90	0,15	1,67	8,44	10,11	5,43
230—240	0,31	1,64	0,752	2,20	3,36	15,61	59,00	0,22	2,11	6,94	9,05	7,27
260—270	0,32	1,42	0,700	2,30	3,54	16,92	57,93	0,11	1,89	6,58	8,47	7,98
340—350	0,32	1,72	0,752	1,70	1,40	18,03	62,65	0,22	1,74	5,33	7,07	5,99

La 160 cm trăsăturile sedimentului încep să se schimbe, în sensul că dacă textura rămîne în general aceeaşi (nisipo-lutoasă), carbonaţii dispar complet (tab. 1). Culoarea devine roşie-gălbuie ca urmare a participării diferite a unor elemente chimice, mai cu seamă datorită îmbogăţirii sedimentului în Fe^{3+} (tab. 2). Cauzele acestor procese le vom explica mai jos.

Partea inferioară a depozitului roşu-gălbui este sterilă din punct de vedere arheologic (circa 160—140 cm). Palinologic, această etapă coincide cu schimbarea componenţei pădurii, în sensul că, sub influenţa unor condiţii climatice mereu mai favorabile încep să apară copacii termofili, mai ales cei din grupa stejărişului amestecat. Se produce însă un mic decalaj între ritmul de împădurire cu foioase termofile şi dispariţia boschetelor de salcie care existaseră anterior, astfel că, pentru o scurtă perioadă, se răspîndesc mai mult ierburile. Această etapă de tranziţie, cînd terenurile abia încep să fie acoperite de pădurea de foioase, este contemporană tocmai epocii în care aşezarea de la Dîrţu este părăsită de omul paleolitic.

Începînd de la 140 cm putem spune că se intră într-o perioadă cu adevărat de ameliorare climatică, deosebit de favorabilă locuirii, permiţînd dezvoltarea unei păduri cu stejăriş amestecat destul de abundent. La început ulmul deţine supremaţia, ca element pionier de înaintare a pădurii de stejăriş amestecat.

Debutul adevăratei reîncălziri interstadiale, aşa cum este subliniată de diagrama polinică (fig. 3), coincide cu instalarea la Dîrţu a primilor gravetieni (aparţinînd gravetianului mijlociu), care vor rămîne aici tot timpul sedimentării depozitului roşu-gălbui. Gravetianului mijlociu îi este specific un peisaj în care pădurea de foioase nu acoperea suprafeţe foarte mari (AP = 31,7 %), ocupînd în general văile cu un microclimat mai favorabil. Versanţii rămîneau acoperiţi cu molid, pin, ienupăr, în timp ce în locurile mai adăpostite, sau în zonele mai însorite, ulmul, stejarul, mesteacănul etc. vegetau ceva mai bine. Climatul se pare că rămăsese încă destul de răcoros şi cu o umiditate moderată. În timpul gravetianului superior se produce optimul climatic interstadial. Anterior producerii acestuia a avut loc sporirea umidităţii favorizînd dezvoltarea mai cu seamă a molidului (34,6 %) într-un climat care rămînea în general răcoros. În cea de-a doua jumătate a gravetianului superior are loc încălzirea majoră a climei din timpul complexului interstadial Ohaba, în cadrul oscilaţiei climatice Ohaba B. Pantele şi versanţii rămîn în continuare în stăpînirea molidului (circa 10 %) şi pinului (în jur de 15 %), în schimb terasele mai joase sînt acoperite de o pădure destul de bine închegată de stejăriş amestecat (ulm = 9,0 %, stejar = 3,5 %, tei = 7,3 %).

Primele semne ale răcirii climei înseamnă şi părăsirea staţiunii de către omul paleolitic.

După cum se vede locuirea gravetiană de la Dîrţu este sincronă cu o perioadă interstadială (complexul interstadial Ohaba), putîndu-se preciza că s-a desfăşurat în epoca de încălzire majoră a acestui interstadiu.

Această constatare, făcută pe baza studiului palinologic, are cu atît mai multă importanţă cu cît gravetianul de la Dîrţu a fost atribuit sta-

diului glaciar Würm$_2$ [7]. Gravetianul mijlociu şi superior din această aşezare nu numai că nu s-a desfăşurat într-un stadiu glaciar, presupus a fi deosebit de rece, dar este chiar contemporan celei mai favorabile perioade din întreaga etapă a pleistocenului superior, surprinsă în profilul de la Dîrţu.

Odată cu primele indicaţii de înrăutăţire a climatului, cînd aşezarea este dealtfel părăsită, se schimbă şi nuanţa sedimentului care devine brun-roşcat, ca urmare a conţinutului mai bogat în oxizi de fier ($Fe^{2+} + Fe^{3+} = 9{,}31\,\%$) (tab. 2).

Orizontul brun-roşcat a fost presupus a fi similar solurilor fosile din regiunile mai joase, aparţinînd prin urmare unei perioade interstadiale [8]. Acest strat este steril din punct de vedere arheologic.

Studiul palinologic a relevat că încă de la intrarea în acest orizont, spectrele polinice sînt complet schimbate în sensul sărăcirii lor în conţinutul polenului de arbori. Procentul polenului scade rapid de la peste 45% la 6,8%. Dacă mai ţinem seama şi de faptul că aceste valori scăzute se datorau în proporţie de cîte 1,8% lui *Betula* şi *Pinus*, 1,1% lui *Picea*, 1,4% lui *Alnus* şi 0,4% lui *Salix* avem elementele principale care probează răcirea produsă în timpul sedimentării stratului brun-roşcat. Peisajul alpin cuprinsese aproape în totalitate împrejurimile aşezării. La 60 cm, la începutul sedimentării stratului brun-roşcat, în zona de tranziţie de la orizontul subiacent, se remarcă o foarte sensibilă afirmare a ulmului şi teiului, poate ca un slab ecou al oscilaţiei climatice Herculane I. După această foarte modestă etapă de ameliorare climatică, pe măsura intrării în stratul brun-roşcat, procesul de răcire e continuu şi din ce în ce mai puternic, culminînd în jumătatea superioară a acestui depozit, la 40 cm adîncime.

Stratul brun-roşcat este acoperit de un altul de culoare gălbuie, cu textură nisipoasă (nisip grosier = 8,1%, nisip fin de 0,2—0,02 mm = 50,5% etc.) (tab. 1).

Printr-o serie de lucrări anterioare s-a încercat să se acorde o semnificaţie geocronologică deosebită faptului că de la baza acestui strat gălbui pornesc adesea în jos pene de gheaţă. Prin urmare, la acea vreme ar fi început să se producă procese periglaciare specifice ultimului stadiu glaciar Würm$_3$, depozitul gălbui aparţinînd în consecinţă acestui stadiu [9].

În mod normal, dacă sedimentul gălbui este considerat stadial, nu se poate admite că fenomene periglaciare s-au produs doar la începutul acestei perioade, ci şi în restul ei, în măsura în care climatul, în mod sigur, le-a favorizat. Prin urmare, urmele acestor procese, cel puţin în chip vag, ar fi trebuit să se păstreze tocmai în depozitul gălbui. Dar, în depozitul gălbui, penele de gheaţă încetează chiar de la baza acestui strat, în schimb în orizontul subiacent, brun-roşcat, amprentele fenomenelor periglaciare sînt cel mai clar păstrate.

Tot ca un reper de datare a fost luată culoarea orizontului brun-roşcat, care datorită acestei nuanţe, aşa cum am amintit, a fost asemuit

---

[7] *Ibidem.*
[8] *Ibidem.*
[9] *Ibidem.*

cu un sol fosil [10]. După cum am văzut, conform analizei polinice, acest depozit brun-roşcat corespunde din contră unei etape de răcire a climei, foarte categorică, proprie ultimului stadiu glaciar al pleistocenului superior. Prin urmare, constatările fiind acestea, am căutat să găsim explicaţia culorii brun-roşcate a depozitului, prin efectuarea analizei chimice a întregului profil în scopul sesizării anumitor diferenţieri pe verticală în ceea ce priveşte participarea unor elemente. A fost, de asemenea, executată analiza granulometrică ce a precizat caracterul argilos al secvenţei brun-roşcate (argilă fizică $<0{,}01$ mm $= 42{,}4\%$; argilă mai mică de $0{,}002$ mm $= 28{,}9\%$) (tab. 1).

D. Rădulescu observă că diferitele elemente chimice din rocile iniţiale trec în soluţie în mod diferenţiat, ordinea de levigare nefiind aceeaşi cu cea de solubilitate. Aceste procese sînt condiţionate de cîţiva factori printre care constituţia mineralogică a rocilor, trăsăturile fizico-chimice ale mediului în timpul alterării etc. Printre ionii uşor levigabili sînt Ca, Na, K, Mg, iar între cei slabi mobili Fe şi Ti, siliciul din cuarţ fiind practic imobil [11].

B. P. Krotov subliniază, în cadrul procesului de alterare, importanţa mare pe care o are mediul, dar în acelaşi timp este necesar să se aibă de asemenea în vedere rolul pe care îl are caracterul soluţiilor. Aşa de exemplu prin solubilizarea elementelor alcaline şi alcalino-pămîntoase, într-o primă fază, soluţiile devin alcaline, în acest fel făcîndu-se imposibilă levigarea fierului, manganului etc. [12].

Din cele expuse mai sus rezultă că în cursul procesului de alterare elementele sedimentului iniţial se pot separa în două categorii. Pe de o parte materialul care trece în soluţie şi este antrenat în procesul de circulaţie, iar pe de altă parte reziduul insolubil care rămîne pe loc, în stratul iniţial.

Ansamblul transformărilor suferite de rocile constituente ale scoarţei în diferite stadii de alterare a dovedit că acestea se canalizează în trei direcţii principale, prin îmbogăţirea în siliciu, aluminiu sau fier. Fierul şi magneziul intervin adesea, alături de hidrosilicaţii de aluminiu, în alcătuirea mineralelor argiloase. Fierul are de asemenea un rol determinant în nuanţarea culorii care, prin starea de valenţă, de oxidare condiţionează culoarea diferitelor secvenţe stratigrafice. Culoarea roşie a argilelor demonstrează conţinutul în Fe^{3+}, cele negre şi cenuşii în Fe^{2+} [13].

În lumina celor prezentate mai sus, originea orizonturilor brun-roşcate din aşezările paleolitice de pe Valea Bistriţei, în măsura în care beneficiem şi de rezultatele analizei chimice şi studiul palinologic, este uşor explicabilă. Conform analizei sporo-polinice, epoca depunerii sedimentului la nivelul orizontului brun-roşcat este contemporană cu unele perioade reci. Se poate presupune că în această vreme clima se caracteriza prin două anotimpuri : unul de iarnă, cînd se produceau precipitaţii sub formă de zăpadă şi altul de vară, cînd avea loc topirea stratului de zăpadă. Acum, în timpul verii stadiale, avea loc o puternică levigare, mai cu seamă a *Ca*

---

[10] *Ibidem.*
[11] D. Rădulescu, *Petrografia rocilor sedimentare*, Bucureşti, 1965, p. 86—88.
[12] B. P. Krotov, Analele româno-sovietice, geologie-geografie, 6, 1953, p. 10—28.
[13] D. Rădulescu, *op. cit.*, p. 90, 211—212.

care s-a acumulat în consecință în depozitul cenușiu ,,pseudo-micelian", după cum se observă și din analiza chimică care relevă între 200 și 210 cm un maxim de 7,8 %, în rest prezentîndu-se cu valori sub 2 % (tab. 2). Aceasta înseamnă că structura așa zisă ,,pseudo-miceliană" a acestui strat nu este altceva decît rezultatul acestei levigări, aspect dealtfel sesizat și de C. S. Nicolăescu-Plopșor [14]. Conținutul foarte mare în carbonat de calciu este vizibil și din tabelul cu analize granulometrice (tab. 1) unde înregistrează 12,97 %. Odată cu pierderea calciului, ca și a altor elemente ușor levigabile, în stratul brun-roșcat se schimbă valorile procentuale ale elementelor chimice care constituiau inițial acest orizont, producîndu-se o îmbogățire în hidroxizi ferici. Astfel, nu întîmplător, depozitul brun-roșcat, ca și cel situat imediat sub el, prezintă cele mai ridicate valori ale fierului. Conținutul mai mare în Fe^{3+} (7,71 %) conferă acestui strat culoarea brun-roșcat.

Deci, conținutul în fier al depozitului brun-roșcat este singurul responsabil al culorii sale și nicidecum o eventuală cantitate mai mare de humus proprie solurilor fosile, așa cum s-a presupus : ,,Culoarea lui roșie și textura vorbesc de un sol, deci de vegetație și ca atare cu ușurință îl putem plasa în ultimul interstadiu"[15].

În concluzie, conform rezultatelor cercetărilor noastre, acest strat, steril din punct de vedere arheologic, aparține nu unui interstadiu, ci unei perioade reci, specifică unui stadiu glaciar propriu-zis, caracterizat prin destulă vitregie a climatului, mai cu seamă în partea a doua a sa. Culminarea răcirii stadiale a însemnat eliminarea completă a arborilor termofili. Nu se întîlneau decît cu totul întîmplător exemplare izolate de pin, larice, molid, mesteacăn, salcie și arin. Peisajul alpin al acestui stadiu glaciar era dominat de răspîndirea unor ierburi cum ar fi cele din familia *Compositae* (39,5 %), *Caryophyllaceae* (25,0 %), *Gramineae* (16,8 %) și o serie de ferigi în general bine dezvoltate.

Posterior răcirii maxime a acestui ultim stadiu glaciar, cînd climatul începuse să se amelioreze, își fac apariția pe aceste meleaguri purtătorii culturii gravetianului final, care vor rămîne în zonă pînă ce începe încălzirea ceva mai pregnantă a holocenului. Atribuirea gravetianului final ultimului stadiu glaciar nu corespunde unei situații reale [16]. Omul aparținînd gravetianului final își face apariția în aceste locuri numai spre sfîrșitul ultimului stadiu glaciar al pleistocenului superior, într-o perioadă cînd climatul începuse să cunoscă o ameliorare destul de pregnantă. Tendința de extindere generală a pădurii era continuă, la acest proces participînd pe lîngă conifere, chiar unele foioase termofile, mai cu seamă din grupa stejărișului amestecat.

De la 20 cm spre suprafață începe încălzirea treptată a climei ca urmare a intrării în holocen.

Înainte de a încheia diferitele probleme cronostratigrafice ale profilului de la Dîrțu, precizăm că orizontul gri-roșcat din bază, cel care suprapune pietrișurile de terasă, a fost atribuit de asemenea unui sol fosil, bazat probabil pe același criteriu al culorii [17]. Avînd în vedere faptul că

---

[14] C. S. Nicolăescu-Plopșor, Al. Păunescu, F. Mogoșanu, *op. cit.*, p. 5—114.
[15] *Ibidem.*
[16] *Ibidem.*
[17] *Ibidem.*

trăsăturile climei din timpul depunerii sale (fig. 2 și 3), aproape identice cu acelea în care s-a sedimentat stratul brun-roșcat, adică tot într-un stadiu glaciar, considerăm aceleași procese, pe care le-am descris, responsabile de această culoare.

AȘEZAREA DE LA BISTRICIOARA-LUTĂRIE

Stațiunea de la Bistricioara este situată în terasa de 40 m, la altitudinea absolută de 550 m (fig. 4).

Pietrișurile de terasă sînt acoperite de un sediment (350—310 cm) a cărui textură nu mai este atît de nisipoasă ca la Dîrțu, prezentînd valori însemnate chiar pentru fracțiunea argiloasă (tab. 1). În schimb culoarea este asemănătoare, avînd o nuanță cenușiu-roșcată, ca dealtfel și trăsăturile climei în care a avut loc depunerea acestui strat. Peisajul fitogeografic era dominat de ierburi, reprezentate prin *Compositae*, alături de *Gramineae* care, împreună, ajung uneori la 90% (fig. 5). Copacii se puteau întîlni cu totul izolat, fiind reprezentați prin *Pinus*, *Taxus*, *Salix*, *Juniperus* și *Picea*, subliniind climatul aspru al acestor vremuri și peisajul alpin al regiunii din împrejurimile stațiunii (fig. 6).

Steril din punct de vedere arheologic, acest orizont cenușiu-roșcat aparține deci unui stadiu glaciar și nicidecum unui interstadiu, așa cum a fost considerat [18].

La circa 310 cm adîncime culoarea depozitului se modifică, căpătînd o nuanță cenușie. Acest strat (310—160 cm) prezintă evidente urme de carbonat de calciu, după cum se observă din tabelul 1 și 2. În partea mijlocie a sa se observă o puternică creștere a procentelor de nisip fin de 0,05—0,02 mm și a argilei mai mică de 0,002 mm în detrimentul nisipului fin de 0,2—0,05 mm și a prafului (tab. 1).

Intrarea în depozitul de culoare cenușie înseamnă schimbarea treptată a condițiilor climatice și odată cu aceasta apariția primelor foioase reprezentate la început prin *Corylus* și *Fagus* și mai tîrziu prin elemente ale stejărișului amestecat, cum ar fi *Quercus* și *Ulmus*. Pădurea se extinde însă, în timpul sedimentării acestui strat, prin participarea cu precădere a pinului care întrunea la 250 cm peste 40%. Epoca expansiunii pinului la Bistricioara-Lutărie, la acest nivel credem că este contemporană cu răspîndirea masivă a salciei la Dîrțu, ambele dealtfel desfășurate în timpul aurignacianului mijlociu, dovedindu-se și pe această cale paralelismul dintre cele două straturi de cultură.

Creșterea în continuare a umidității a favorizat dezvoltarea pădurii de foioase în partea superioară a acestui strat, după ce în prealabil a determinat extinderea cyperaceelor și gramineelor, iar dintre arbori a tisei, mesteacănului și salciei, ca urmare probabil a climatului ceva mai răcoros. Climatul umed și răcoros al acestei etape a avut drept consecință o sensibilă afirmare în sediment a fierului (FeO = 2,11%) în raport cu perioada anterioară sau cea care a urmat (tab. 1).

---

[18] *Ibidem.*

Fig. 4. Bistricioara-Lutărie. 1 vedere generală a așezării; 2 stratigrafia așezării (1 strat cenușiu-roșcat; 2 strat cenușiu; 3 strat roșcat-gălbui; 4 strat brun-roșcat; 5 strat gălbui; 6 strat cenușiu închis; a și b vetre).

Cea de-a doua jumătate a depozitului cenuşiu conţine urme aparţinînd aurignacianului superior. Aurignacianul mijlociu şi superior de la Bistricioara-Lutărie se consideră că s-a desfăşurat în timpul stadiului glaciar Würm$_2$[19].

Cercetările noastre palinologice au stabilit că numai o perioadă scurtă, la începutul aurignacianului mijlociu s-a dezvoltat într-un climat stadial propriu-zis, restul fiind contemporan unei perioade interstadiale — complexul interstadial Ohaba, în prima sa parte.

În jurul adîncimii de 160 cm se produce schimbarea culorii sedimentului care capătă o nuanţă roşcat-gălbuie. Textura sa este nisipos-lutoasă. Acest contact ,,litologic'' este confirmat de trăsăturile schimbate ale vegetaţiei pe măsura intrării în etapa proprie sedimentării stratului roşcat-gălbui. Se remarcă creşterea împăduririi, la început ca urmare a răspîndirii lui *Larix* (17,3%), subliniind nuanţa umedă şi încă destul de răcoroasă a climei, în prima parte. Treptat, se observă apariţia în cadrul pădurii a numeroase foioase, care ajung să acopere suprafeţe însemnate. Astfel, instalarea condiţiilor climatice temperate este subliniată de exemplu de procentele teiului care la 140 cm întrunea 3,8%. Locul său este luat apoi (la 130 cm) de mesteacăn şi salcie. *Salix* va înregistra în spectrele următoare (110—100 cm) valori însemnate (21,1%). La 90—80 cm stejărişul amestecat realizează cea mai mare răspîndire (8,2%). Dispariţia bruscă a elementelor stejărişului amestecat sugerează existenţa în această vreme (la 70 cm) a unui fenomen de spălare sau remaniere.

Epoca depunerii stratului roşcat-gălbui a fost specifică dezvoltării, în aşezarea de la Bistricioara, a culturii gravetianului inferior, mijlociu şi superior.

Gravetianul din această regiune a fost încadrat, ca şi aurignacianul, într-o perioadă stadială (Würm$_2$)[20]. Rezultatele palinologice ne relevă că gravetianul de aici este sincron în totalitate cu o etapă temperată de tip interstadial proprie celei de-a doua jumătăţi a complexului interstadial Ohaba. Gravetianul superior, ca şi la Dîrţu, este contemporan optimului călduros interstadial. Din păcate sedimentul care ar fi urmat să ne reoglindească trăsăturile evoluţiei climatului în perioada de tranziţie de la optimul climatic la stadiul glaciar lipseşte ca urmare probabil a proceselor de spălare şi remaniere cauzate de precipitaţiile abundente specifice etapei de trecere spre o perioadă stadială. Diagrama polinică indică aceste aspecte printr-o trunchiere a sa, evidentă la 70 cm.

De la această adîncime (70 cm) pînă la 40 cm sedimentul are o culoare brun-roşcată, datorită conţinutului îmbogăţit în Fe_2O_3 (8,84%) (tab. 1). Acest orizont brun-roşcat, steril din punct de vedere arheologic, conform studiului palinologic, aparţine, ca şi la Dîrţu, unei perioade reci stadiale, ultima din cele specifice pleistocenului superior, care prin asprimea sa a determinat dezgolirea aproape completă a regiunii de peisajul forestier (fig. 6). În etapa de culminare a caracterului alpin, dintre copaci nu se întîlneau decît cu totul întîmplător *Betula* (4,0%), *Salix* (2,0%) şi *Pinus* (4,0%), arbori care pot suporta un climat destul de vitreg.

---

[19] *Ibidem.*
[20] *Ibidem.*

Între 40 şi 25 cm depozitul este de culoare gălbuie, conţinînd peste 50% nisip fin, mai mult de 22% praf şi în procente asemănătoare argilă mai mică de 0,002 mm. Conţinutul de argilă fizică (< 0,01 mm) este ceva mai ridicat, depăşind 35%. Din analiza chimică totală reiese un ridicat conținut în SiO_2 (64,92%) şi Al_2O_3 (15,70%) (tab. 1 şi 2).

Odată cu intrarea în depozitul gălbui, spectrul polinic indică reapariţia, destul de bruscă, a copacilor care probează ameliorarea uşoară a climatului. În timpul trecerii de la climatul stadial la unul ceva mai moderat s-au produs unele remanieri sesizabile pe diagrama polinică prin trunchierea curbei copacilor cu frunza căzătoare (fig. 5 şi 6). Considerăm, prin caracterul vegetaţiei, că depozitul gălbui (40—25 cm) s-a sedimentat în timpul tardiglaciarului şi prin urmare gravetianul final, ale cărui urme pot fi întîlnite în cadrul său, s-a desfăşurat tocmai în această vreme, deci posterior ultimului stadiu glaciar al pleistocenului și nu în timpul acestuia [21].

De la 20 cm spre suprafaţă pădurea este în continuă răspîndire sub impulsul condiţiilor climatice tot mai favorabile din holocen.

În concluzie, analizele chimice şi granulometrice, dar mai cu seamă studiul palinologic asupra a două profile din staţiunea Dîrţu şi Bistricioara-Lutărie, ne-au dat posibilitatea să cunoaştem adevărata stratigrafie a paleoliticului superior din această zonă, să reconstituim cu mai mare exactitate şi cu mai multe detalii condiţiile climatice în care s-au dezvol-

Tabelul 3

Geocronologia paleoliticului de la Ceahlău, după C. S. Nicolăescu-Plopşor şi cea propusă pe baze palinologice

<table>
<tr><th colspan="2">CULTURA MATERIALĂ</th><th>GEOCRONOLOGIE, DUPĂ C. S. NICOLĂESCU-PLOPŞOR, PROPUSĂ PENTRU BAZINUL CEAHLĂU.</th><th colspan="2">GEOCRONOLOGIE, PROPUSĂ PE CRITERII PALINOLOGICE, PE BAZA PROFILELOR DE LA DÎRŢU ŞI BISTRICIOARA — LUTĂRIE</th></tr>
<tr><td colspan="2">GRAVETIAN final</td><td>Stadiul glaciar WÜRM 3</td><td colspan="2">TARDIGLACIAR</td></tr>
<tr><td colspan="2">Steril</td><td>Interstadiul WÜRM2-WÜRM3</td><td colspan="2">Cel de al treilea stadiu glaciar al pleistocenului superior</td></tr>
<tr><td rowspan="3">GRAVETIAN</td><td>superior</td><td rowspan="6">Stadiul glaciar WÜRM 2</td><td rowspan="5">COMPLEXUL INTERSTADIAL OHABA</td><td>HERCULANE I</td></tr>
<tr><td>mijlociu</td><td>OHABA B</td></tr>
<tr><td>inferior</td><td rowspan="3">OHABA A</td></tr>
<tr><td colspan="2">Steril</td></tr>
<tr><td rowspan="3">AURIGNACIAN</td><td>superior</td></tr>
<tr><td>mijlociu</td><td colspan="2">Cel de al doiea stadiu glaciar al pleistocenului superior</td></tr>
<tr><td>inferior</td><td>Interstadiul WÜRM1-WÜRM2</td><td colspan="2">↓
?</td></tr>
</table>

[21] *Ibidem.*

tat culturile materiale respective şi să stabilim o reală scară geocronologică a acestora, bazată pe metode de cercetare exacte şi riguros ştiinţifice (tab. 4).

Aşa după cum am amintit, C. S. Nicolăescu-Plopşor a remarcat şi a descris într-o serie de studii o seamă de forme periglaciare, mai cu seamă cele de tipul „penelor de gheaţă" care secţionează depozitul brun-roşcat şi sînt umplute cu un sediment de culoare mai deschisă [22].

Pornind de la baza sedimentului gălbui, „penele de gheaţă", în mod obişnuit, depăşesc în adîncime depunerile depozitului brun-roşcat, atingînd chiar partea superioară a depunerilor roşcat-gălbui. Adîncimea maximă a vîrfurilor penelor de gheaţă ajunge la 1,35 m.

C. S. Nicolăescu-Plopşor fixează momentul de început al formării „penelor de gheaţă", debutul stadiului glaciar Würm$_3$ [23].

Referitor tot la formele periglaciare de la Ceahlău, P. Coteţ precizează că „pungile-buzunarele periglaciare" s-au format prin dezvoltarea treptată a crăpăturilor din sistemele de poligoane texturale pe măsura umplerii lor cu depozite din partea superioară sau chiar direct în pungile cu gheaţă mai mari. La rîndul lor poligoanele de fisuraţie sînt caracteristice zonei de tundră, unde zăpada lipseşte sau are grosimi reduse. Într-o descriere a unui „buzunar periglaciar" de la Bofu, acelaşi autor afirmă că acesta este umplut cu argile colorate diferit, străbătînd un orizont format tot din argile [24].

L. Badea şi Gh. Popa semnalează de asemenea în cadrul suborizontului luto-nisipos, cafeniu, din partea superioară a profilelor de la Ceahlău, unele structuri periglaciare de tipul „penelor şi pungilor de gheaţă" formate, după cum se afirmă, în condiţiile unui îngheţ peren, în acest timp limita inferioară a permafrostului fiind la 480 m [25].

Beneficiind de unele date de granulometrie şi mineralogie, I. Ilie afirmă că „penele" şi „pungile de gheaţă" din terasa Bofu (55—65 m) de la Ceahlău au apărut în perioadele interstadiale, cînd materialele stratului activ, datorită gravitaţiei şi spălării iluviale, umplu locul lentilelor de gheaţă [26].

Pe baza unor ample studii palinologice, susţinute de o serie de date granulometrice şi mineralogice asupra unor profile din Depresiunea Întorsura Buzăului, autorii studiului atribuie formarea penelor de gheaţă, din această regiune, perioadei de sfîrşit a pleistocenului şi începutul holocenului, deci unei etape de tranziţie, cînd puteau fi îndeplinite anumite raporturi între condiţiile de temperatură şi umiditate, absolut necesare producerii acestor fenomene [27].

La fel şi la Ceahlău, considerăm că urmele penelor de gheaţă, sesizate într-o serie de deschideri, pot fi atribuite cu precădere etapei de trecere de la stadiul glaciar ultim al pleistocenului superior la holocen, într-o perioadă de la începutul tradiglaciarului. Desigur că depozitul afectat

[22] *Ibidem*; C. S. Nicolăescu-Plopşor, Dacia, N. S., 2, 1952, p. 383—391.
[23] *Ibidem*.
[24] P. Coteţ, ASUIaşi, S. N., secţiunea 2 (ştiinţe naturale), 6, 1960, 4, p. 397—411.
[25] L. Badea şi Gh. Popa, Probleme de geografie, 8, 1961, p. 163—181.
[26] I. Ilie, Analele româno-sovietice, 16, 1962, 3/1, p. 121—140.
[27] M. Cârciumaru şi Al. Păunescu, SCIVA, 26, 1975, 3, p. 315—341.

de „penele de gheață" rămîne în principal cel brun-roșcat așa cum s-a precizat anterior [28], schimbîndu-se doar momentul producerii acestor procese, moment care, dacă pînă acum era presupus la începutul stadiului glaciar Würm$_3$, noi considerăm că aceste forme periglaciare s-au observat abia la sfîrșitul ultimului stadiu glaciar al pleistocenului superior. Diferența rezultă din faptul că în timp ce studiile precedente încadrează stratul brun-roșcat în interstadiul Würm$_2$ — Würm$_3$, iar orizontul gălbui îl atribuie stadiului glaciar Würm$_3$, noi considerăm, pe baze palinologice, depozitul brun-roșcat contemporan cu ultimul stadiu glaciar și sedimentul gălbui sincron în cea mai mare parte cu tardiglaciarul. Aceasta înseamnă, deci, că secvența brun-roșcată, depusă în timpul ultimului stadiu glaciar, a fost afectată în întregime de procesele periglaciare produse cu intensitate sporită mai cu seamă la sfîrșitul acestei perioade reci, atunci cînd umiditatea era suficient de mare, iar temperatura varia în jurul valorii de 0°C, producînd un repetat îngheț-dezgheț ale cărui efecte, în prezența suficientă a apei, se traduc, între altele, prin apariția unor astfel de forme periglaciare (pene, pungi de gheață etc.), care au intersectat și au lăsat incrustate efectele lor, de obicei cel mai evident, tocmai în secvența contemporană etapei celei mai reci, specifice stadiului glaciar, adică în depozitul brun-roșcat.

Nu este exclus ca procese periglaciare să fi avut loc și în alte momente ale ultimului stadiu glaciar, cînd se sedimenta depozitul brun-roșcat. Este aproape neîndoielnic însă că cele care s-au păstrat și sînt vizibile, îndeosebi în stratul brun-roșcat, aparțin în cea mai mare parte acestei etape de sfîrșit a stadiului glaciar, poate și pentru că urmele lor nu au mai fost distruse și șterse de alte procese periglaciare care nu au mai avut posibilitatea să se formeze întrucît climatul a evoluat spre o încălzire continuă.

În orizontul cenușiu-roșcat din baza profilelor au fost descrise lentile de șiroire cu pietricele izolate colțuroase. Această secvență, încadrată în interstadiul Würm$_1$ — Würm$_2$ [29], aparține în realitate, așa cum am precizat, unei perioade reci, proprie celui de-al doilea stadiu glaciar al pleistocenului superior. Presupunem că lentilele de șiroire cu pietricele colțuroase au luat naștere mai degrabă într-un climat periglaciar instalat în regiune în această vreme.

În concluzie, analiza polinică a celor două profile pleistocene de la Dîrțu și Bistricioara ne-a permis să fixăm mai precis momentul cînd s-au produs fenomene periglaciare, ca și condițiile climatice din vremea cînd aceste procese cuprindeau, așa cum s-a presupus [30], poate întreaga vale a Bistriței.

AȘEZAREA DE LA SCAUNE

Este o stațiune de înălțime, situată la altitudinea absolută de 1 328 m (fig. 7). Analiza granulometrică (tab. 1) a demonstrat că textura profilului din această așezare este mai argiloasă în partea inferioară (61,2% argilă fizică și 38,1% argilă <0,002 mm, la 40 cm) și mult mai nisipoasă

[28] C. S. Nicolăescu-Plopșor, Al. Păunescu, F. Mogoșanu, *op. cit.*, p. 5—114.
[29] *Ibidem.*
[30] I. Donisă, *Geomorfologia Văii Bistriței*, București, 1968, p. 229—236.

Tabelul 4

Tabel general privind stratignafia și tipurile de așezări de la Ceahlău

Denumirea așezării (puncte de locuire)	Altitudinea (terasei etc.) unde se află așezarea	Suprafața săpată	Niveluri de locuire (cultura)	Culoarea și grosimea depozitului	Grosimea nivelului de locuire	Vetre de foc și pete de arsură	Inventarul litic		Fauna		Flora (cărbuni)	Palinologie		Tipul de așezare	Caracterul așezării	Observații
							Număr piese tipice (unelte)	Număr piese atipice (spărturi, așchii, lame neretușate)	Mammalogica	Malacologica		Peisajul fito-geografic	Încadrare climatică			
Scaune	1 328 m, în Masivul Ceahlău	710 mp	**Swiderian sau pludyan (epipaleolitic)**	Sediment gălbui deschis prăfos 0,20–0,40 m	0,20–0,40 m	Doar cîteva resturi de cărbune (probabil de la o vatră)	328	11 562	—	—	—	Forestier-subalpin	Holocen-faza molidului, stejăriș amestecat cu alun, faza carpenului	Așezare simplă de înălțime	Așezare atelier relativ permanentă	—
			—	Sediment cenușiu închis 0,10–0,15 m	—	—	—	—	—	—	—	—	—		—	Puține fragmente ceramice atipice, preistorice
			Nivelul VI — Gravetian final	Sediment gălbui prăfos 0,06–0,40 m	0,15–0,40 m	—	82	227	—	—	—	Subalpin	Tardiglaciar		Așezare sezonieră, de relativ scurtă durată	-
			—	Sediment brun-roșcat 0,10–0,35 m	—	—	—	—	—	—	—	Alpin	Al treilea stadiu glaciar al pleistocen ului superior		—	Steril arheologic
			Nivelul V — Graventian superior		0,15–0,25 m	Vetre și pete de arsură de mici dimensiuni	75	182	*Equus caballus fossilis*	—	—				Așezare sezonieră de relativ scurtă durată	Între nivelul IV și V există un steril de circa 0,10 m
Bistricioara-Lutărie	40 m	**210 mp**	**Nivelul IV — Gravetian mijlociu**	Sediment roșcat-gălbui 0,25–0,80 m	0,10–0,16 m	Vetre și pete de arsură mai puțin numeroase decît în nivelul inferior	74	163	*Equus caballus fossilis*	—	—	Forestier	Oscilația climatică Ohaba B din Complexul inter. Ohaba	Așezare complexă	Așezare sezonieră de relativ scurtă durată	Între nivelul III și IV există un steril de circa 0,08 m
			Nivelul III — Gravetian inferior		0,15–0,20 m	Vetre și pete de arsură	82	354	*Bos s. Bison* *Equus caballus fossilis* *Rangifer* sp.	—	—				Așezare sezonieră de mai lungă durată	Între nivelul II și III există un steril de circa 0,10–0,15 m
			Nivelul II — Aurignacian superior	Sediment cenușiu 0,50–1,00 m	0,30–0,35 m	**Foarte bogat în vetre și pete de arsură. Cea mai mare de circa 8,20 mp (colibă)**	41	409	*Bos s. Bison* *Equus caballus fossilis*	***Succinea oblonga*** **Drap., *Clausilia pumilla* Pfeif., *Vallonia enniensis* Gredler, *Trichia sericea* Drap., *Puppila muscorum* L.**	—	Subalpin-forestier	Oscilația climatică Ohaba A din Complexul interstadial Ohaba		Așezare sezonieră de mai lungă durată	Între nivelul I și II există un steril de circa 0,20 m
			Nivelul I — Aurignacian mijlociu		0,10–0,20 m	Vetre și pete de arsură	17	95	*Bos s. Bison*		—	Subalpin-alpin	Al doilea st. gl. al pleist. sup. și oscil. climatică Ohaba A		Așezare sezonieră de scurtă durată	—
			—	Sediment cenușiu-roșcat 0,20–0,40 m	—	—	—	—	—	—	—	Alpin	Al doilea stadiu glaciar al pleistocenului superior		—	Steril arheologic
			—	Sediment cenușiu închis 0,10–0,50 m	—	—	—	—	—	—	—	—	—		—	Resturi de locuire aparținînd perioadei de tranziție neol.-bronz-feudal.
			Nivelul V — Gravetian final	Sediment gălbui prăfos	0,20–0,40 m	—	560	8 151	—	—	—	Subalpin-forestier	Tardiglaciar		Așezare atelier relativ permanentă	—
			—	Sediment brun-roșcat 0,30–0,40 m	—	—	—	—	—	—	—	Alpin	Al treilea stadiu glaciar al pleistocenului superior		—	Steril arheologic
Ceahlău–Dîrțu	40 m	*461 mp*	**Nivelul IV — Gravetian superior**	Sediment roșcat-gălbui 0,30–1,70 m	0,15–0,18 m	--	28	186	Puține oase puternic corodate, indetermin.	—	—	Forestier	Sfîrșitul oscilației climatice Ohaba A și osc. cl. Ohaba B	Așezare complexă	Așezare sezonieră de relativ scurtă durată	Între nivelul IV și III există un steril de cca. 0,20 m
			Nivelul III — Gravetian mijlociu		0,10–0,15 m	O pată de arsură (vatră ?)	9	345	--	—	—				Așezare sezonieră de scurtă durată	Între nivelul III și II există un steril de 0,30–0,40 m
			Nivelul II — Aurignacian mijlociu	Sediment cenușiu 0,40–0,80 m	0,15–0,30	Bogat în vetre și pete de arsură. Cea mai mare de circa 7 mp (colibă)	67	906	*Bos s. Bison*	—	*Abies alba, Abies pectinata, Pinus silvestris*	Subalpin-forestier	Oscilația climatică Ohaba A		Așezare (cu mici ateliere de cioplire) sezonieră, de mai lungă durată	Între nivelul II și I există un steril de circa 0,07–0,15 m
			Nivelul I — **Aurignacian mijlociu (faza timpurie)**		0,15–0,20 m	Cu puține vetre și pete de arsură	9	284	*Bos s. Bison*	—		Subalpin-alpin	Al doilea stadiu glaciar al pleistocenului superior		Așezare sezonieră de relativ scurtă durată	—
			—	Sediment cenușiu-roșcat 0,05–0,25 m		—	—	—	..	—	—	Alpin	Al doilea stadiu glaciar al pleistocenului superior		—	—

Tabelul 4 (continuare)

Denumirea așezării (puncte de locuire)	Altitudinea (terasei etc.) unde se află așezarea	Suprafața săpată	Niveluri de locuire (cultura)	Culoarea și grosimea depozitului	Grosimea nivelului de locuire	Vetre de foc și pete de arsură	Inventarul litic		Fauna		Flora (cărbuni)	Palinologie		Tipul de așezare	Caracterul așezării	Observații
							Număr piese tipice (unelte)	Număr piese atipice (spărturi, așchii, lame neretușate)	Mammalogica	Malacologica		Peisajul fitogeografic	Încadrare climatică			
Ceahlău – Podiș Punctul I sau A	40 m	524 mp	—	Sediment cenușiu închis 0,12–0,25 m	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Așezare complexă	—	—
			Nivelul V – Gravetian final	Sediment gălbui prăfos 0,20–0,30 m	0,20–0,30 m	—	340	3 388	—	—	—	—	—		Așezare (cu mici ateliere de cioplire) relativ permanentă	—
			—	Sediment brun-roșcat 0,30–0,40 m	—	—	—	—	—	—	—	—	—		—	Steril arheologic
			Nivelul IV – Gravetian superior	Sediment roșcat-gălbui 1,10–1,20 m	0,15–0,17 m	Sărac în vetre și pete de arsură de mici dimensiuni	53	431	*Equus caballus fossilis*	—	—	—	—		Așezare sezonieră de relativ scurtă durată	—
			Nivelul III – Gravetian mijlociu		0,20–0,25 m	Bogat în vetre și pete de arsură	140	1 737	*Equus caballus fossilis*	—	—	—	—		Așezare (cu mici ateliere de cioplire) relativ permanentă	Între nivelul IV și III există un steril de 0,20–0,25 m
			Nivelul II – Gravetian inferior		0,15–0,18 m	Sărac în vetre	50	838	*Equus caballus fossilis*	—	—	—	—		Așezare (cu mici ateliere, de cioplire) sezon. de mai lungă durată	Între nivelul III și II este un steril de 0,12–0,15 m
			Nivelul I – Aurignacian superior		0,15–0,20 m	Sărac în vetre	34	226	*Mammuthus primigenius*	—	—	—	—		Așezare sezonieră de relativ scurtă durată	Între niv. II și I este un steril de circa 0,10 m
			—	Sediment roșcat-închis de circa 2,40 m	—	—	—	—	—	—	—	—	—		—	Steril arheologic
Ceahlău – Podiș Punctul II sau B	40 m	53 mp	Nivelul V -- Gravetian final	Sediment gălbui prăfos 0,20–0,25 m	0,20–0,30 m	—	6	50	—	—	—	—	—		Așezare sezonieră de scurtă durată	—
			—	Sediment brun-roșcat 0,30–0,40 m	—	—	—	—	—	—	—	—	—		—	Steril arheologic
			Nivelul IV – Gravetian superior	Sediment roșcat-gălbui 1,10–1,20 m	0,15–0,17 m	—	2	42	—	—	—	—	—		Așezare sezonieră de scurtă durată	—
Ceahlău – Cetățica Punctul I	60 m	220 mp	—	Sediment cenușiu închis 0,25–0,30 m	—	—	—	—	—	—	—	—	—		—	Fragmente ceramice din perioada de tranz. neol.-bronz
			Nivelul IV – Gravetian final	Sediment gălbui prăfos 0,20–0,25 m	0,20–0,25 m	—	84	485	—	—	—	—	—		Așezare sezonieră de mai lungă durată	—
			—	Sediment brun-roșcat 0,30–0,50 m	—	—	—	—	—	—	—	—	—		—	Steril arheologic
			Nivelul III – Gravetian superior	Sediment roșcat-gălbui 1,40–1,50 m	0,10–0,18 m	—	38	218	—	—	—	—	—		Așezare sezonieră de relativ scurtă durată	Între nivelul III și II este un steril de 0,40–0,60 m
			Nivelul II – Gravetian inferior		0,15–0,25 m	Bogat în vetre și pete de arsură	59	391	—	—	—	—	—	Așezare mixtă	Așezare sezonieră de relativ scurtă durată	Între nivelul II și I este un steril de 0,25–0,30 m
			Nivelul I – Aurignacian inferior	Șiroire circa 0,30 m	0,15–0,20 m	—	30	86	—	—	—	—	—		Așezare sezonieră de scurtă durată	—
Ceahlău – Cetățica Punctul II	25 m	20 mp	—	Sediment cenușiu închis 0,10–0,15 m	—	—	—	—	—	—	—	—	—		—	Puține fragm. ceramice Criș și din per. tranz. neol.-br.
			Nivel Gravetian final	Sediment gălbui prăfos 0,10–0,20 m	0,15–0,20 m	—	5	20	—	—	—	—	—		Așezare sezonieră de foarte scurtă. durată (de tranzit)	—
Ceahlău – Cetățica Punctul III	18 m	60 mp	—	Sediment cenușiu închis 0,05–0,15 m	—	—	—	—	—	—	—	—	—		—	Fragm. ceram. din per. de tranz. de la neolitic la bronz.
			Nivel Gravetian final	Sediment gălbui prăfos 0,10–0,20 m	0,10–0,20 m	—	6	148	—	—	—	—	—		Așezare sezonieră de scurtă durată	—
Ceahlău – Bofu Mare Punctul I	60 m	291 mp	—	Sediment cenușiu închis 0,10–0,15 m	—	—	—	—	—	—	—	—	—		—	Puține fragmente ceramice atipice, preistorice
			Nivel Gravetian final	Sediment gălbui prăfos 0,10–0,15 m	0,10–0,15 m	—	3	16	—	—	—	—	—		Așezare sezonieră de foarte scurtă durată (de tranzit)	—
Ceahlău – Bofu Mic Punctul II	40 m	688 mp	—	Sediment cenușiu închis 0,08–0,10 m	—	—	—	—	—	—	—	—	—		—	Puține fragm. ceram. atipice, preistor. și două vîrfuri bifaciale de silex
			Nivel II – Gravetian final	Sediment gălbui prăfos 0,25–0,35 m	0,15–0,35 m	—	420	1 106	—	—	—	—	—	Așezare mixtă	Așezare sezon. de mai lungă durată, poate semi-perm.	—
			—	Sediment brun-roșcat 0,30–0,40 m	—	—	—	—	—	—	—	—	—		—	Steril arheologic
			Nivelul I – Gravetian mijlociu	Sediment roșcat-gălbui 1,20–1,40 m	0,15–0,20 m	Vatră bogată în cărbune	2	11	—	—	—	—	—		Așezare sezonieră de foarte scurtă durată (de tranzit)	Între nivelul II și I este un steril de 0,70–0,80 m

Tabelul 4 (continuare)

Denumirea așezării (puncte de locuire)	Altitudinea (terasei etc.) unde se află așezarea	Suprafața săpată	Niveluri de locuire (cultura)	Culoarea și grosimea depozitului	Grosimea nivelului de locuire	Vetre de foc și pete de arsură	Inventarul litic		Fauna		Flora (cărbuni)	Palinologie		Tipul de așezare	Caracterul așezării	Observații
							Număr piese tipice (unelte)	Număr piese atipice (spărturi, așchii, lame neretușate)	Mammalogica	Malacologica		Peisajul fitogeografic	Încadrare climatică			
Ceahlău—Curtea Bisericii Vechi	15 m	10 mp	–	Sediment cenușiu închis 0,05–0,15 m	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Așezare simplă	–	–
			Nivelul Gravetian final	Sediment galben prăfos 0,10–0,20 m	0,10–0,15 m	Slabe resturi de cărbune (probabil de la o vatră)	–	4	–	–	–	–	–		Așezare sezonieră de foarte scurtă durată (de tranzit)	–
Ceahlău—Cremeniș Punctul I	120 m	110 mp	–	Sediment cenușiu închis 0,08–0,10 m	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Așezare simplă	–	–
			Nivelul Gravetian final	Sediment galben prăfos 0,20–0,25 m	0,20–0,25 m	–	13	63	-	–	–	–	–		Așezare sezonieră de scurtă durată	–
Ceahlău—Cremeniș Punctul II	40 m	10 mp	–	Sediment cenușiu închis 0,12–0,20 m	–	–	–	–	–	–	–	–	–		–	–
			Nivelul Gravetian final	Sediment gălbui prăfos 0,15–0,25 m	0,10–0,15 m	-	–	5	–	–	–	–	–		Așezare sezonieră de foarte scurtă durată (de tranzit)	–
Ceahlău—Lutărie	40 m	34 mp	–	Sediment cenușiu închis 0,05–0,15 m	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Așezare complexă	–	–
			–	Sediment gălbui prăfos 0,10–0,30 m	–	–	–	–	–	–	–	–	–		–	Steril arheologic
			–	Sediment brun-roșcat 0,20–0,45 m	–	–	–	–	–	–	–	–	–		–	Steril arheologic
			Nivelul II – Gravetian mijlociu	Sediment roșcat gălbui 0,30–1,20 m	0,10–0,12 m	–	1	2	–	–	–	–	–		Așezare sezonieră de foarte scurtă durată (de tranzit)	–
			Nivelul I – Aurignacian mijlociu(?)	Sediment cenușiu 0,60–1,10 m	0,15–0,20 m	Resturi de cărbune și pămînt ars probabil de la o vatră aurignaciană	–	–	–	*Puppilla muscorum* L., *Succinea oblonga* Drap. *Truncatellina opistodon* Reinch	–	–	–		Probabil așezare sezonieră de foarte scurtă durată (de tranzit)	Vatra a fost deranjată de un fenomen de congeliflucție
Ceahlău—Schitișor	18 m	200 mp	–	Sediment cenușiu închis 0,05–0,15 m	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Așezare simplă	–	Fragmente ceramice feudale
			Nivelul Gravetian final	Sediment galben prăfos 0,15–0,20 m	0,15–0,20 m	–	1	9	–	–	–	–	–		Așezare sezonieră de foarte scurtă durată	–
Grințieș—Frasinu Punctul I	40 m	30 mp	–	Sediment cenușiu închis 0,10–0,15 m	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Așezare mixtă	–	Puține fragmente ceramice atipice preistorice
			–	Sediment gălbui prăfos 0,15–0,20 m	–	–	–	–	–	–	–	–	–		–	Steril arheologic
			–	Sediment brun-roșcat 0,25–0,40 m	–	–	–	–	–	–	–	–	–		–	Steril arheologic
			Nivelul III – Gravetian inferior	Sediment roșcat gălbui 0,60–0,80 m	0,05–0,10 m	–	1	1	–	–	–	–	–		Așezare sezonieră de foarte scurtă durată (de tranzit)	–
			–	Sediment roșu închis cu sedimentare ritmică 1,10–1,20 m	–	–	–	–	–	–	–	–	–		–	Steril arheologic
			Nivelul II – Aurignacian superior	Sediment cenușiu 0,70–0,90 m	0,10–0,15 m	Vatră bogată în cărbune și cenușă	1	5	Puține fragmente de oase corodate nedetermin.	–	–	–	--		Așezare sezonieră probabil de foarte scurtă durată (tranzit)	Între nivelul II și I este un steril de 0,20 m
			Nivelul I – Aurignacian mijlociu		0,15–0,20 m	Vatră foarte bogată în cărbune și cenușă	–	1	–	–	--	–	–		Așezare sezonieră probabil de foarte scurtă durată (de tranzit)	–
Grințieș—Frasinu Punctul II	18 m	20 mp		Sediment cenușiu închis 0,05–0,15 m	–	–	–	–	–	–	–	–	–		–	–
			Nivelul Gravetian final	Sediment gălbui prăfos 0,10–0,20 m	0,10–0,20 m	–	2	–	–	–	–	–	–		Așezare sezonieră de foarte scurtă durată (de tranzit)	–
Secu—Curtea boului	40 m	100 mp	–	Sediment cenușiu închis 0,10–0,15 m	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Așezare complexă	–	Fragmente ceramice feudale
			Nivelul II Gravetian final	Sediment gălbui prăfos 0,20–0,25 m	0,20–0,25 m	–	–	6	–	–	–	–	–		Așezare sezonieră de foarte scurtă durată (de tranzit)	–
				Sediment brun-roșcat 0,30–0,40 m	–	–	–	–	–	–	–	–	–		–	Steril arheologic
			Nivelul I – Gravetian superior	Sediment roșcat gălbui 0,40–1,10 m	0,15–0,18 m	--	1	13	–	–	–	–	–		Așezare sezonieră de foarte scurtă durată (de tranzit)	Între nivelul I și II este un steril de circa 0,40 m

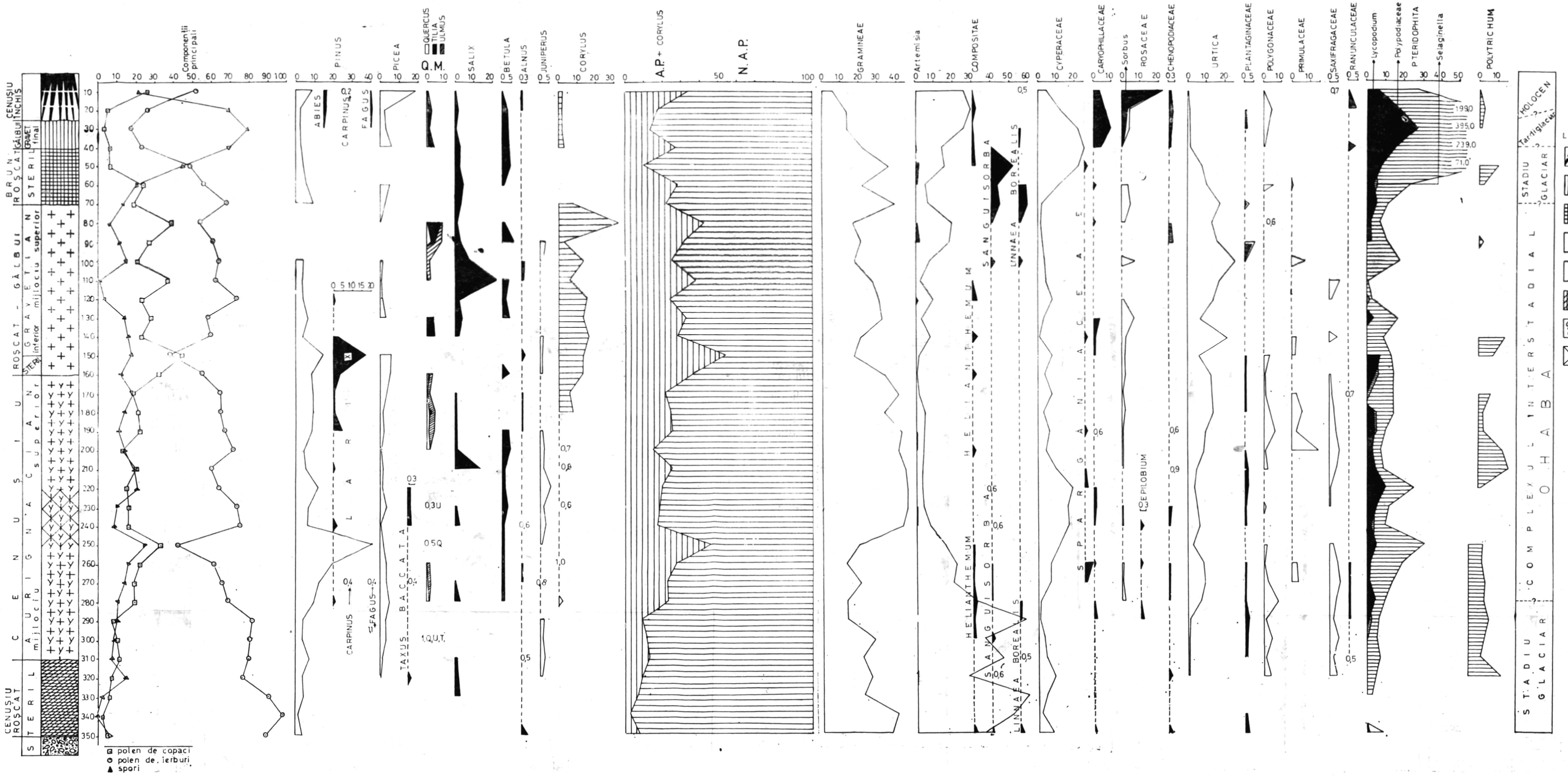

Fig. 5. Diagrama polinică a unui profil din așezarea de la Bistricioara-Lutărie.

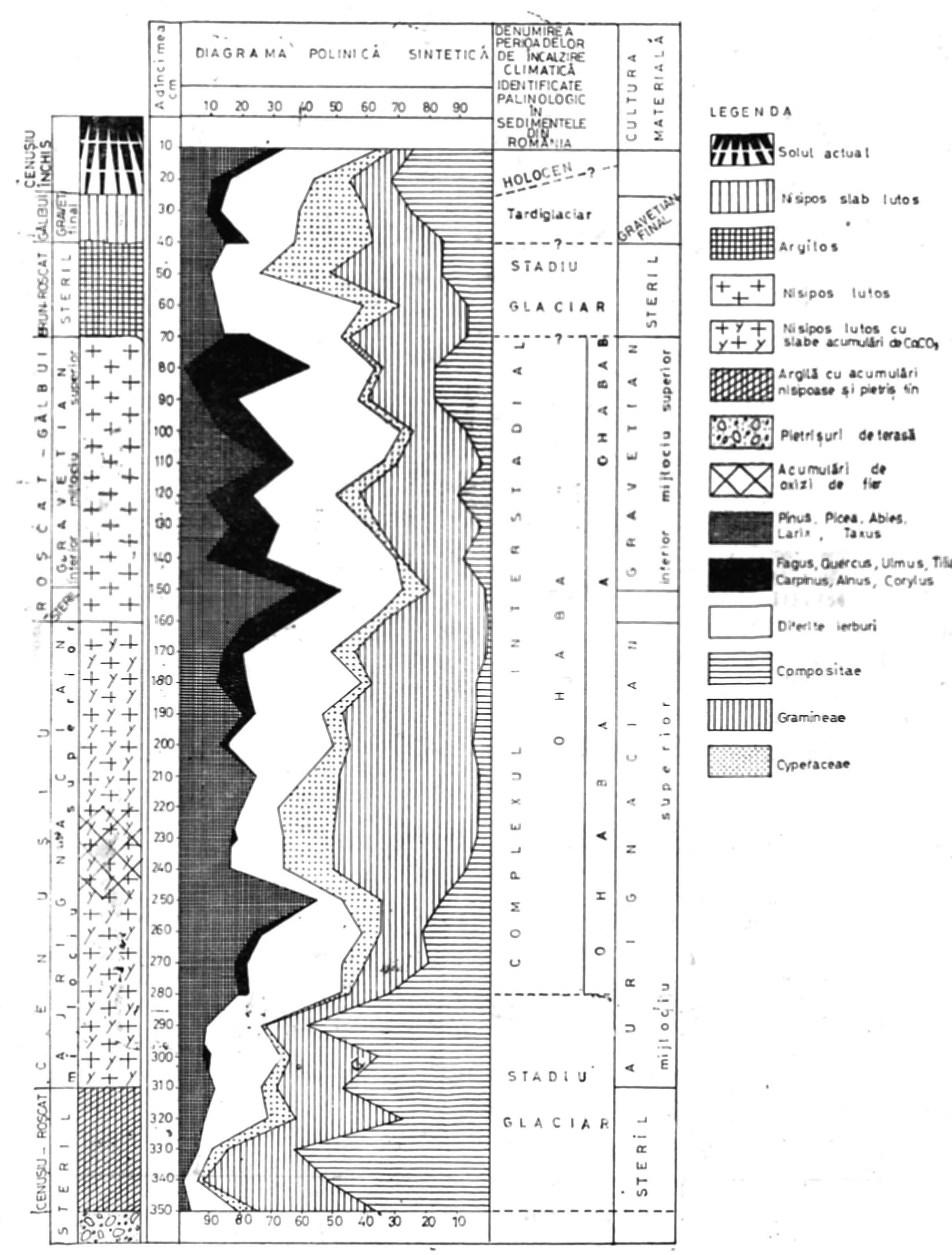

Fig. 6. Diagrama polinică sintetică a sedimentului de la Bistricioara-Lutărie.

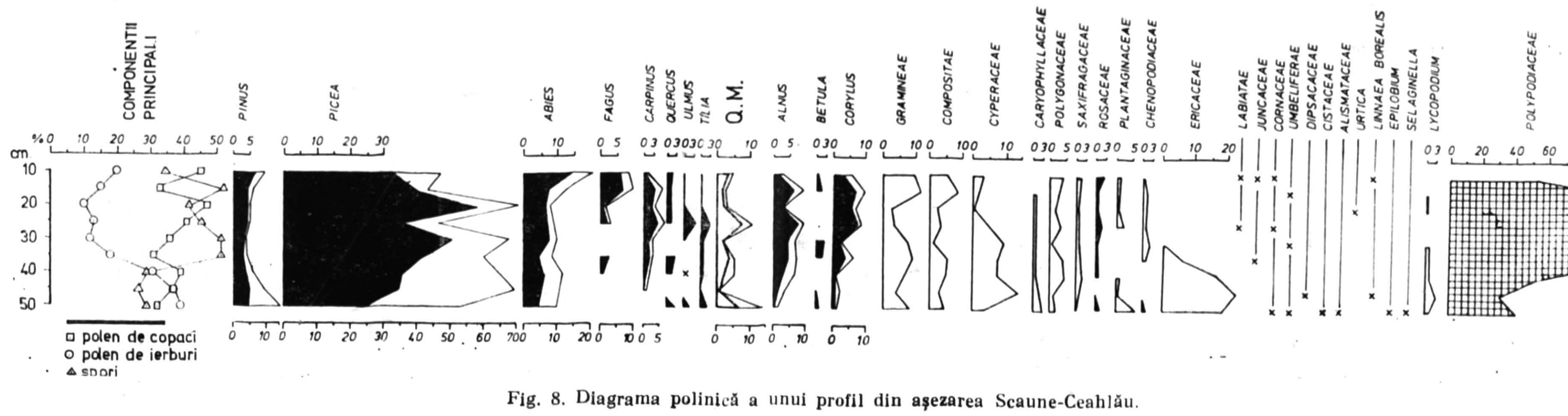

Fig. 8. Diagrama polinică a unui profil din așezarea Scaune-Ceahlău.

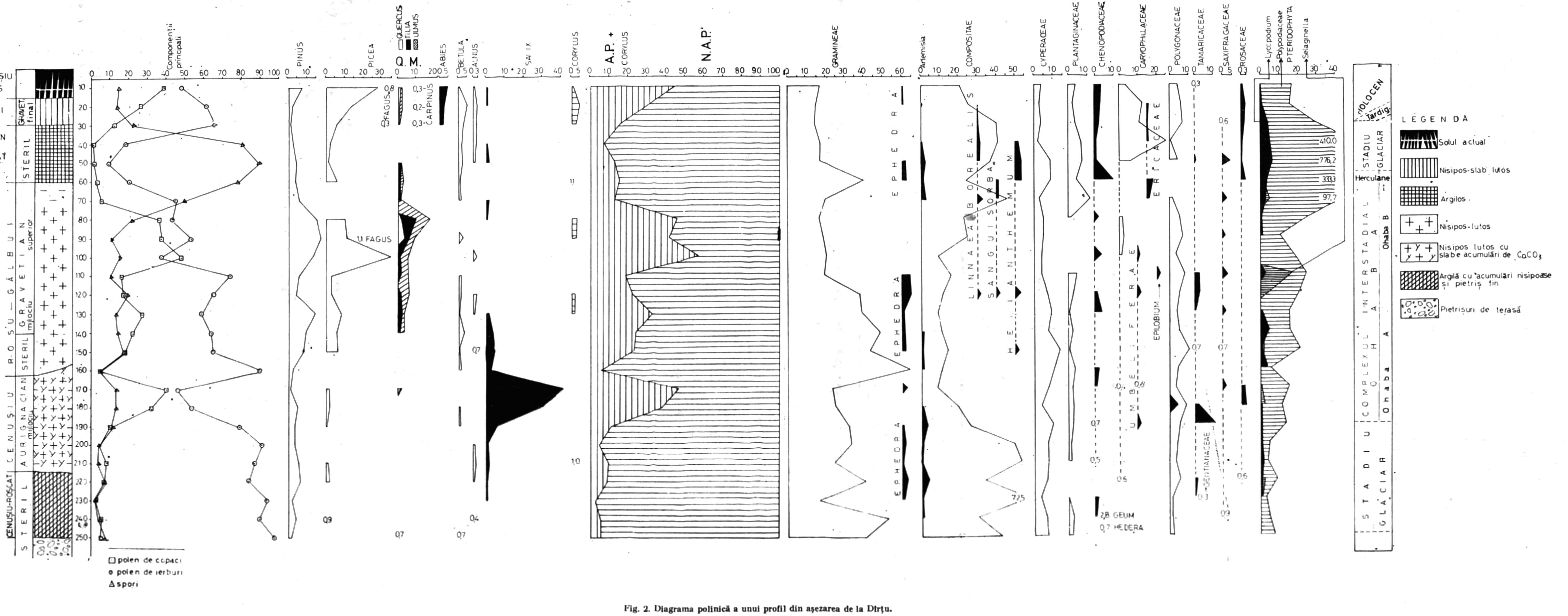

Fig. 2. Diagrama polinică a unui profil din așezarea de la Dîrțu.

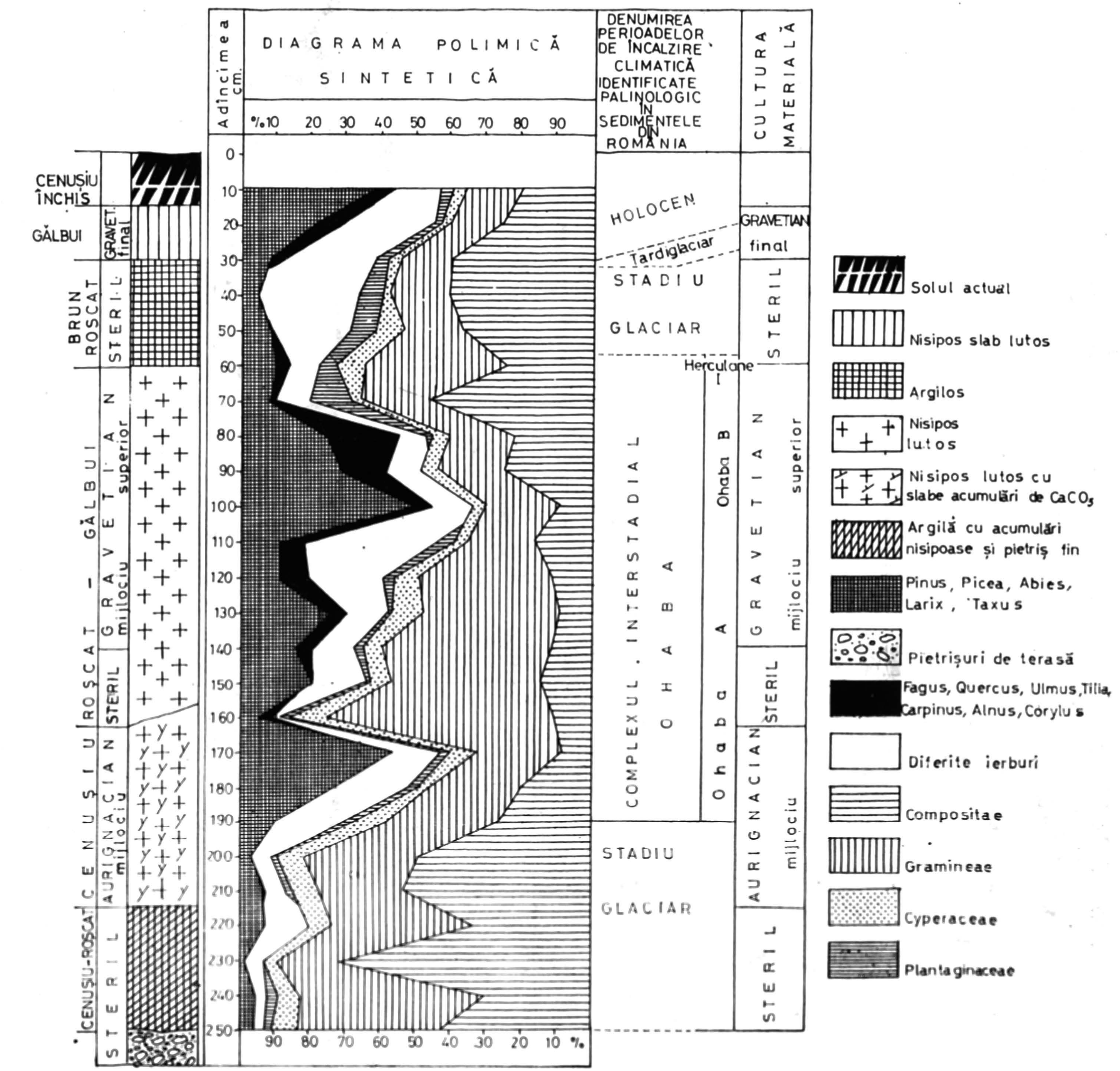
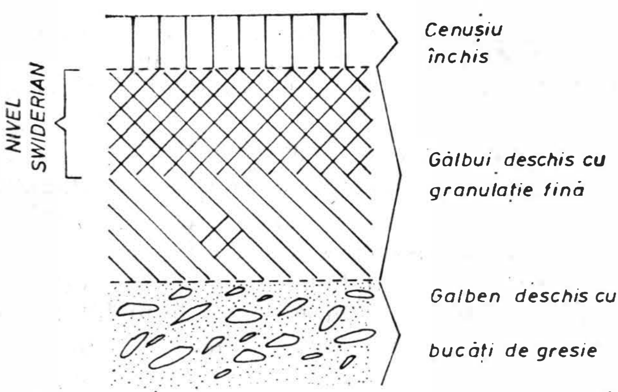

Fig. 3. Diagrama polinică sintetică a sedimentului de la Dîrțu.

spre partea superioară a depozitului (5,6% nisip grosier, 35% nisip fin, la 20 cm).

Studiul palinologic a cuprins sedimentul dintre 10—50 cm. De la început trebuie să menţionăm că mai toate spectrele polinice sînt dominate de răspîndirea molidului, care variază între circa 25% şi 60% (procente calculate la suma totală a polenului de arbori şi ierburi) [31] (fig. 8). Valorile mai scăzute ale molidului sînt înregistrate în baza diagramei,

2

Fig. 7. Scaune-Ceahlău. 1 vedere generală a zonei staţiunii (poiana pe care se află aşezarea se găseşte la baza versantului calcaros); 2 stratigrafia aşezării.

[31] Pe diagramă, pentru anumite genuri de arbori, a fost trasată curba valorică pentru procentele calculate la suma polenului de arbori, pe lîngă cea calculată prin raportarea la suma totală a polenului de arbori şi ierburi. Aceasta în vederea comparării rezultatelor cu cele efectuate în mlaştinile holocene.

unde se remarcă, pe lîngă o sensibilă creștere a pinului, dezvoltarea mai cu seamă a unor *Ericaceae* (22%), subliniind trăsăturile mai umede ale climei și probabil caracterul ceva mai alpin al împrejurimilor stațiunii în acele vremuri. Ericaceele se mențin bine răspîndite pînă la 35—40 cm, după care ele nu mai apar în spectrele polinice. Cu toate că *Pinus* nu realizează o dezvoltare prea mare în acest timp, considerăm că secvența cuprinsă între 50 și 40 cm, prin caracteristicile climatice generale și mai puțin cele fitogeografice, ar putea să reprezinte sfîrșitul fazei pinului din Carpații noștri.

Mai mult, în spectrul polinic din baza diagramei, la 50 cm, se remarcă o timidă afirmare a unor foioase din grupa stejărișului mixt (6,6%), care nu este exclus să reprezinte fie unul din episoadele de ameliorare a climei, sesizate de E. Pop în cadrul fazei pinului din Munții Carpați [32], fie un ecou al oscilației climatice Alleröd din nordul și vestul Europei. Maximul de *Ericaceae* se produce după această scurtă perioadă de existență a acestor elemente termofile, care în timpul valorilor ridicate de *Ericaceae* se reduc aproape pînă la dispariția totală din zonă, pentru un timp.

De la 40 cm spre suprafață molidul își extinde aria de răspîndire, atingînd un prim maxim la 30 cm (51,0%). Paralel se dezvoltă *Alnus* (4,4%) și încep să apară tot mai frecvent unele elemente ale stejărișului amestecat (3,1%). De asemenea își făcuse deja apariția *Carpinus* care înregistra de la un orizont la altul o ușoară creștere valorică. Maximul său se produce la 25 cm (4,1%) și coincide cu cel al stejărișului amestecat (7,2%). Tot acum molidul suferă o oarecare restrîngere (35%), în timp ce *Corylus* înscrie în curba sa cea mai ridicată valoare (7,0%). La acest nivel (25 cm), pe diagrama polinică probabil că este înscrisă atît faza stejărișului amestecat cu alun și molid, cît și faza carpenului. Din cauza depunerilor foarte reduse, analiza polinică, și mai cu seamă colectarea probelor din 5 în 5 cm, nu a fost suficientă pentru o separare a lor în spectre polinice diferite.

Fagul, care își făcuse simțită prezența în regiune încă de la 25 cm, se răspîndește ceva mai mult abia între 15 și 10 cm, cînd ajunge la 6,5%, anunțînd că sîntem în ultima fază de vegetație a holocenului ce îi poartă pealtfel și numele — faza fagului.

Este remarcabilă existența, deloc neglijabilă, a bradului în întregul profil (4,5% — 7,3%) cu tendința de răspîndire în timpul fazei fagului, cînd realizează 14%.

Avînd în vedere concentrarea uneltelor swideriene în partea mijlocie a profilului analizat polinic considerăm că făuritorii acestei culturi au locuit mai intens această zonă montană în timpul fazei de molid cu stejăriș mixt și alun și în timpul fazei carpenului. Trebuie să menționăm că s-au găsit piese, este adevărat destul de rare, și în straturile din partea inferioară a profilului, sedimentate chiar în timpul maximului de *Ericaceae*, atunci cînd climatul alpin era foarte aproape de zona așezării. Deci nu este exclus ca primii swiderieni să fi sosit aici mult mai de timpuriu, într-o etapă de la începutul holocenului.

---

[32] E. Pop, Buletinul Grădinii botanice Cluj, 23, 1943, p. 97—116.

În acest fel analizele polinice confirmă în mare încadrarea pe care a făcut-o C. S. Nicolăescu-Plopşor [33], privind swiderianul de la Scaune-Ceahlău, care considera că populaţiile de vînători aparţinînd acestei culturi, au migrat către sfîrşitul ultimului glaciar şi începutul holocenului din regiunile de nord-nord-est ale Europei, spre sud, în Carpaţii Orientali, în căutarea vînatului.

★

Pentru a avea o privire de ansamblu asupra tuturor descoperirilor şi pentru a putea fi observate mai uşor diferitele aspecte ale stratigrafiei culturilor materiale, precum şi în vederea fixării tipurilor de aşezări din această regiune, s-a construit tabelul general al diverselor situaţii existente în zona Ceahlăului (tab. 4). Din acest tabel se pot trage următoarele concluzii :

1 — Aşezările sînt situate îndeobşte pe terasele Bistriţei sau pe terasele de confluenţă ale acestui rîu. Altitudinea relativă a teraselor variază între 120 şi 15 m. Cele mai multe din aşezări se găsesc pe terasa mijlocie de 40 m. Excepţie face doar aşezarea din Poiana Scaune, situată în masivul Ceahlău.

2 — Suprafaţa cercetată, cuprinzînd şi săpăturile de mai mică amploare, însumează 3 751 m p [34].

3 — Cele 18 aşezări, dintre care 16 în bazinul Răpciuni şi două în afara acestuia (Secu şi Scaune), cuprind fie un singur nivel de locuire paleolitică sau epipaleolitică, fie mai multe niveluri. Dintre acestea remarcăm trei staţiuni : Bistricioara cu 6 niveluri şi Dîrţu şi Podiş cu cîte 5 niveluri. În total au fost descoperite 40 niveluri de locuire dintre care :

a — nouă niveluri atribuite aurignacianului (unul aparţinînd aurignacianului inferior, cinci aurignacianului mijlociu şi trei aurignacianului superior) ;

b — treizeci niveluri gravetiene (patru din gravetianul inferior, cinci din gravetianul mijlociu, şase din cel superior şi cincisprezece din gravetianul final).

c — un nivel epipaleolitic, atribuit culturii swideriene.

Menţionăm că identificarea acestor niveluri s-a făcut atît pe temeiuri stratigrafice (niveluri de vetre, pete de arsură etc.), cît şi pe baze tehnice şi tipologice privind materialul litic.

4 — Din punct de vedere sedimentologic s-a putut constata că toate nivelurile de locuire zac în depuneri neremaniate, cu excepţia nivelului de vatră de la Ceahlău-Lutărie, deranjat de o congeliflucţie şi atribuit cu probabilitate aurignacianului mijlociu.

5 — Grosimea nivelurilor de locuire variază în funcţie de durata locuirii, cele mai groase fiind cele atribuite aurignacianului mijlociu şi superior, precum şi cele aparţinînd ultimului nivel gravetian (de exemplu la Dîrţu, Bistricioara, Podiş). De asemenea, o locuire bogată care atinge grosimea maximă de 40 cm este cea de la Scaune-Ceahlău.

6 — Vetrele propriu-zise, ca şi petele de arsură din jurul lor au fost descoperite în numeroase niveluri de locuire aurignaciene şi gravetiene.

---

[33] C. S. Nicolăescu-Plopşor, Al. Păunescu, F. Mogoşanu, *op. cit.*, p. 5—114.

[34] În punctul Podiş A, în afara suprafeţei săpate în perioada 1956—1958, M. Dragotescu a mai făcut un sondaj în anul 1962 care însumează circa 72—74 m p.

Se remarcă însă lipsa totală a vetrelor din ultimul nivel de locuire gravetiană, în toate așezările cercetate. Dealtfel nici în stațiunea de la Scaune nu s-au găsit resturi de vetre, ci doar cîteva bucăți de cărbune. În general vetrele au o formă ovală. În unele niveluri aurignaciene și gravetiene (Dîrțu, Podiș, Bistricioara), în interiorul sau în jurul vetrei propriu-zise, s-au descoperit gropi mici rotunde sau ovale pline cu cărbune, cenușă sau oase calcinate. La Bistricioara de pildă unele vetre sînt alveolate și căptușite cu pietre, îndeosebi plăci de gresie, iar altele cu pietre negrupate. În unele niveluri gravetiene se întîlnesc și vetre simple, neamenajate în mod special. Demne de menționat sînt cele două vetre aurignaciene de la Dîrțu și Bistricioara care, împreună cu petele de arsură din jur, ating suprafețe mai mari de circa 7 și respectiv 8 m p. Prin mărimea și forma lor aceste vetre par să indice urmele unor locuințe, colibe, incendiate.

7 — Inventarul litic descoperit în diversele depuneri de locuire este foarte bogat. Fără a face considerații de ordin tehnic și tipologic (pe baza tipologiei stabilite de Denise de Sonneville-Bordes și J. Perrot), remarcăm că cel mai mare număr de piese au fost descoperite îndeosebi în ultimul nivel de locuire gravetiană, precum și în depunerea de locuire epipaleolitică de la Scaune. Totodată, marea cantitate de piese atipice (spărturi, așchii simple, nuclee, bulgări întregi sau sparți intenționat, lame simple neretușate) descoperite în unele niveluri gravetiene de la Dîrțu, Podiș sau în epipaleoliticul de la Scaune, demonstrează existența unor mai mici sau mai mari ateliere de prelucrare a diverselor roci, fie locale, fie ale unor roci aduse de la distanță, cum ar fi silexul de bună calitate, zis de Prut.

8 — Asociația faunistică este destul de săracă în specii. Bovidele sînt singurele fosile din aurignacian (Dîrțu, Bistricioara) și gravetianul inferior (Bistricioara), iar equidele apar în aurignacianul superior (Bistricioara) și gravetianul inferior, mijlociu și superior (Podiș și Bistricioara). La această asociație se mai adaugă, în gravetianul inferior, un singur corn de ren căzut, care a fost găsit la Bistricioara și o diafiză descoperită în aurignacianul superior de la Podiș.

Așa cum s-a arătat de Alexandra Bolomey, spargerea oaselor în fragmente, ca și efectul corosiv al solului ar constitui cauza marelui număr de piese osoase indeterminabile [35]. Se remarcă de asemenea lipsa totală a unor resturi faunistice atît în gravetianul final, cît și în epipaleoliticul de la Scaune.

Fauna malacologică, descoperită în sedimentele care includ locuirile aurignaciene de la Bistricioara și cea de la Ceahlău-Lutărie, caracterizează, după Al. V. Grossu, un biotop de stepă cu un regim secetos, xerotermic, în care unele specii prezintă și azi o difuziune boreală.

9 — Resturile de cărbuni, identificați de R. Popovici în nivelurile de locuire aurignaciene de la Dîrțu, demonstrează existența în regiune a coniferelor reprezentate prin *Abies alba*, *Abies pectinata* și *Pinus silvestris*.

10 — Săpăturile metodice, constînd în cea mai mare parte din șanțuri mai largi sau mai înguste, care au secționat zona considerată teoretic cea mai propice unei locuiri pe o terasă, ne-au îngăduit să stabilim,

[35] Alexandra Bolomey, *op. cit.*, p. 114—116.

cu oarecare rezervă, tipul de aşezare. Prin tipul de aşezare înţelegem poziţia geografică a aşezării, distanţa dintre punctele de locuire, precum şi raportul cronostratigrafic dintre punctele de locuire.

I — TIPUL DE AŞEZARE

În zona la care ne referim, se cunosc aşezări situate la o altitudine mai mică şi o singură aşezare la mare altitudine, în plin masiv muntos (zisă şi aşezare de înălţime).

Studiind, atît poziţia aşezărilor paleolitice din bazinul Răpciuni, cît şi a celor din diferite zone ale Moldovei, am putut stabili următoarele tipuri :

A — *Aşezare simplă* care cuprinde unul sau mai multe puncte de locuire cu un singur nivel de cultură fiecare. Diferitele puncte de locuire se găsesc în următoarele raporturi unul faţă de altul :

1 — Aşezare simplă aparţinînd aceluiaşi nivel cultural, cu puncte de locuire care pot fi situate chiar la distanţe de cîteva sute de metri între ele, despărţite însă printr-o denivelare morfologică (vale torenţială, ravină) (fig. 9/1 a) sau aflate pe diferite poduri de terasă ale aceluiaşi versant al văii (fig. 9/1 b).

2 — Aşezare simplă cu puncte de locuire aparţinînd aceluiaşi nivel cultural, situate chiar la cîteva sute de metri între ele, aflate însă la acelaşi nivel altitudinal (terasă, interfluviu etc.) (fig. 9/2).

B — *Aşezare complexă* formată din două sau mai multe puncte de locuire, fiecare din ele cu mai multe niveluri de cultură. Aceste puncte de locuire sînt în următoarele raporturi unul faţă de altul (fig. 10) :

1 — Aşezare complexă cu două sau mai multe puncte de locuire situate la distanţe care pot atinge cîteva sute de metri, dar despărţite printr-o denivelare morfologică, punctele de locuire avînd aceleaşi niveluri culturale (fig. 10/1).

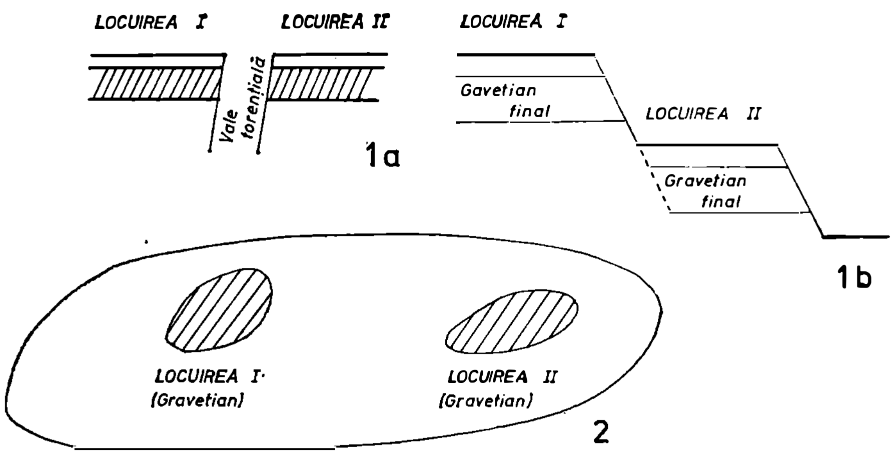

Fig. 9. Tipuri de aşezări simple. 1, 2 Raportul între diferite puncte de locuire.

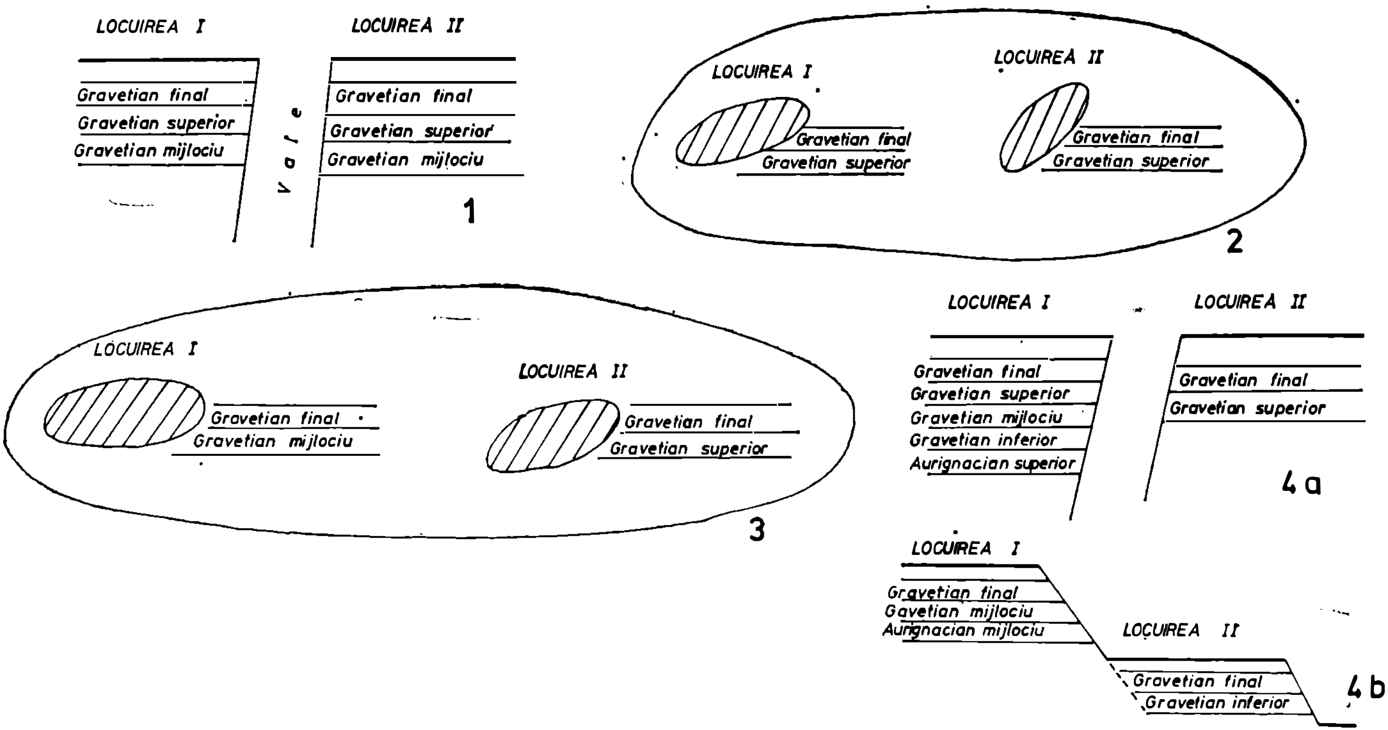

Fig. 10. Tipuri de așezări complexe. 1, 2, 3, 4 Raportul între diferite puncte de locuire.

2 — Aşezare complexă cu cel puţin două puncte de locuire (cu aceleaşi niveluri de cultură fiecare), situate chiar la cîteva sute de metri între ele, dar aflate la acelaşi nivel altitudinal (terasă, interfluviu) (fig. 10/2).

3 — Aşezare complexă cu cel puţin două puncte de locuire, cu niveluri de cultură diferite între ele, dar cu cel puţin un nivel de locuire comun. Punctele de locuire se pot găsi distanţate la cîteva sute de metri, dar la acelaşi nivel altitudinal (fig. 10/3).

4 — Aşezare complexă cu minimum două puncte de locuire situate pe diferite poduri de terasă ale aceluiaşi versant al văii (fig. 10/4 a) sau despărţite printr-o denivelare morfologică (fig. 10/4 b), avînd două sau mai multe niveluri de cultură, dintre care cel puţin unul comun.

C — *Aşezare mixtă*, în care se include o aşezare complexă şi una simplă, avînd un nivel de cultură comun (contemporan) în cele două tipuri de aşezări, situate la distanţe chiar de cîteva sute de metri, putînd fi la acelaşi nivel altitudinal sau pe poduri de terasă diferite, ori despărţite de o vale etc. (fig. 11).

Din cele relatate mai sus, în zona bazinului Răpciuni se întîlnesc : 5 aşezări simple (Scaune, Ceahlău-Curtea bisericii vechi, Ceahlău-Schitişor, Cremeniş I şi II), 4 aşezări complexe (Dîrţu, Bistricioara, Ceahlău-Lutărie, Secu-Curtea Boului) şi 3 aşezări mixte (Grinţieş I — II, Bofu I — II, Cetăţica I-II-III).

II — CARACTERUL AŞEZĂRII

Caracterul aşezării s-a stabilit atît în funcţie de ansamblul elementelor culturii materiale (inventar litic, vetre, resturi faunistice etc.), cît şi în raport cu suprafaţa săpată [36]. Ţinînd seama de aceste criterii distingem :

a — Aşezări stabile ori relativ stabile sau permanente ori semipermanente, în unul sau mai multe anotimpuri, în care uneltele erau prelucrate de obicei în aşezare, cu ateliere mai mici sau mai mari de cioplire. În cadrul aşezării se pot găsi sau nu complexe de locuire (locuinţe-colibe, vetre, complexe de pietre etc.).

b — Aşezări sezoniere de mai lungă durată, existente în unul sau mai multe anotimpuri (de obicei cu mici ateliere de cioplire, vetre de foc, colibe).

c — Aşezări sezoniere de scurtă sau relativ scurtă durată, probabil într-unul sau mai multe anotimpuri (cu sau fără mici ateliere de cioplire, cu sau fără vetre de foc ori colibe).

d — Aşezări sezoniere de foarte scurtă durată (zise şi aşezări de tranzit) cu resturi de cultură foarte sărace, constînd fie doar din cîteva unelte finite sau resturi de cioplire, fie numai din vetre de foc, fără unelte. Ele reprezintă simple tabere de o zi sau cîteva zile în care un mic grup de vînători au locuit aici cu scopul de a urmări o turmă în migraţie.

---

[36] Alexandra Bolomey, SCIV, 24, 1973, 4, p. 621—631 ; vezi şi F. Hole şi K. Flannery, PPS, 33, 1968, p. 147—192 ; Vita Finzi, E. S. Higgs, PPS, 36, 1970, p. 1—37.

În cadrul aşezărilor din zona de care ne ocupăm, se disting, pe baza criteriilor de mai sus, următoarele grupe :

a — 4 aşezări-atelier permanente sau relativ permanente (Scaune, Dîrţu-nivelul V, Podiş-nivelul III şi V) ; *b* — 6 aşezări sezoniere de mai lungă durată (Bistricioara — nivelurile II-III, Dîrţu — nivelul III, Podiş I — nivelul II, Cetăţica I — nivelul IV, Bofu Mic — nivelul II) ; *c* — 16 aşezări sezoniere de scurtă sau relativ scurtă durată (Bistricioara — nivelurile I, IV-V-VI, Dîrţu-nivelurile I, III-IV, Podiş I-nivelurile I şi IV, Podiş B — nivelurile IV-V, Cetăţica I — nivelurile I-II-III, Cetăţica III, Cremeniş I) ; *d* — 14 aşezări sezoniere de foarte scurtă durată (zise de tranzit) (Cetăţica II, Bofu Mic — nivelul I, Bofu Mare, Ceahlău-Curtea bisericii vechi, Cremeniş II, Ceahlău-Lutărie — nivelurile I-II, Ceahlău-Schitişor, Grinţieş I — nivelurile I-II-III, Grinţieş II, Secu-Curtea Boului—nivelurile I-II).

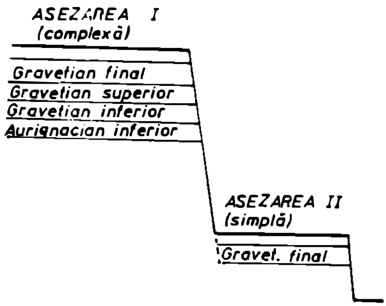

Fig. 11. Aşezare mixtă.

Din cele relevate mai sus pare să rezulte că circa 30 de aşezări au un caracter sezonier, de scurtă durată sau de tranzit şi numai zece au un caracter permanent sau relativ permanent, ori sînt aşezări sezoniere de mai lungă durată (cvasistabile ?).

Pentru o mai bună înţelegere a tipurilor şi îndeosebi a caracterului aşezărilor din zona Ceahlăului, am căutat să facem o scurtă privire asupra tuturor descoperirilor atribuite paleoliticului superior de pe teritoriul Moldovei.

În stadiul actual al cercetărilor de teren, cît şi prin săpături metodice au fost descoperite un număr de circa 91 aşezări, aparţinînd paleoliticului superior. Dintre acestea, 20 de aşezări au fost atribuite, prin tipologia inventarului litic, aurignacianului, iar 71 gravetianului. De remarcat că dintre staţiunile aurignaciene, trei au două niveluri de locuire, iar dintre cele gravetiene, 12 aşezări au între două şi cinci niveluri de cultură gravetiană. Dacă ţinem seama de tipurile de aşezări complexe şi mixte atunci numărul nivelurilor de locuire aurignaciene se ridică la 23, iar cel al locuirilor gravetiene la 97. Este interesant de remarcat că din totalul locuirilor amintite, circa 60—70 aparţin gravetianului final [37].

[37] Pentru aşezările descoperite pe teritoriul jud. Botoşani, cf. Al. Păunescu, P. Sadurschi şi V. Chirica, *Repertoriul arheologic al jud. Botoşani*, Bucureşti, 1976, p. 39—304 ; pentru aşezările de pe teritoriul jud. Iaşi (Topile I—II, Conţeşti), cf. Al. Păunescu, SCIV, 21, 1970, 4, p. 539—549 ; pentru jud. Suceava (Suceava-Cîmpul Ciorii, Dolhasca-Dealul Viei, Udeşti-Poiana) informaţii M. Bitiri ; pentru jud. Neamţ—Bicaz-Benzinărie — informaţii M. Bitiri : Piatra Neamţ-Poiana Cireşului, cf. V. Căpitanu, Carpica, 2, 1969, p. 7—11 ; Valea Ursului cf. M. Brudiu, *Paleoliticul superior şi epipaleoliticul din Moldova*, Bucureşti, 1974, p. 51, 54—56, 122—124 ; pentru jud. Bacău—Lespezi, cf. M. Bitiri şi V. Căpitanu, Carpica, 5, 1972, p. 39—67 ; Buda, cf. V. Căpitanu, RevMuz, 3, 1967, p. 267—271 ; pentru jud. Iaşi—Movileni-Heleşteni, cf. Al. Păunescu, SCIV, 17, 1966, 2, p. 327—329 ; Hăbăşeşti, cf. V. Dumitrescu şi colab., *Hăbăşeşti*, Bucureşti, 1954, p. 225—231 ; pentru jud. Vaslui — Curteni, cf. V. Căpitanu, Carpica, 2, 1969, p. 13—15 ; Măluşteni, cf. M. Brudiu, *op. cit.*, p. 107—112 ; pentru jud. Galaţi — Puricani, Cavadineşti, Pleşa, Bereşti, Suceveni, cf. M. Brudiu, *op. cit.*, p. 51—62 ; Ţepu şi Moscu, informaţii M. Brudiu.

În ceea ce priveşte locuirile epipaleolitice de tip swiderian, pe întreg teritoriul Moldovei nu se cunoaşte pînă în prezent, în afara celei de la Scaune, decît una singură, cea de la Bardosu-Bicaz Chei, situată la circa 1 135 m altitudine [38]. Se pare totuşi că şi aşezarea de la Bicăjel (com. Bicaz Chei) aparţine aceleiaşi culturi [39].

Aşa cum s-a arătat şi cu alte ocazii, numeroase aşezări, aparţinînd îndeosebi gravetianului final, se află pe înălţimi (terase, interfluvii etc.), uneori chiar la altitudini din cele mai ridicate dintr-o anumită zonă (vezi Topile, Corni, Flămînzi, Hilişeu-Horia, Bereşti, Puricani, Pleşa etc.), dar întotdeauna în apropierea surselor de apă. Datorită poziţiei lor, multe din aceste staţiuni au fost supuse unor intense procese de denudaţie.

După cum s-a arătat, cele mai multe locuiri aurignaco-gravetiene, şi mai cu seamă cele atribuite gravetianului final, sînt locuiri temporare, de mai scurtă sau mai lungă durată, ceea ce demonstrează caracterul sezonier, pendulatoriu al acestor grupe de vînători.

Multe din aşezările gravetiene, descoperite pe teritoriul Moldovei, aparţin unor grupe regionale ale gravetianului oriental. Se pot distinge, pe baze tehnice şi tipologice, cel puţin cinci grupe, ca de pildă : grupa Ceahlău (cu varianta sa Ceahlău-Bofu Mic), grupa Ripiceni-Izvor (cu forme bifaciale), grupa Ripiceni-Valea Badelui (cu vîrfuri de tip zis „La Gravette", cu retuşe fine pe faţa ventrală la partea proximală sau distală), grupa Dorohoi-Strachina II (cu tipuri de unelte similare celor de tip Kîsla-Nedgimova) şi grupa din centrul şi sud-estul Moldovei — tip Măluşteni (cu microlitismul uneltelor foarte pronunţat şi unde încep să apară într-o etapă tîrzie şi unele forme geometrice, ca în aşezarea de la Moscu).

Unele cercetări paleopedologice atribuie gravetianul final Würmului $_3$ [40].

Pe baza analizelor complexe, dar îndeosebi a celor palinologice, s-a ajuns la concluzia că gravetianul final a avut o lungă vieţuire, el începînd de la sfîrşitul pleistocenului superior şi dăinuind de-a lungul întregului tardiglaciar, supravieţuind chiar şi în holocen. Bogăţia locuirilor gravetiene finale pare a dovedi că în această perioadă asistăm la o sporire a populaţiei.

Odată ce fauna glaciară începe să dispară, din cauza încălzirii climei, se observă o divizare în grupe mai mici de vînători-culegători a populaţiilor gravetiene tîrzii din Moldova.

Revenind la zona Ceahlău este interesant de remarcat că succesiunea nivelurilor de cultură, aurignaco-gravetiene din diverse aşezări, demonstrează continuitatea de locuire, într-o anumită perioadă, a acestei zone. S-a observat totodată că între diferitele niveluri de locuire există, în unele zone ale aşezărilor săpate, depuneri sterile din punct de vedere arheologic, a căror grosime variază de la 7 la 20 cm, alteori chiar mai mult dacă depunerile de locuire se găsesc într-o succesiune normală (de exemplu

---

[38] M. Bitiri şi V. Căpitanu, SCIV, 18, 1967, 1, p. 63—70.

[39] V. Căpitanu, Carpica, 2, 1969, p. 11—13.

[40] H. Asvadurov, Maria Bitiri, P. Vasilescu, SCIV, 23, 1972, 3, p. 341—355.

între nivelul II-aurignacian mijlociu și nivelul III-gravetian mijlociu de la Dîrțu există un steril de circa 30—40 cm).

Așa cum am mai arătat, grosimea diverselor niveluri de cultură variază în funcție de intensitatea locuirii care a îngăduit sau nu o cantitate mai mare sau mai mică de resturi culturale: vetre de foc, pete de arsură, obiecte de piatră, resturi faunistice etc. Pe baza acestor elemente, noi am stabilit caracterul așezărilor: așezări-atelier relativ permanente, așezări sezoniere sau de tranzit.

Demnă de menționat este și observația potrivit căreia în toate așezările complexe, între nivelul gravetian superior și cel final, există o depunere sterilă groasă de maximum 30—40 cm, aflată în sedimentul brunroșcat. Existența acestei depuneri sterile în toate așezările de la Ceahlău, ne obligă să ne gîndim că la începutul ultimului stadiu glaciar al pleistocenului superior, datorită apariției unui climat riguros, neprielnic, care a dus la împuținarea vînatului, taberele de vînători gravetieni (din etapa a III-a sau superioară a gravetianului de aici) au fost obligate să părăsească zona. Revenirea lor sau pătrunderea altor populații gravetiene, dintr-o etapă mai tîrzie (etapa a IV-a sau finală a gravetianului de aici), în tardiglaciar, cînd climatul devenise mai blînd, a făcut din bazinul Răpciuni zona cea mai intens locuită de-a lungul întregului paleolitic superior. Acum avem de a face cu unele așezări-atelier, cum sînt cele de la Dîrțu, Podiș, Bofu Mic.

Se pune întrebarea cît au dăinuit acești ultimi gravetieni în bazinul Răpciuni?

Analizele polinice asupra sedimentului gălbui, prăfos, în care s-au găsit resturile de cultură aparținînd gravetianului final, par a indica că la începutul holocenului existența locuirilor gravetiene de aici încetează. Amintim că din punct de vedere stratigrafic în multe așezări de aici, ultimul nivel gravetian este suprapus de resturi de locuire postpaleolitice. S-au descoperit unele resturi ceramice aparținînd culturii Criș (la Cetățica II) și mai numeroase din perioada de tranziție de la neolitic la bronz. Doar în trei așezări s-au găsit și resturi de locuire feudale.

Trebuie să amintim că între locuirile gravetiene finale din bazinul Răpciuni și locuirea de tip swiderian descoperită în Poiana Scaune din Masivul Ceahlău nu există nici o legătură genetică, deși inventarul litic al acesteia din urmă are un puternic fond gravetian. După cum s-a mai arătat, populația de vînători care foloseau ca săgeată vîrful pedunculat, a pătruns în Carpații Orientali venind dinspre nord-nord-est (Polonia). Analizele polinice au arătat că locuirea de la Scaune este posterioară celor aparținînd gravetianului final din bazinul Răpciuni. Mai exact, primii locuitori în așezarea de la Scaune par să fi sosit într-o etapă foarte apropiată cronologic momentului încetării existenței gravetianului final în regiunile mai joase, conform geocronologiei bazată pe date palinologice.

Cu toate acestea, pe spații mai largi nu excludem contemporaneitatea între populațiile gravetiene finale, întîrziate (cunoscute și sub denumirea de opsigravetiene sau epigravetiene) și populațiile epipaleolitice [41].

---

[41] Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor de piatră descoperite pe teritoriul României* București, 1970, p. 32.

SIGNIFICATION CHRONO-STRATIGRAPHIQUE ET PALÉOCLIMATIQUE DES ANALYSES CHIMIQUES, GRANULOMÉTRIQUES ET PALYNOLOGIQUES FAITES DANS QUELQUES SITES PALÉOLITHIQUES DU BASSIN DU CEAHLĂU. CONSIDÉRATIONS SUR LE TYPE ET LE CARACTÈRE DES ÉTABLISSEMENTS

(RÉSUMÉ)

A la suite de recherches complexes, l'auteur a établi une nouvelle géochronologie du paléolithique supérieur du Bassin du Ceahlău. Suivant l'échelle chronologique généralement admise, on considérait que l'aurignacien moyen et supérieur, ainsi que le gravettien inférieur, moyen et supérieur, se sont développés au cours du stade glaciaire Würm$_2$. Or, les recherches palynologiques (fig. 2, 3, 5, 6) montrent que seule la première partie de l'aurignacien moyen est contemporaine d'un stade glaciaire (le deuxième stade glaciaire du pléistocène supérieur), alors que la seconde moitié de l'aurignacien moyen, tout l'aurignacien supérieur et le gravettien inférieur, moyen et supérieur se sont développés au cours d'une période interstadiale (complexe interstadial d'Ohaba). De même, le gravettien final, que l'on considérait synchrone du stade glaciaire Würm$_3$, s'est avéré en fait contemporain du tardiglaciaire (tabl. 3).

Par ailleurs, l'auteur a établi l'existence dans le Bassin du Ceahlău de trois types d'établissements : A — *établissements simples*, formés d'un ou de plusieurs points d'habitat à un seul niveau de culture chacun ; B — *établissements complexes*, formés de plusieurs niveaux de culture ; C — *établissements mixtes*, constitués par un établissement complexe et un établissement simple, ayant un niveau de culture commun, contemporain. Les rapports entre les différents points d'habitat peuvent varier, suivant la situation morphologique de la région.

Des précisions, enfin, sont fournies sur le caractère des sites, répartis en : a — établissements stables ou relativement stables ; b — stations saisonnières de relativement longue durée, correspondant à une ou plusieurs saisons ; c — stations saisonnières de durée courte ou relativement courte ; d — stations de très courte durée de (transit) (tabl. 4).

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Dirţu. 1 vue générale de l'établissement ; 2 stratigraphie de l'établissement (1 cailloutis et sable ; 2 couche gris rougeâtre ; 3 couche grise ; 4 couche rougeâtre-jaunâtre ; 5 couche brun rougeâtre ; 6 couche jaunâtre ; 7 couche gris foncé ; a et b, âtres).

Fig. 2. Diagramme polynique d'un profil de l'établissement de Dirţu.

Fig. 3. Diagramme polynique synthétique du sédiment de Dirţu.

Fig. 4. Bistricioara-Lutărie. 1 vue générale de l'établissement ; 2 stratigraphie de l'établissement (1 couche gris rougeâtre ; 2 couche grise ; 3 couche rougeâtre-jaunâtre ; 4 couche brun rougeâtre ; 5 couche jaunâtre ; 6 couche gris foncé).

Fig. 5. Diagramme polynique d'un profil de l'établissement de Bistricioara-Lutărie.

Fig. 6. Diagramme polynique synthétique du sédiment de Bistricioara-Lutărie.

Fig. 7. Scaune-Ceahlău. 1 vue générale de la zone de la station (la clairière où se trouve celle-ci est située au pied du versant calcaire) ; 2 stratigraphie de l'établissement.

Fig. 8. Diagramme polynique d'un profil de l'établissement de Scaune-Ceahlău.

Fig. 9. Types des établissements simples. 1, 2 Le rapport entre différents points d'habitat.

Fig. 10. Types des établissements complexes. 1, 2, 3, 4 Le rapport entre différents points d'habitat.

Fig. 11. Établissement mixte.

POZIŢIA GEOMORFOLOGICĂ ŞI CULTURAL-CRONOLOGICĂ A AŞEZĂRII CUCUTENI A DE LA IAŞI — SPLAIUL BAHLUI

DE

C. MARTINIUC, V. CHIRICA şi A. NIŢU

Către sfîrşitul anului 1975, în oraşul Iaşi, cu ocazia unor lucrări de escavare şi lărgire a albiei minore a rîului Bahlui, între Podul Roş şi Podul Trancu, s-a deschis în malul stîng o secţiune, între straturile aluvionare la adîncimea de —4,90—5,10 m, a unei vetre de locuire Cucuteni A (cca 3300 î.e.n.), bine păstrată şi aflată *in situ*.

Altitudinea absolută a şesului, în această zonă, este de cca 42 m, vatra Cucuteni A se găseşte la cota medie de 37 m, iar cota nivelului apei Bahluiului la etiaj este de 35,50 m [1].

Ca aşezare geografică şi geomorfologică, această staţiune este situată în partea de sud a cîmpiei colinare de silvostepă a Moldovei (Cîmpia Moldovei, cunoscută în literatura de specialitate şi sub numele de Cîmpia Jijiei sau Cîmpia Jijiei şi Bahluiului), la contactul acesteia cu Podişul central moldovenesc (o regiune cu relief înalt, 350—400 m). Contactul dintre cele două subunităţi naturale se face chiar pe cursul inferior al Bahluiului din zona oraşului Iaşi [2].

Deci, poziţia acestei staţiuni între două zone naturale distincte, la sud o zonă de podiş înalt, împădurită, bogată în argile, nisipuri, gresii şi calcare de vîrstă sarmatică şi la nord o regiune de silvostepă cu soluri favorabile agriculturii şi cu bogate resurse de argile, luturi pentru ceramică şi construcţii, cît şi pietrişuri (cuarţite) şi chiar silexuri în depozitele de terase, pe care le-au avut la îndemînă locuitorii acestei staţiuni, la care se adaugă sursele de apă, atît din izvoarele din terasa Palatului (zona Ştrandului şi a Teatrului de vară), cît şi apa Bahluiului [3], explică în acelaşi timp numărul aşezărilor cucuteniene de pe terasa inferioară a Bahluiului în cuprinsul oraşului Iaşi (Precucuteni la Palatul Culturii şi Ciurchi, Cucuteni A la Palat, Cucuteni B1 şi B2 la Palat şi Fabrica de antibiotice).

Staţiunea Cucuteni A de pe „Splaiul Bahlui" este amplasată azi pe malul stîng al Bahluiului, la cca 600 m în interiorul şesului, care este în prezent inundabil (este de reamintit marea inundaţie din 1932, care a acoperit cu ape şi zona acestei staţiuni). Şesul din zona staţiunii este alcătuit din aluviuni groase de 10—11 m, din care cca 8 m de la suprafaţă sînt aluviuni fine argilo-prăfoase şi argile cu intercalaţii de lentile de nisi-

[1] C. Martiniuc şi colab., Probleme de geografie, 3, 1956, *passim*; C. Martiniuc şi V. Băcăuanu, ASUIaşi, 5, 1959, 1, *passim*.

[2] V. Băcăuanu, *Cîmpia Moldovei, studiu geomorfologic*, Bucureşti, 1968, *passim*.

[3] C. Martiniuc şi colab., *op. cit.*, *passim*.

S C I V A, tomul 28, nr. 2, Bucureşti, aprilie—iunie 1977, p. 185—194.

puri şi soluri aluviale îngropate, după care urmează, sub albia Bahluiului, 2—3 m cu nisipuri cu lentile de pietriş, bogate în ape subterane.

Între Palatul Culturii, aşezat pe podul terasei de 20 m a Bahluiului, şi staţiunea Cucuteni A din Splaiul Bahlui, s-a putut constata pe bază de foraje, cît şi pe documente istorice, că pînă în 1908 albia Bahluiului era deplasată mult mai la nord de Podul Roş, făcînd o buclă meandrică puternică în direcţia Palatului Culturii, urmînd traseul străzii Moldova în direcţia străzii Tudor Vladimirescu. În 1908 s-a făcut o rectificare a cursului Bahluiului în zona Podul Roş — Podul Trancu, deschizîndu-se actualul canal liniar.

Prin foraje, la nord de actuala staţiune, albia veche a Bahluiului a fost interceptată la cca 17 m adîncime, în timp ce sub Podul Roş baza aluviunilor o întîlnim mult mai sus, la 10—11 m adîncime. Pe baza acestor date se poate conchide că aşezarea cucuteniană de pe „Splaiul Bahlui" se afla, foarte posibil, pe malul drept al Bahluiului şi abia în 1908 a fost secţionată prin canalul actual, distrugîndu-se o mare parte din această aşezare. Neavînd posibilitatea de a explora un teren mai întins, nu avem suficiente dovezi pentru a stabili cu siguranţă întinderea exactă a aşezării.

Problema cea mai importantă, care se ridică cu privire la localizarea acestei aşezări Cucuteni A, este aceea a amplasării ei chiar pe malul apei Bahluiului, la cca 1—1,5 m deasupra nivelului de etiaj, deoarece se ştie că Bahluiul, la revărsările maxime, îşi ridică nivelul cu 5—6 m (în 1932, nivelul viiturii la Podul Roş a fost de 5,90 m) şi deci o aşezare permanentă nu ar fi putut rezista la aceste inundaţii destul de frecvente.

În cele ce urmează, încercăm să arătăm că în neolitic, în mod sigur, albia Bahluiului nu era pe traseul actual, care este un canal antropic din 1908. De asemenea, talvegul albiei minore a Bahluiului se găsea cu cel puţin 4—6 m mai jos decît cel actual şi în felul acesta aşezarea neolitică nu suferea de pe urma inundaţiilor, mai ales că în epoca respectivă climatul era mai secetos decît cel actual, iar gradul de împădurire şi înţelenire a bazinului Bahluiului era foarte mare, ceea ce făcea ca undele de viituri să fie mult mai reduse, poate chiar la punctele din valoarea actuală.

Profilul altimetric al şesului din neolitic, în zona studiată, era de 37 m (azi este la 42 m), dar talvegul Bahluiului era la cca 30 m sau chiar 29 m (faţă de 35,50 m cît are astăzi). Din aceste date, se poate trage concluzia că după perioada staţiunii, climatul devenind mai umed, inundaţiile au fost mai frecvente, ceea ce a făcut ca aşezările cucuteniene să se retragă pe podurile unor terase neinundabile din apropiere, ca în zona teraselor de 10 m de la Frumoasa şi Tîrgul Nicolina sau în zona Palat — Tătăraşi pe terasele de 20 m, unde se găsesc asemenea locuiri mai complexe sau cu vetre suprapuse [4].

Inundabilitatea terenurilor din şesul Bahluiului s-a accentuat în timp şi în funcţie de defrişări şi desţelenirea terenurilor, mărindu-se debitele şi nivelele scurgerii lichide şi solide. În acest fel, se poate explica şi înălţarea şesului Bahluiului prin aluvionare cu încă 5 m, în intervalul de la neolitic la epoca actuală. Dacă ţinem seama de grosimea medie a aluviunilor şesului Bahluiului, care este de cca 10—12 m, se poate cons-

[4] V. Băcăuanu, ASU Iaşi, 12, 1966, *passim*.

tata că există o concordanță deplină între cei cca 10 000—12 000 ani, cît a durat holocenul, și etapele de aluvionare în timp. Poziția stratigrafică a acestei stațiuni de la Iași de pe ,,Splaiul Bahluiului'' ne deschide perspectiva stabilirii cronologiei șesului pe parcursul holocenului și a vicisitudinilor climatice din această epocă.

Faptul că în șesul Bahluiului întîlnim doar o singură fază de locuire, ca în cazul acestei așezări Cucuteni A, și apoi indiciile dispar, ne demonstrează în mod evident că, datorită schimbării climatului care devine mai umed, șesul devine total inundabil și așezările se retrag definitiv pe terasele laterale neinundabile sau pe popine și grădiști.

★

Condițiile impuse de lucrările de săpare a canalului colector în malul stîng al Bahluiului, între Podul Roș și Podul Trancu, într-o porțiune consolidată a ,,Splaiului Bahluiului'' sub raportul arterelor de circulație, ca și adîncimea mare a nivelului cucutenian, au făcut imposibilă explorarea arheologică a așezării și au permis numai supravegherea acestor lucrări de escavare în toamna anului 1975 și iarna anului 1976, pentru observațiile stratigrafice și recoltarea materialului arheologic.

Viitorul va permite desigur continuarea cercetării așezării cucuteniene, deoarece poziția ei determinată pe malul drept al rîului indică întinderea ei în acest spațiu.

Secționarea verticală a taluzului albiei minore a Bahluiului a permis însă stabilirea *profilului stratigrafic al malului stîng*, cu succesiunea depunerilor aluvionare sau arheologice neolitice și moderne, profil observat pe pereții de NNV și SSE ai șanțului canalului colector (fig. 1/1—2), precum și a *poziției stratigrafice a așezării cucuteniene* în raport cu albia minoră actuală a Bahluiului (fig. 2).

Profilul peretelui de NNV, înalt de 6 m, prezintă următoarea succesiune stratigrafică (fig. 1/1) :

— La bază, un strat de argilă marnoasă ;
— Strat de arsură ;
— Stratul de locuire neolitică ;
— Argilă de culoare negricioasă ;
— Argilă de culoare cenușie-închis ;
— Sol aluvionar galben-închis ;
— Sol aluvionar galben-deschis ;
— Strat de umplutură modern.

Profilul peretelui de SSE, avînd înălțimea de 3 m, prezintă o succesiune oarecum diferită (fig. 1/2) ;

— La bază, argilă marnoasă ;
— Stratul de arsură neagră ;
— Stratul de locuire neolitică ;
— Argilă de culoare negricioasă ;
— Mai multe lentile de sol aluvionar ;
— Sol galben deschis.

Această succesiune stratigrafică este uniformă pe toată suprafața săpată a așezării, iar la marginea ultimei locuințe, la nivelul platformei, apare un strat de argilă galbenă — cenușie, depus după părăsirea așezării.

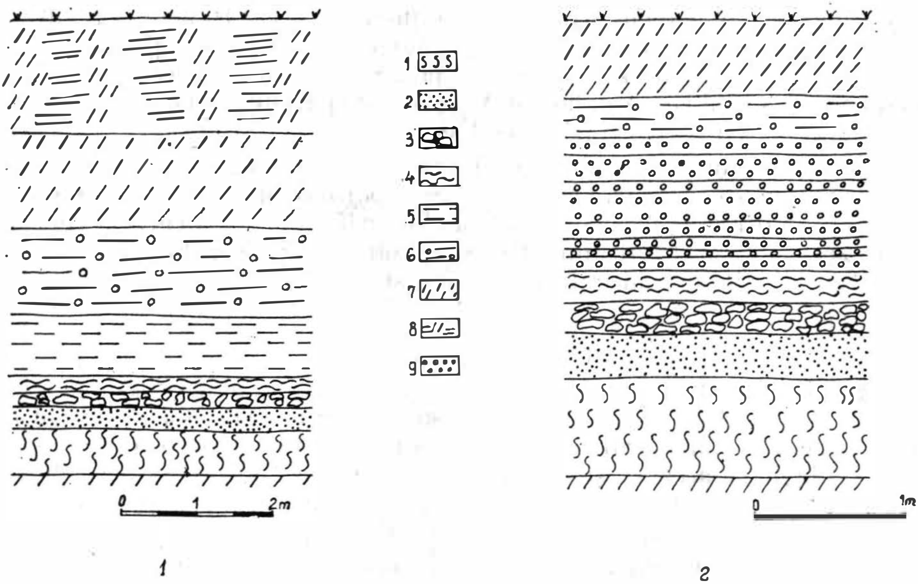

Fig. 1. Profilul pereţilor şanţului: 1 peretele de NNV; 2 peretele de SSE. Legendă comună: 1 argilă marnoasă; 2 strat de arsură; 3 stratul Cucuteni A3*b*; 4 argilă negricioasă; 5 argilă cenuşie-închis; 6 sol aluvionar galben-închis; 7 sol aluvionar galben-deschis; 8 sol de umplutură modern; 9 lentile de sol aluvionar.

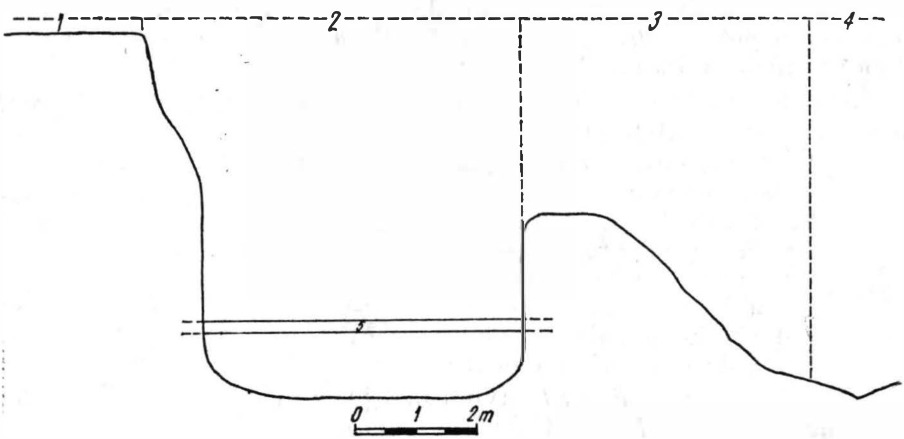

Fig. 2. Secţiune transversală a malului stîng al Bahluiului: 1 trotuar; 2 şanţul canalului colector; 3 malul rîului; 4 albia minoră; 5 stratul cucutenian.

Pe traseul şanţului canalului colector au fost secţionate opt *locuinţe*, dar nu este exclus ca ele să fi fost în număr de zece, deoarece două au dimensiunea de 12 m şi nu este exclus să fi avut loc prăbuşirea în exterior a pereţilor unor locuinţe apropiate. Locuinţele au fost construite pe un strat de arsură rezultat, probabil, din defrişarea prin ardere a luncii pe

toată suprafaţa afectată aşezării, întrucît stratul de arsură neagră apare şi în spaţiile dintre locuinţe. În acelaşi timp, arderea a determinat înlăturarea excesului de umiditate, caracteristic şesului unei ape. *Platformele* locuinţelor au fost construite pe bîrne de lemn cu diametrul de cca 20—25 cm, ale căror urme se observă în profilul malului.

În afară de *ceramică*, fragmentară şi cu pictura descompusă, a fost descoperit un ***corn de cerb perforat***, folosit ca ***brăzdar de plug*** (fig. 3). Coroana sa este intactă şi are 8,2 cm în diametru. Rupt la vîrf, cornul are dimensiunile actuale de 26,5 × 8 × 5 cm şi prezintă trei ramuri tăiate, precum şi urme de cioplire pe faţa superioară. Gaura de fixare este oarecum pătrată cu unghiurile rotunjite uşor şi are dimensiunile de 3,5 × 3,4 cm pe faţa superioară şi 3,3 × 2.9 cm pe faţa opusă. Gaura este uşor oblică, în sensul că pe faţa superioară perforarea a început de sub coroană, iar pe faţa opusă cornul a fost străpuns la o distanţă de 5 cm. Acest plan oblic este intenţionat, deoarece numai în felul acesta putea asigura eficienţa cornului ca brăzdar de plug.

Fig. Brăzdar de plug din corn de cerb.

Unelte de corn de cerb, cioplite pentru a fi folosite ca brăzdar de plug, au fost descoperite şi interpretate în acest sens şi în alte aşezări neolitice sau din epoca bronzului. Astfel, în aşezarea de la Rastu, în mediu Vinča — Turdaş, s-au găsit două piese de acest fel [5]. La Căscioarele, piesa con-

[5] C. S. Nicolăescu-Plopşor şi Vladimir Dumitrescu, SCIV, 2, 1951, 1, p. 267 şi urm., fig. 1/1—2.

siderată ca brăzdar de plug are gaura de formă dreptunghiulară cu colțurile ușor rotunjite și perforată pe una din ramuri [6]. Alte piese de acest tip au fost descoperite la Trușești [7] și Hăbășești [8]. Piesa de la Trușești, găsită în mediu Cucuteni B, nu este prevăzută cu gaură de fixare, dar tot aici s-a descoperit încă un corn de cerb, perforat și considerat *săpăligă* [9].

Piesa descoperită în așezarea de la Iași — Splaiul Bahlui, cu planul oblic al găurii și dimensiunile diferite pe cele două fețe, indică folosirea ei ca „brăzdar de plug", în poziția cu ramurile tăiate pe latura stîngă ; dacă, totuși, a fost utilizată și ca săpăligă, atunci poziția sa era cu ramurile tăiate pe latura dreaptă.

Brăzdare de plug prelucrate din corn de cerb au fost descoperite și în așezarea din epoca bronzului de la Verbicioara : o piesă are gaura rotundă, iar alta nu este perforată [10]. Primele unelte folosite la arat, în agricultura incipientă neolitică, au fost prelucrate din coarne de cerb [11]. În această categorie se încadrează exemplarul de la Iași — Splaiul Bahlui, precum și acelea care nu au gaura rotundă, acestea putînd fi utilizate și ca săpăligi.

Dacă raportăm așezarea din șesul Bahluiului la urmele de locuire Cucuteni A de la „Curtea Domnească", aflată pe terasa inferioară a Bahluiului, la cca 500 m în zona Palatului Culturii, constatăm o deosebire în succesiunea stratigrafică a depunerilor solurilor naturale : nivelul Cucuteni A, atribuit etapei A3 în periodizarea în vigoare [12], se găsește într-un sol brun-roșcat, deasupra solului viu argilos galben-verzui [13], care lipsește în stratigrafia depunerilor din șesul Bahluiului. Această neconcordanță este firească între depunerile terasei inferioare și ale albiei majore, întrucît este vorba de două formațiuni geomorfologice cu alcătuire geologică proprie, chiar dacă aparțin aceluiași bazin hidrografic.

Pe de altă parte, nu este exclus ca nuanța roșcată a solului brun să fie dată de apa de infiltrație, care a descompus unele materiale din stratul feudal superior. Totuși, nu este exclus ca solul brun-roșcat să fie un sol tipic de pădure. Un răspuns sigur l-ar putea da viitoarele analize pedologice și polinice, care trebuie să completeze cercetarea unui obiectiv arheologic.

★

Poziția geomorfologică atît de joasă a acestei așezări cucuteniene, în raport cu *albia majoră* actuală a Bahluiului, indică totodată o schimbare a condițiilor *antropogeografice* ale locuirii umane de la neolitic la epoca actuală în bazinul Jijiei și Bahluiului, cel puțin pe cursul inferior al acestor rîuri.

---

[6] Vladimir Dumitrescu și T. Bănățeanu, Dacia, N. S., 9, 1965, p. 64—65, fig. 1, 2.

[7] M. Petrescu Dîmbovița și A. Florescu, Materiale, 8, 1962, p. 230, fig. 7.

[8] Vladimir Dumitrescu, *Hăbășești*, București, 1954, p. 505.

[9] M. Petrescu Dîmbovița și A. Florescu, *op. cit.*, fig. 6/7.

[10] D. Berciu, S. Morintz și I. Maximilian, Materiale, 3, 1957, p. 185, fig. 6 ; D. Berciu SCIV, 12, 1961, 2, p. 231, fig. 1/1,6.

[11] V. Neamțu, *La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIIIe siècle*, București, 1975, p. 48.

[12] Vladimir Dumitrescu, SCIV, 14, 1963, 1, p. 69, 73.

[13] Al. Andronic, Eugenia Neamțu și M. Dinu, ArhMold, 5, 1967, p. 186, fig. 3.

De aceea este necesară precizarea poziţiei *cronologice relative* a acestei aşezări în cadrul culturii cucuteniene, cu atît mai mult cu cît este posibilă *datarea pozitivă* prin C_{14} pentru fixarea momentelor acestor oscilări şi aprecierea duratei necesitate de formarea depunerilor aluvionare.

Prin condiţiile de zăcere într-un sol aluvionar permanent umed şi prin condiţiile de explorare a aşezării, fără posibilitatea unei săpături arheologice, *ceramica* este cu totul fragmentară şi prezintă o pictură în cea mai mare parte complet ştearsă.

Cu toate acestea, numărul mare de fragmente permite definirea *complexului ceramic* al acestei aşezări şi determinarea *etapei* în cadrul culturii cucuteniene, în măsura în care periodizarea marii etape *Cucuteni A* este posibilă în stadiul actual al cercetării.

Cucutenianul A în întreaga depresiune a Prutului mijlociu, între Siret şi Prut şi la nord de Podişul central moldovenesc, aparţine *fazei Cucuteni A3*, ca fază ultimă a acestei perioade, ale cărei faze precedente, A1—A2, s-au format şi succedat numai în depresiunea subcarpatică şi Podişul central moldovenesc [14].

Singura cezură organică în cadrul fazei A3 o introduc, în stadiul actual al cercetării, aşezările Ruginoasa (Paşcani) în depresiunea Prutului şi Izvoare II2 (Piatra Neamţ) în depresiunea subcarpatică, determinînd două subfaze în funcţie de asocierea ceramicii tricrome pe fond alb cu ceramica bicromă şi cu decor adîncit sau canelat în prima subfază, A3*a*, sau de dispariţia ceramicii secundare cu pictură bicromă şi decor adîncit sau canelat în a doua subfază, A3*b* [15].

Criteriul asocierii sau disocierii categoriei principale a ceramicii tricrome şi a categoriei secundare a ceramicii bicrome pentru determinarea celor două subfaze corespunde criteriului de clasificare şi periodizare a etapelor A4—A5, ca ultime etape ale „fazei" Cucuteni A, în funcţie de complexele ceramice ale aşezărilor Ruginoasa şi Fedeleşeni (Roman), în sistemul periodizării Cucutenianului A din 1963 [16].

Dar, ceea ce lipseşte cercetării actuale este certitudinea acestui criteriu. Pe de o parte, Ruginoasa este, pînă în prezent, singura aşezare cu acest complex ceramic nu numai în depresiunea Prutului, ci chiar în zona Porţii Tg. Frumos, încît complexul ei ceramic trebuie confirmat în alte aşezări. Pe de altă parte, absenţa ceramicii secundare cu pictură bicromă în nivelul Izvoare II2 trebuie confirmată prin noi săpături la Izvoare sau în alte staţiuni din depresiunea subcarpatică.

Categoriile ceramicii bicrome, caracteristice celor două regiuni geografice, nu puteau dispare brusc la sfîrşitul subfazei A3*a*, dar proporţia lor a putut descreşte vertiginos şi continuu pînă la dispariţia lor, chiar înainte de sfîrşitul subfazei A3*b*. Categoria ceramicii bicrome cu decor adîncit şi specia ei elementară numai cu decor adîncit nu sînt menţionate în complexul ceramic al aşezării Fedeleşeni, în etapa finală a subfazei A3*b*.

De aceea, definirea complexului ceramic al aşezării Ruginoasa este necesară, deoarece el defineşte şi iniţiază subfaza A3*b* în depresiunea

---

[14] A. Niţu, StComSf.Gheorghe, 1973, p. 90, fig. 1/2.
[15] *Ibidem*, p. 90—91.
[16] Vladimir Dumitrescu, SCIV, 14, 1963, 1, p. 69, 73—74.

Prutului sau cel puţin în zona Porţii Tg. Frumos şi în partea nordică a Podişului central moldovenesc. Complexul ceramicii de la Ruginoasa cuprinde următoarele categorii principale sau secundare, asociate în proporţii foarte diferite :

1. Ceramica tricromă pe fond alb, în proporţie predominantă [17]. Ea prezintă în proporţie redusă decorul cu „bandă lată" caracteristic primei subfaze în depresiunea Prutului [18], în proporţie predominantă decorul cu „bandă medie"[19] şi în proporţie foarte redusă decorul cu „bandă îngustă„[20].

2. Ceramica tricromă pe fond brun, în proporţie foarte redusă [21].

3. Ceramica cu decor adîncit, reprezentată prin cîteva fragmente [22].

4. Ceramica poroasă acoperită cu barbotină, decorată cu şănţuiri trasate cu degetele [23].

Nu este menţionată specia decorativă a ceramicii tricrome pe fond alb cu „benzi medii sau înguste pictate cu alb pozitiv", deşi în depresiunea subcarpatică această specie apare în prima subfază A3*a* la Gura Văii (oraşul Gh. Gheorghiu-Dej) [24] şi chiar în faza precedentă A2 la Frumuşica [25]. La Gura Văii, există însă şi specia cu „benzi foarte înguste şi alb pozitiv" [22]. Aceste două specii, cu bandă îngustă sau foarte îngustă şi alb pozitiv, cu aceleaşi aspecte decorative, se repetă la Chetreşti (Bîrlad) în Podişul central moldovenesc [27] şi la Fedeleşeni în Poarta Tg. Frumos (nemenţionate şi nepublicate).

În schimb, specia decorativă cu benzi medii şi mai ales înguste cu alb pozitiv devine preponderentă în complexele ceramice ale unor aşezări din zona Porţii Tg. Frumos şi în nordul Podişului central moldovenesc. Numărul acestor aşezări începe să crească, ele definind cel puţin etapa finală a subfazei A3*b* în cele două zone geografice [28], deoarece aceste aşezări se intercalează între poziţiile extreme, Ruginoasa cu decor negativ în „benzi late şi medii" şi Fedeleşeni cu decor în „benzi înguste şi foarte înguste cu alb pozitiv".

Complexul ceramic al aşezării de pe „Splaiul Bahlui" cuprinde aceleaşi categorii ceramice, asociate în aceleaşi proporţii, ca la Ruginoasa. Ceramica tricromă cuprinde o proporţie redusă a categoriei pe fond brun faţă de categoria preponderentă pe fond alb. Categoria tricromă pe fond alb prezintă în proporţie redusă decorul cu „benzi late", în proporţie dominantă decorul cu „benzi medii" şi cîteva fragmente cu „bandă îngustă". Specia elementară cu decor adîncit prezintă un singur fragment, dar specia ceramicii cu decor adîncit şi pictură bicromă lipseşte. Categoria ceramicii

---

17 H. Dumitrescu, Dacia, 3—4, 1927—1932, p. 75 şi urm., pl. I—VI.
18 *Ibidem*, pl. III—IV.
19 *Ibidem*, pl. V—VI.
20 *Ibidem*, pl. V/1.
21 *Ibidem*, p. 79, pl. I/1.
22 *Ibidem*, p. 75. fig. 16/6, 9.
23 *Ibidem*, p. 74, fig. 21/4.
24 A. Niţu, C. Buzdugan şi C. Eminovici, Carpica, 4, 1971, p. 57, fig. 14/4.
25 C. Matasă, *Frumuşica*, Bucureşti, 1946, p. 52—53, 138, pl. VI/16 ; XX/179.
26 A. Niţu, C. Buzdugan şi C. Eminovici *op. cit.* p. 57, 59 fig. 14/6.
27 A. Niţu, *op. cit.*, p. 66, fig. 12/2—3.
28 Ultima aşezare descoperită în nordul Podişului central este aceea de la Scînteia — La Nuci (Iaşi).

poroase cu barbotină prezintă şănţuiri concave, trase cu degetele, sau plate, trase cu o spatulă. Unele fragmente mari păstrează urmele „fondului de culoare albă" pictat peste barbotină pe toată suprafaţa vasului, această specie decorativă fiind comună în aşezările din prima subfază, A3*a*, ca la Ghelăieşti în depresiunea subcarpatică sau la Truşeşti în depresiunea Prutului.

Complexul ceramic al aşezării de la Iaşi — Splaiul Bahlui poate fi considerat *echivalent cu complexul aşezării Ruginoasa* şi se înscrie ca *secvenţă iniţială a subfazei A3b* în zona Porţii Tg. Frumos şi Podişul central moldovenesc.

Aşezarea vecină de la „Curtea Domnească", instalată pe *terasa inferioară* a Bahluiului în zona Palatului Culturii, nu poate fi datată, numai pe baza cîtorva fragmente de ceramică tricromă pe fond alb cu bandă lată, în etapa A3 în sensul periodizării din 1963 [29], adică la nivelul aşezărilor Hăbăşeşti şi Cucuteni din etapa finală a subfazei A3*a*. Dar chiar în acest caz cele două aşezări Cucuteni A de la Iaşi ar fi datate la mijlocul fazei A3 din depresiunea Prutului şi nu implică nici o alternare a aşezărilor cucuteniene în funcţie de schimbările condiţiilor antropogeografice ale locuirii umane în cursul acestei faze.

Datele C_{14} obţinute pentru aşezările din subfaza A3*a*, Drăguşeni (Săveni) — 3405 şi Hăbăşeşti — 3390 în depresiunea Prutului sau Leca (Ungureni) — 3395 în Podişul central moldovenesc [30], precedă secvenţele aşezărilor Ruginoasa şi Iaşi — Splaiul Bahlui din etapa iniţială a subfazei A3*b* şi indică data medie de cca 3300 î.e.n. pentru această subfază, urmînd să se determine prin C_{14} data secvenţei finale a Cucutenianului A, în funcţie de secvenţa aşezărilor de tip Fedeleşeni.

LA POSITION GÉOMORPHOLOGIQUE ET CHRONOLOGIQUE DE LA STATION CUCUTENI A DE IAŞI — SPLAIUL BAHLUI

(RÉSUMÉ)

Pendant l'automne de 1975 et l'hiver de 1976, les travaux d'excavation d'un canal collecteur dans la rive gauche du lit mineur de la rivière de Bahlui dans la ville de Iaşi, entre les ponts nommés Podul Roş et Podul Trancu, ont sectionné un *établissement cucuténien* trouvé *in situ* entre les couches des alluvions à une profondeur de —4,90—5,10 m.

L'altitude absolue du lit majeur est de 42 m, la couche cucuténienne se trouve à la cote moyenne de 37 m et la cote d'étiage du Bahlui est de 35,50 m. Le niveau de l'établissement cucuténien se trouve à 1—1,50 m au-dessus du niveau d'étiage, mais le niveau des eaux monte jusqu'à 5—6 m pendant les inondations maximales.

Le lit majeur du Bahlui est formé par des alluvions sur une grosseur de 10—12 m, qui descendent au-dessous du lit de la rivière avec 2—3 m. Le talweg du lit mineur du Bahlui se trouvait avec 4—6 m plus bas que le talweg actuel.

[29] Al. Andronic, Eugenia Neamţu şi M. Dinu *op. cit.*, p. 186 fig. 9/1—4.
[30] Vladimir Dumitrescu, Carpica, 5,1972, p. 80.

Donc, le profil altimétrique du lit majeur à l'époque néolithique avait 37 m et le talweg avait 29—30 m. De l'époque néolithique à l'époque actuelle, le lit majeur du Bahlui a monté de 5 m par l'alluvionnement. Par rapport à la grosseur moyenne de 10—12 m des alluvions, il y a concordance de la durée des 10 000—12 000 ans du Hollocène et des étapes d'alluvionnement.

Cette évolution géomorphologique du lit majeur du Bahlui s'explique par le passage du climat plus sec de l'étape finale de la période Cucuteni A au climat plus humide des époques suivantes. L'habitat humain est contraint à quitter les lieux bas, pour s'installer sur les terrasses inférieures de 10 m et 20 m.

Ce changement des conditions anthropogéographiques est bien marqué par la position si basse, sous les alluvions du lit majeur du Bahlui, et la position chronologique de cet établissement, à l'étape finale, A3*b*, du Cucuténien A.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Profil des parois de la tranchée du canal collecteur : 1 paroi du NNV ; 2 paroi du SSE. Légende commune : 1 argile marneuse ; 2 couche à charbons ; 3 couche Cucuteni A3*b* ; 4 argile noirâtre ; 5 argile gris-foncé ; 6 sol alluvionnaire jaune-foncé ; 7 sol alluvionnaire jaune-clair ; 8 couche à débris modernes ; 9 lentilles alluvionnaires.

Fig. 2. Section transversale de la rive gauche du Bahlui : 1 trottoir ; 2 tranchée du canal collecteur ; 3 rive ; 4 lit mineur ; 5 couche cucuténienne.

Fig. 3. Soc de charrue en bois de cerf.

O VEXILAȚIE A LEGIUNII XIII GEMINA ÎN SUD-ESTUL TRANSILVANIEI

DE

GÉZA BAKÓ

Legiunea XIII Gemina a staţionat în Dacia tot timpul stăpînirii romane, avîndu-și sediul la Apulum [1]. De aici a trimis numeroase vexilaţii în diferite puncte, pentru a supraveghea zonele de importanță strategică și economică.

Cu cîţiva ani în urmă Vasile Moga a publicat un cuprinzător studiu privind detașamentele legiunii XIII Gemina în Dacia [2]. Autorul nu s-a referit însă la vexilaţia din sud-estul Transilvaniei. Motivul trebuie să fi fost situaţia controversată a principalului monument epigrafic lăsat de unitatea respectivă în această zonă [3].

O lucrare a prof. I. I. Russu, apărută în anul 1975, a completat hiatusul lăsat de V. Moga, examinînd problema inscripţiei onorifice de la Hoghiz (jud. Brașov), atribuită încă mai demult unei vexilaţii a legiunii XIII Gemina [4].

Tot atunci am reluat și noi, în nota unei lucrări, problema inscripţiei CIL, III, 953, încercînd să aducem o contribuţie la justa ei interpretare [5].

Deși problema inscripţiei CIL, III, 953 a fost examinată de numeroși specialiști, nu avem încă o lucrare de ansamblu cu privire la prezenţa vexilaţiei legiunii XIII Gemina în sud-estul Transilvaniei. Întrucît această prezență se leagă nemijlocit de problema subordonării administrative și militare a regiunii respective, în primele 5—6 decenii ale stăpînirii romane, considerăm utilă examinarea mai detaliată a situaţiei.

★

Cel mai important monument epigrafic de care trebuie să ne ocupăm în lucrarea de față este, negrești, inscripţia CIL, III, 953. Este drept că problema inscripţiei a fost examinată în mod temeinic de către I. I. Russu, au rămas totuși cîteva aspecte care necesită încă precizări.

Lespedea de piatră, pe care se află fragmentul inscripţiei onorifice, s-a descoperit în prima jumătate a secolului trecut și a ajuns în curtea

[1] RE, 12 (1 925), col. 1 710—1 727; M. Macrea *Istoria României*, 1, București, 1960, p. 371; V. Moga, Apulum, 9, 1971, p. 323—329.

[2] V. Moga, Apulum, 10, 1972 p. 151—164.

[3] CIL, III, 953.

[4] I. I. Russu, AIIACluj-Napoca, 18, 1975, p. 48—54.

[5] G. Bakó, SCIVA, 26, 1975, 1, p. 145, nota 31.

unui conac din Hoghiz, de unde a fost transportată apoi în muzeul Bruckenthal din Sibiu [6].

În apropierea comunei Hoghiz se aflau de fapt două complexe romane : un castru, cu *canabae*-le aparţinătoare, situat pe malul stîng al Oltului, în hotarul localităţii Fîntîna ; un *castellum* (sau *burgus*) şi, alături, o aşezare civilă, existente pe malul drept al Oltului, în perimetrul actualei localităţi Ungra. Cele două întărituri asigurau capetele podului de peste Olt, prin care trecea marele drum roman din sud-estul Transilvaniei [7].

Din vechea literatură de specialitate aflăm că toate monumentele romane ajunse la Hoghiz şi la Fîntîna proveneau din castru, sau din *canabae*-le aparţinătoare. În schimb, antichităţile romane descoperite în *castellum* şi în aşezarea civilă de lîngă acesta se aflau în parte la Ungra, iar în parte la Rupea [8].

Rămîne deci evident că lespedea cu inscripţia CIL, III, 953, ajunsă la Hoghiz, provenea nu de la Ungra, de pe malul drept al Oltului [9], ci din castrul situat pe malul stîng al rîului.

Acceptînd integral, sau parţial, întregirile propuse de Th. Mommsen, specialiştii au admis timp îndelungat că avem de-a face cu o inscripţie onorifică dedicată împăratului Aelius Hadrianus, de către legiunea XIII Gemina, sau mai exact o vexilaţie a acesteia [10].

J. Jung a ridicat însă o obiecţie faţă de datarea inscripţiei, considerînd că Tib(erius) Cl(audius), menţionat de aceasta, ar fi identic cu Tiberius Claudius Claudianus, care pe la începutul domniei lui Septimius Severus era şi legat al legiunii V Macedonica [11]. Deşi părerea lui J. Jung a fost respinsă de alţi specialişti [12], totuşi nu putem neglija problema datării inscripţiei.

Examinînd fragmentul inscripţiei observăm că din numele împăratului s-a păstrat doar un *O* final, iar numele tatălui şi cel al bunicului lipsesc complet [13]. Datarea inscripţiei este totuşi asigurată de faptul că tatăl împăratului se intitula Parthicus. Bunăoară, dintre toţi împăraţii care ar putea fi luaţi în considerare numai Marcus Ulpius Traianus purta titlul simplu de Parthicus, ceilalţi fiind intitulaţi Parthicus Maximus [14]. Aşadar, inscripţia a fost dedicată într-adevăr împăratului Aelius Hadrianus, fiul adoptiv al lui Ulpius Traianus Parthicus.

---

[6] CIL, III, 953 ; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 50.

[7] G. Bakó, *op. cit.*, p. 141 (cu bibliografia aferentă).

[8] M. J. Ackner, AVSL, 1, 1845, p. 38—39 ; J. F. Neigebaur, *Dacien*, Braşov, 1851, p. 275—279 ; M. J. Ackner, Fr. Müller, *Die römischen Inschriften in Dacien*, Viena, 1865, p. 167—168, nr. 799—807 ; CIL, III, 951—958.

[9] D. Tudor, RIR, 14, 1944, 2, p. 162.

[10] Referindu-ne numai la autorii vechi menţionăm următoarele surse : C. Goos, AVSL, 13, 1876, p. 279 ; P. Király, *Dacia Provincia Augusti*, 1, 1893, p. 30 ; J. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, Innsbruck, 1894, p. 138, nr. 11 (acceptă doar că este vorba de legiunea XIII Gemina nu şi datarea inscripţiei) ; B. Kuzsinszky, A magyar nemzet története, 1, Budapesta, 1895, p. CLVIII (în mod eronat crede că aici a stat întreaga legiune, pînă pe la anul 142) ; G. Téglás, ErdMúz, 13, 1896, p. 419 (vorbeşte de prezenţa legiunii XIII Gemina) ; idem, ÉTTK, 19, 1901, 5, p. 32 ; B. Filov, Klio, 6, 1906, p. 61—62 ; Á Buday, DolgCluj, 3, 1912, p. 76, 89.

[11] J. Jung, *op. cit.*, p. 57—58.

[12] RE, 12 (1925), col. 1 720 (E. Ritterling).

[13] I. I. Russu, *op. cit.*, p. 52, fig. 1.

[14] Á. Buday, *Római felirattan*, Cluj 1914, p. 348—358.

Precum am arătat, la început specialiştii au admis îndeobşte că inscripţia CIL, III, 953 de la Hoghiz a fost pusă de o vexilaţie a legiunii XIII Gemina. Între timp au apărut însă unele indicii pe temeiul cărora s-a emis ipoteza că, din anii 118/119 şi pînă la reorganizarea de pe la sfirşitul domniei lui Antoninus Pius, ori chiar pînă la cea de pe vremea lui Marcus Aurelius, zona sud-estică a Transilvaniei aparţinea provinciei Dacia Inferior. Prin urmare prezenţa la Hoghiz, încă pe vremea lui Aelius Hadrianus, a unei vexilaţii a legiunii XIII Gemina devenise de neînţeles pentru unii.

Astfel, Árpád Buday mai întîi (în 1912) acceptă inscripţia [15], iar apoi (în 916) o respinge, pe considerentul că este prea deteriorată, iar primul semn al cifrei XIII nu se vede [16].

Dubiul faţă de întregirea textului inscripţiei a fost favorizat şi de faptnl că Th. Mommsen semnalase, în faţa cifrei III, doar capătul de jos al unei haste oblice [17].

Într-o lucrare publicată în anul 1936, Constantin Daicoviciu a criticat poziţia lui Á. Buday [18], ulterior, acceptînd şi el apartenenţa zonei sud-estice a Transilvaniei la provincia Dacia Inferior, a căutat însă să demonstreze că în inscripţie este vorba nu de [*centurio Leg X*]*III G*(*eminae*), ci de [*COH*] *III G*(*allorum*) [19]. În sprijinul acestei întregiri a invocat şi o altă inscripţie onorifică de la Hoghiz, pusă de *Cohors III Gallorum* între anii 177—180 [20].

Părerea lui C. Daicoviciu a fost însă respinsă, în curînd, de către D. Tudor, care a adus noi dovezi cu privire la restituirea [*Leg*] *XIII G(emina)*. Printre altele, a atras atenţia şi asupra faptului că, după mărturia inscripţiei CIL, II, 1 180, cuprinzînd cariera lui Sextus Iulius Possessor, pe vremea împăratului Aelius Hadrianus, *Cohors III Gallorum* se afla încă la sud de Carpaţi, fiind transferată la Hoghiz pe timpul domniei lui Marcus Aurelius [21].

Într-o lucrare apărută în anul 1975 am examinat pe scurt şi problema inscripţiei CIL, III, 953. Avînd în vedere mai cu seamă reproducerea publicată de J. F. Neigebaur, care observase în întregime una din hastele cifrei X, am susţinut că inscripţia a fost pusă de o vexilaţie a legiunii XIII Gemina [22].

Problema atribuirii inscripţiei este, după părerea noastră, definitiv lămurită de I. I. Russu, care a publicat şi fotocopia fragmentului păstrat. Această fotocopie arată că cifra X se poate observa încă şi astăzi aproape integral [23].

Întrucît fragmentul denotă frecvenţa ligaturilor (cel puţin în primele trei rînduri), restituirea pe format a inscripţiei este foarte dificilă.

---

[15] Á. Buday, DolgCluj, 3, 1912, p. 76, 89.

[16] Idem, DolgCluj, 7, 1916, p. 12.

[17] CIL, III, 953.

[18] C. Daicoviciu, AISC, 2, 1936, p. 240—253. Punctul lui de vedere a fost acceptat şi de V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 1937, p. 50—51.

[19] C. Daicoviciu, Dacia, 7—8, 1941, p. 316.

[20] *Ibidem*, p. 315, fig. 12.

[21] D. Tudor, *op. cit.*, p. 160—162. În acelaşi timp şi alţi cercetători continuau să admită atribuirea inscripţiei legiunii XIII Gemina: J. Szilágyi, DissPann, Ser. 2, 21, 1946, p. 20.

[22] G. Bakó, *op. cit.*, p. 145, nota 31.

[23] I. I. Russu, *op. cit.*, p. 52, fig. 1.

Totuşi, pe temeiul propunerilor făcute de Th. Mommsen [24], Bogdan Filov [25] şi I. I. Russu [26], credem că întregirea cea mai apropiată de realitate este : *[Imp(eratori) caes(ari) divi Traian(i) Pa]rthic(i) fil(io) divi/[Nerv(ae) nep(oti) Trai(ano) Hadrian]o aug(usto) pontif(ici) m(aximo)/[trib(uniciae) pot(estatis)... co(n)s(uli) III vexil(latio) leg(ionis)] XIII G(eminae) sub Tib(erio) Cl(audio)/[Valeriano> (centurione) leg(ionis) eiusd(em) curante] G(aio) Antonin[ia]n[o]* [27]

Pe baza precizărilor făcute de I. I. Russu, credem că inscripţia onorifică, gravată pe trei lespezi de piatră (dintre care numai una s-a păstrat), se afla pe postamentul unei statui a împăratului Aelius Hadrianus [28]. Nu este exclus ca statuia să fi fost ridicată în anul 124, cu ocazia vizitei împăratului în Dacia. Existenţa unor statui imperiale romane în această zonă este justificată şi de uriaşa mînă de bronz descoperită la Ungra [29].

Inscripţia examinată arată deci că pe vremea lui Aelius Hadrianus în castrul de la Hoghiz staţiona o vexilaţie a legiunii XIII Gemina. Comandantul ei era, probabil, Tiberius Claudius Valerianus, care a pus la Apulum o inscripţie votivă cu textul : *Aesculapio et/ Hygiae Tib(erius) Cl(audius)/Valerianus> (centurio)/leg(ionis) XIII G(eminae) et leg(ionis)/ I A(d)i(u)tricis/ voto p(osuit)*[30].

Această vexilaţie a ridicat statuia împăratului Aelius Hadrianus, prin grija lui Gaius Antoninianus.

Tot în sud-estul Transilvaniei, la Ariuşd (jud. Covasna), s-au găsit cărămizi cu ştampila *LEG XIII G* [31]. Fiind cunoscute de la Ariuşd şi alte antichităţi romane [32], putem admite că în acest loc se afla un post militar. Întrucît forma simplă a ştampilelor pledează pentru o epocă timpurie [33], este foarte verosimil că vexilaţia de la Hoghiz a legiunii XIII Gemina înfiinţase aici un post înaintat, menit să supravegheze bifurcarea drumului roman, care se îndrepta în parte către Cumidava-pasul Bran, iar în parte către Angustia-pasul Oituz [34].

Unii cercetători vechi susţineau că şi la Zărneşti (jud. Braşov) s-ar fi găsit cărămizi ştampilate ale legiunii XIII Gemina [35]. După Fr. Philippi piesele se aflau în colecţia bibliotecii Gimnaziului german din Braşov, dar

---

[24] CIL, III, 953.
[25] B. Filov, *op. cit.*, p. 61—62.
[26] I. I. Russu, *op. cit.*, p. 52.
[27] Privitor la întregiri am avut în vedere, pe de o parte, posibilitatea ligaturilor şi, pe de altă parte, faptul că, în rîndul al treilea literele erau mai „înghesuite”, iar în rîndul al patrulea avem de-a face cu litere mai mărunte.
[28] I. I. Russu, *op. cit.*, p. 53.
[29] M. J. Ackner, *Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen*, Viena, 1856, p. 31 ; K. Horedt, Mitteilungen BBM, 9/10, 1944, p. 104.
[30] M. J. Ackner, Fr. Müller, *op. cit.*, p. 86, nr. 400 ; CIL, III, 981.
[31] J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 18 şi pl. IV/66, 73 (două tipuri asemănătoare) ; TIR, L 35, Bucureşti, 1969, p. 24.
[32] TIR, L 35, Bucureşti, 1969, p. 24.
[33] Pentru diferitele tipuri ale ştampilelor tegulare lăsate de legiunea XIII Gemina în Dacia : CIL, III, 1629; J. Szilágyi, *op. cit.*, pl. III—XIII; I. I. Russu, Apulum, 5, 1964, p. 217—232.
[34] TIR, L 35, Bucureşti, 1969, harta anexată.
[35] Fr. Philippi, *Gymnasial Programm*, Braşov, 1861, p. 8 ; J. Gross, *Das sächsische Burzenland*, Braşov, 1898, p. 6 ; N. Sulică, *Cîteva date referitoare la activitatea armatei romane în Dacia*, Braşov, 1911, p. 25 ; I. Podea, *Monografia judeţului Braşov*, 1, Braşov, 1938, p. 35.

în anul 1861 n-a mai dat de ele [36]. În lucrarea lui J. Seivert, indicată de Fr. Philippi ca sursă de bază, este vorba numai de două inscripţii romane de la Zărneşti, iar de cărămizi ştampilate nu se pomeneşte nimic [37]. În realitate nici inscripţiile nu erau de la Zărneşti, localizarea greşită fiind produsul unei confuzii dintre denumirile Cerneţ-Zărneşti [38].

În diferite colecţii muzeale sau gimnaziale din sud-estul Transilvaniei au fost semnalate şi cărămizi cu ştampila legiunii XIII Gemina, unele dintre ele proveneau însă din zona vestică a Daciei, iar în cazul altora nu se cunoaşte locul descoperirii [39].

Aşadar, pînă în prezent, în sud-estul Transilvaniei urmele unei vexilaţii a legiunii XIII Gemina au fost identificate, cu precizie, la Hoghiz şi la Ariuşd. Inscripţia CIL, III, 953 de la Hoghiz denotă prezenţa, pe vremea lui Aelius Hadrianus, a unei vexilaţii a legiunii XIII Gemina, în castrul de aici. Tegulele de la Ariuşd pot semnala un post înaintat al vexilaţiei respective, menit să supravegheze zona bifurcării drumului roman. Este, desigur, foarte verosimil ca vexilaţia de la Hoghiz a legiunii XIII Gemina să fi înfiinţat posturi de supraveghere şi în alte puncte strategice din sud-estul Transilvaniei. Depistarea acestora va fi posibilă în urma apariţiei unor noi tegule sau inscripţii.

Fireşte, prezenţa în sud-estul Transilvaniei, încă pe vremea lui Aelius Hadrianus, a unei vexilaţii a legiunii XIII Gemina necesită explicaţii.

Avînd în vedere trupele auxiliare cunoscute în sud-estul Transilvaniei, cercetătorii au ajuns la concluzia că, de la cucerirea romană şi pînă în anii 118/119, această zonă era subordonată provinciei Moesia Inferior, iar din 118/119 şi pînă la 158, sau chiar pînă la 167, aparţinea provinciei Dacia Inferior [40].

Întrucît vexilaţia de care ne ocupăm îşi avea sediul în castrul de la Hoghiz, pentru a avea o viziune mai clară asupra mediului în care activa, trebuie să examinăm şi problema celorlalte unităţi militare romane din acele părţi.

★

Încă în prima jumătate a secolului trecut s-a descoperit lîngă localitatea Hălmeag (jud. Braşov), situată pe valea Oltului făgărăşan, nu departe de Hoghiz, un *umbo* de tip renano-pannonic, pe care se află o inscripţie incizată [41]. Inscripţia denotă că scutul îi aparţinea lui *Ius*(*tus*) *Ele*(*a*)*nus* din *L*(*egio*) *XV* [42].

---

[36] Fr. Philippi, *op. cit.*, p. 8.

[37] J. Seivert, Ungarisches Magazin, 4, 1787, p. 214. Este vorba de două inscripţii romane, publicate de acelaşi J. Seivert, *Inscriptiones monumentorum romanorum in Dacia mediterranea*, Viena, 1773, p. 177, nr. 269, 270; cf. şi M. P. Katancsich, *Istri adcolandum*, 2, Buda, 1827, p. 257.

[38] Observaţiile cu privire la locul provenienţei a se vedea şi la J. F. Neigebaur, *op. cit.*, p. 282.

[39] De ex. G. Téglás, ErdMúz, 19, 1902, p. 395, nr. 8 (de la Potaissa); N. Sulică, *op. cit.*, p. 30—34 (de la Sarmizegetusa).

[40] Referindu-ne numai la cîteva lucrări recente menţionăm: B. Gerov, Klio, 37, 1959, p. 201—210; N. Gostar, ArhMold, 4, 1966, p. 179—181; D. Tudor, OR[3], p. 164—165; C. C. Petolescu, SCIV, 22, 1971, 3, p. 411—423.

[41] TIR, L 35, Bucureşti, 1969, p. 45 (Hălmeag) În afara bibliografiei indicate aici mai menţionăm: B. Kuzsinszky, ArchÉrt, 8, 1888, p. 246—247; Á. Buday, *Római felirattan*, Cluj, 1914, p. 113, nr. 95; Edit B. Thomas, ArchÉrt, 97, 1970, 1, p. 42—43 şi p. 48, fig. 15/1—2.

[42] CIL, III, 1 640, 2.

În armata romană existau două legiuni cu acest număr de ordine: *XV Primigenia* și *XV Apollinaris* [43]. Prima fiind desființată încă de către împăratul Vespasianus, în cazul umboului de la Hălmeag trebuie să avem de-a face cu legiunea XV Apollinaris, care a participat cu o vexilație la războiul din anii 105—106, pornit contra Daciei de către împăratul Traianus [44].

Pesemne, vexilația legiunii XV Apollinaris a făcut parte dintr-un detașament trimis spre răsărit, pe valea Oltului făgărășan, de către corpul de armată, care în anul 105 a pătruns în Dacia intracarpatică prin pasul Turnu-Roșu [45]. Acest detașament a înaintat pînă în zona Hălmeagului de astăzi, unde a susținut lupte cu forțele dacice locale.

Precum a subliniat și D. Tudor, umboul de la Hălmeag nu indică deci o stațiune, scutul fiind pierdut aici cu ocazia unor lupte [46].

După terminarea războiului, vexilația legiunii XV Apollinaris a fost retrasă și s-a întors la baza unității din Pannonia [47].

În castrul de la Hoghiz cea mai veche trupă auxiliară romană, cunoscută pînă acum, era *Ala I Asturum*, care a lăsat aici tegule cu ștampilele *ALAS* (scrisă invers) și *AIA* [48].

În preajma războaielor de cucerire a Daciei *Ala I Asturum* făcea parte din armata provinciei Moesia Inferior, fiind atestată într-o diplomă militară din anul 99. Pe vremea aceea staționa în Dobrogea, unde sînt cunoscuți veteranii săi. A participat apoi la cucerirea Daciei, prefectul ei fiind distins cu această ocazie de către împăratul Traianus [49].

După cunoștințele noastre, în regiunile dintre Carpați și Dunăre nu s-a găsit pînă acum nici o urmă lăsată de *Ala I Asturum*. Credem deci că unitatea a participat la războiul din anii 105—106, fiind încadrată într-un corp de armată, care s-a constituit în Dobrogea și a intrat în Transilvania prin pasul Oituz [50], înaintînd aici pînă în părțile Hoghizului, unde s-a întîlnit cu detașamentul sosit dinspre apus. După terminarea războiului unitatea nu s-a mai întors în sudul Dunării, rămînînd pe teritoriul cucerit, desigur la Hoghiz, unde se cunoaște singura ei garnizoană de după anul 106 [51]. Acestei trupe i se poate atribui, deci, construirea fazei de pămînt

---

[43] RE, 12 (1925), col. 1 747, 1 760.

[44] A. Culici, *Războaiele dacice (101—106 d.Ch.)*, București, 1937, p. 13.

[45] Privitor la acest corp de armată: P. Király, *op. cit.*, p. 98, nota 2; J. Jung, *op. cit.*, p. 154, nota 8; B. Kuzsinszky, *A magyar nemzet története*, 1, Budapesta, 1895, p. XCVIII; A. Culici, *op. cit.*, p. 13, 16; V. Christescu, *op. cit.*, p. 28; D. Tudor, OR³, p. 33, 35—36. Corpul de armată, sosit de la Oescus se afla, probabil, sub comanda lui Aelius Hadrianus, pe vremea aceea legat al legiunii I Minervia (CIL, III, 550 = ILS, 308), care alcătuia trupa de bază a corpului respectiv.

[46] D. Tudor, *Orașe, tîrguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 282. Privitor la semnificația descoperirii de la Hălmeag a se vedea și J. Jung, *op. cit.*, p. 154.

[47] J. Szilágyi, DissPann, Ser. 2, 1, 1933, p. 79.

[48] CIL, III, 1 633, 11 și 8 074, 1 a-b. Pentru condițiile descoperirii cărămizilor cu ștampila *AIA* cf. B. Orbán, A. Székelyföld, 1, Pesta, 1868, p. 198—199.

[49] Referitor la *Ala I Asturum*: G. Bakó, *op. cit.*, p. 144 (cu bibliografia aferentă).

[50] Pentru acest corp de armată: C. Daicoviciu, *Istoria României*, 1, București, 1960, p. 310; H. Daicoviciu, *Dacii*, București, 1972, p. 356—357.

[51] Pe baza unei ștampile tegulare fragmentare (cu sigla *ALPA—*) s-a presupus în trecut staționarea unității în castrul de la Boroșneu Mare. Descoperirile recente au dovedit însă că aici avem de-a face cu *Al(a) Palm(yrenorum)*: Z. Székely, SCIVA, 26, 1975, 3, p. 344.

a castrului de la Hoghiz [52], ridicată poate încă pe vremea războiului din anii 105—106.

În anul 140 *Ala I Asturum* este menționată într-o diplomă militară a Daciei Inferioare [53], ceea ce arată că, cu ocazia reorganizării din 118/119, a fost cedată noii provincii. Pe la începutul secolului al III-lea unitatea se afla încă la Hoghiz, prefectul ei fiind pe vremea aceea în tratament la Germisara [54].

În castrul de la Hoghiz staționau, tot atunci, și alte trupe auxiliare romane. Cunoscînd importanța strategică a zonei, precum și mărimea castrului, nu este surprinzător acest lucru.

După mărturia unei ștampile tegulare, descifrate de noi, în castrul de la Hoghiz se afla, cel puțin pe vremea lui Antoninus Pius, și *Numerus* (*equitum*) *Illyricorum*, care făcea parte, de asemenea, dintre trupele auxiliare ale Daciei Inferioare [55]. Ștampila tegulară la care ne referim se afla în colecția lui Fr. Kovács din Tîrgu-Mureș, iar el o primise din partea lui J. Haller, desigur cu ocazia unei vizite la Hoghiz [56].

Descifrarea siglei propusă de noi este astăzi confirmată și de o inscripție funerară de la Brîncovenești, publicată de D. Protase și A. Zrinyi în anul 1975 [57]. În acest epitaf apare denumirea *Alae I N*(*umeri*) *Il*(*l*)*yri*(*corum*), literele *NIL* aflîndu-se în ligatură, ca și pe ștampila tegulară de la Hoghiz.

Pe baza inscripției menționate, precum și a ștampilei tegulare cu sigla *Al*(*a*) *N*(*umeri*) *Il*(*l*)*yr*(*icorum*) [58], sau *Al*(*a*) *I N*(*umeri*) *Il*(*l*)*yr*(*icorum*) [59], credem că unitatea, ori o parte a ei, a fost transferată, probabil cu ocazia războaielor marcomanice, de la Hoghiz în castrul de la Brîncovenești, unde apare mai tîrziu cu noua denumire. Spre această concluzie ne îndreaptă și lucrarea lui I. I. Russu, în care autorul a demonstrat posibilitatea asocierii celor două denumiri, adică *ala* și *numerus* [60].

Numele călărețului înmormîntat la Brîncovenești pledează pentru secolul al III-lea, unitatea fiind însă adusă acolo cu cîteva decenii mai devreme. Tot din secolul al III-lea datează și inscripția funerară a lui *Aurelius Victor*, *natione Dacus*, care provenea din *Ala I Illyricorum* și servea în cavaleria de gardă imperială din Roma [61].

---

[52] Pentru faza de pămînt a castrului cf. K. Horedt, Materiale, 1, 1953, p. 788—789.

[53] I. I. Russu, *Inscripțiile Daciei romane*, 1, București, 1975, p. 108—109, 13, DiplD XIII.

[54] CIL, III, 1 393.

[55] G. Bakó, *op. cit.*, p. 141—144.

[56] Familia Haller avea o colecție de antichități romane provenite din castrul de la Hoghiz (J. Benkö, Transsilvania, 1, Viena, 1777, p. 21). J. Haller avea obiceiul de a dona cîte o piesă colecționarilor care îl vizitau. Așa primise din partea lui și I. Téglás fragmentul plăcuței de marmură, cu imaginea *Cavalerilor danubieni* (I. Téglás, ArchÉrt, 10, 1890, p. 359—360).

[57] D. Protase, A. Zrinyi, Marisia, 5, 1975, p. 61—64, pl. XXVIII/1—2.

[58] CIL, III, 6 284 = 8 074, 7; I. Paulovics, *Dacia keleti határvonala és az úgynevezett „Dák" ezüstkincsek kérdése*, Cluj, 1944, p. 26; I. I. Russu, Dacia, N.S., 1, 1957, p. 361; idem, SCIV, 23, 1972, 1, p. 75 (70).

[59] D. Protase, A. Zrinyi, *op. cit.*, p. 62.

[60] I. I. Russu, AIIACluj-Napoca, 17, 1974, p. 39.

[61] CIL, IV, 3 234 = ILS, 2 209.

O inscripţie din Ariminum (Rimini, Italia) ne informează că C. Nonius Caepianus era, pe la sfîrşitul carierei sale, *praefectus Alae I Asturum* şi *praepositus Numeri equitum electorum ex Illyrico* [62].

Deoarece *Ala I Asturum* staţiona la Hoghiz tot timpul stăpînirii romane în Dacia, se poate admite că *Numerus equitum electorum ex Illyrico* este identic cu *Numerus* (*equitum*) *Illyricorum* din acelaşi castru. Prin urmare C. Nonius Caepianus trebuie să fi avut comanda în acelaşi timp asupra celor două unităţi din castrul de la Hoghiz.

O altă unitate militară romană cunoscută din castrul de la Hoghiz este *Cohors III Gallorum* [63], care a avut, probabil, o vexilaţie şi în castrul de la Boroşneu Mare [64]. De la *Cohors III Gallorum* provine o inscripţie onorifică, dintre anii 177—180, descoperită în castrul de la Hoghiz [65]. Aceleiaşi unităţi i-ar putea aparţine şi inscripţia CIL, III, 955 = 7 721 [66]. *Cohors III Gallorum* făcea parte, de asemenea, dintre trupele auxiliare ale Daciei Inferioare. Acceptînd însă concluziile formulate pe temeiul inscripţiei CIL, II, 1 180, staţionarea la Hoghiz a acestei unităţi se poate data în perioada posterioară anului 167, care nu mai face parte din epoca examinată de noi [67].

În ceea ce priveşte *castellum*-ul de la Ungra, încă nu ştim ce unităţi romane se aflau acolo. Pe vremuri exista la Rupea un altar votiv, cu inscripţie deteriorată, care provenea de la Ungra [68]. După reproducerea publicată de Th. Mommsen din rîndul al cincilea al acestei inscripţii s-au păstrat numai literele *PIT*. M. J. Ackner şi Fr. Müller au observat însă în faţa acestora şi bucla superioară a unei litere, ce ar putea fi *P* sau *B*. Tot ei au semnalat în rîndul al patrulea un *R*, aflat în ligatură cu cel de-al doilea *E* [69]. Pe baza întregirii propuse de cercetători inscripţia s-ar putea restitui astfel:

I(*ovi*).*O*(*ptimo*).*M*(*aximo*)/ (*et*) [*GE*]*NIO* [.*LOCI*]/ *C*(*aius*). *IAS*[*DIUS*. *M*(*iles*)]/*EMER*(*itus*). *C*[*OH*(*ortis*)...]/*BRIT*[*AN*(*norum*)...]/[*VOTO*. *P*(*osuit*)]

Desigur, în loc de *BRIT*[*AN*(*norum*)] putea să fie şi *BRIT*[*TON*(*um*)].

Întregirea nu este însă întrutotul certă, iar numărul de ordine al unităţii lipseşte. Dealtfel, nici datarea mai exactă a inscripţiei nu este asigurată, aşa încît ar putea aparţine unei perioade posterioare celei de

---

[62] CIL, XI, 393 = ILS, 2739.

[63] W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938, p. 10, 126; I. I. Russu, SCIV, 23, 1972, 1, p. 71 (43).

[64] Z. Székely, *op. cit.*, p. 344.

[65] C. Daicoviciu, Dacia, 7—8, 1941, p. 315, fig. 12.

[66] W. Wagner, *op. cit.*, p. 126; V. Christescu, *op. cit.*, p. 187; J. Szilágyi, DissPann, Ser. 2, 21, 1946, p. 20, nota 98; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 70; G. Bakó, *op. cit.*, p. 145, nota 31. Pentru exactitate menţionăm că, sub aspect epigrafic, ţinînd seama şi de lipsa intrapunctaţiei dintre literele *OM* din rîndul patru (CIL, III, 955) ar fi corectă şi restituirea: *D*(*eo*) *M*(*arti*).../ *HONORA*[*TUS*]/ *PRAEF*(*ectus*).*COH*(*ortis*)/ *III*.*C*(*ivium*) [.*R*]*OM*(*anorum*)/ *D*(*onum*) [.*D* (*edit*)]; (M. J. Ackner, Fr. Müller, *op. cit.*, p. 168, nr. 807). De subliniat însă că mărturiile epigrafice privitoare la această unitate sînt pînă acum nesigure (RE, IV, (1900), col. 272).

[67] D. Tudor, RIR, 14, 1944, 2, p. 162; J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 20; D. Tudor, OR³, p. 196, 360.

[68] CIL, III, 952.

[69] M. J. Ackner, Fr. Müller, *op. cit.*, p. 167, nr. 799.

care ne ocupăm. Totuşi am ţinut s-o menţionăm, cel puţin cu titlu informativ.

Tot de la Ungra provenea şi o inscripţie onorifică, aflată pe vremuri la Rupea. Textul păstrat este: *IMPERATORI/CAESARI/ M(arco). AVR(elio).ANT(onino)/.../AVG(usto).../* [70].

Inscripţia onorifică a fost pusă, probabil, tot de o unitate militară, însă lipseşte tocmai partea care ar fi cuprins denumirea acesteia. În tot cazul, rîndul al patrulea martelat arată că inscripţia a fost dedicată unuia dintre succesorii lui Marcus Aurelius şi datează, deci, dintr-o perioadă care nu constituie subiectul lucrării noastre.

La vest de Hoghiz mai cunoaştem castrele de la Cincşor şi Feldioara, situate ambele pe valea Oltului făgărăşan.

Castrul de la Cincşor a fost identificat ca loc de staţionare a cohortei II Flavia Bessorum [71]. În preajma anului 101 unitatea aparţinea armatei provinciei Moesia Inferior. A luat parte la războiul din anii 101—102 şi a rămas apoi în regiunea cucerită cu acest prilej. Cu ocazia reorganizării din 118/119 a fost cedată provinciei Dacia Inferior [72].

Pe teritoriul dintre Carpaţi şi Dunăre unitatea a fost atestată la Bîrseşti, Stolniceni şi Rucăr [73]. În Dacia intracarpatică singura ei garnizoană, identificată pînă acum, se afla la Cincşor [74].

Vexilaţiile cohortei II Flavia Bessorum au stat însă la Bîrseşti şi la Stolniceni numai între anii 102—105, participînd la ridicarea întăriturilor de acolo [75]. Nici la Rucăr nu a putut staţiona unitatea, sau vexilaţia ei, decît pînă în anii 117/118, cînd castrul a fost distrus [76].

În consecinţă rămîne evident că unitatea s-a stabilit la Cincşor fie cu ocazia războaielor de cucerire, fie în anii 117/118. După părerea lui I. I. Russu şi D. Tudor, cohorta II Flavia Bessorum a trimis, de fapt,

---

[70] CIL, III, 954.

[71] M. Kimakovicz, KVSL, 35, 1912, p. 54—57; I. I. Russu, StComSibiu, 12, 1965, p. 208—210; idem, ActaMN, 4, 1967, p. 86—87. Epitaful a fost pus într-adevăr de *L(ucius) Carvilius Rusticinus, praef(ectus) Coh(ortis) II Fl(aviae) Bess(orum)*, fratelui său, Carvilius Secundinus, decedat aici. Ştampilele tegulare cu sigla *C III B* (CIL, III, 8 074, 12; J. Szilágyi, *op. cit.*, pl. XVII/254) trebuie încă revizuite. Recent s-a mai descoperit la Cincşor o cărămidă cu ştampila fragmentară (informaţie Ioan I. Pop, căruia îi mulţumim). Aceasta s-ar putea restitui *CO(hors) B[ESS(orum)]*, dar desigur şi altfel.

[72] I. I. Russu, ActaMN, 4, 1967, p. 86—88.

[73] D. Tudor, SCIV, 6, 1955, 1—2, p. 92, 93, fig. 4; idem, OR³, p. 531, nr. 414, p. 540, nr. 466; TIR, L 35, Bucureşti, 1969, p. 27, 62, 68—69.

[74] Pe baza unor cărămizi ştampilate, utilizate la construirea unui sarcofag, datat (terminus postquem) de o monedă din anul 141, s-a susţinut că unitatea ar fi staţionat şi în castrul de la Olteni (jud. Covasna): N. Gostar, ArhMold, 4, 1966, p. 178—179. Verificînd, prin bunăvoinţa lui Z. Székely (căruia îi mulţumim şi aici), piesele aflate în muzeul din Sf. Gheorghe, am observat că avem de-a face, negreşit, cu cifra IIII, iar ultima literă (E) a siglei se află în ligatură (pe toate exemplarele nedeteriorate) cu o altă literă, ce ar putea fi un L (scris invers). Descifrarea cea mai verosimilă a ştampilelor ar putea fi deci *C(ohors) IIII Bel(garum)*: I. I. Russu, SCIV, 23, 1972, 1, p. 68 (20), admite diferite lecturi, printre care şi *Cohors IIII Belgarum*, considerînd (la nr. 22) puţin probabilă lectura *Cohors IIII Bessorum*. În ceea ce priveşte lectura *C(o)H(ors) II BE(ssorum)*, aceasta a fost respinsă şi de Z. Székely, Cumidava, 4, 1970, p. 50—51. Amintim că „o bucată de cărămidă" cu ştampila *C IIII B*, desigur cu sfîrşitul rupt, s-a găsit la Olteni şi în secolul al XVIII-lea: Z. Székely, Almanah, 1955, p. 31.

[75] D. Tudor, OR³, p. 348—349.

[76] *Ibidem*, p. 171.

o vexilaţie de la Cincşor la Rucăr [77]. Aceasta ar însemna că stabilirea ei la Cincşor trebuie datată încă pe vremea războaielor de cucerire a Daciei.

După precizarea lui D. Tudor, vexilaţiile cohortei II Flavia Bessorum, atestate în zona din sudul pasului Turnu-Roşu, făceau parte dintre trupele concentrate aici, în vederea campaniei din anul 105, de către guvernatorul provinciei Moesia Inferior [78]. Trupele respective s-au ataşat, desigur, corpului de armată sosit de la Oescus, pe valea Oltului, intrînd apoi în Dacia intracarpatică prin pasul Turnu Roşu. Mai sus am arătat că acest corp de armată a trimis un detaşament către răsărit, pe valea Oltului făgărăşan. Din acest detaşament trebuie să fi făcut parte şi vexilaţiile cohortei II Flavia Bessorum. După terminarea războiului o parte a detaşamentului a fost retrasă din sud-estul Transilvaniei. Pe cîte se pare, *Cohors II Flavia Bessorum* a rămas însă aici, ridicînd un castru la Cincşor, poate şi cu ajutorul altor unităţi.

Din castrul de la Cincşor mai provine şi o cărămidă cu ştampila fragmentară, care păstrează literele] *MS* [79]. Întregirea cea mai verosimilă a acestei sigle este *N*(*umerus*) *M*(*aurorum*) *S*(. . . ?) [80].

Trupele de mauri au participat la războaiele de cucerire a Daciei. După terminarea războaielor au fost însă retrase în provincia Moesia Superior. Ele reapar în Dacia intracarpatică cu ocazia evenimentelor din anii 156—157 [81]. În diploma militară din 8 iulie 159 figurează *Vexil*(*lariis*) *Afric*(*ae*) *et Mau*[*r*]*et*(*aniae*) *Caes*(*ariensis*) *qui sunt cum Mauris Gentilib*(*us*) *is Dacia Super*(*iore*) [82]. Din această diplomă rezultă că unităţile de mauri au fost constituite în *Numeri* după anul 159.

Deocamdată nu ştim dacă la Cincşor se afla o întreagă unitate de mauri, sau a fost detaşată aici o vexilaţie a trupei *N*(*umerus*) *M*(*aurorum*) *S*(. . . ?) din castrul de la Sînpaul [83], pentru a participa la ridicarea unor construcţii. În tot cazul, un lucru este însă cert, anume că maurii au ajuns la Cincşor după anul 159, deci într-o perioadă care nu face parte din obiectul studiului nostru.

Săpăturile din ultimii ani au dovedit că în castrul de la Feldioara-Făgăraş staţiona *Cohors II Flavia Numidarum*, care a lăsat aici tegule cu

---

[77] I. I. Russu, ActaMN, 4, 1967, p. 87; D. Tudor, *op. cit.*, p. 348.

[78] D. Tudor, *op. cit.*, p. 35—36.

[79] CIL, III, 1 633, 13 = 8 075, 31; J. Szilágyi, *op. cit.*, pl. XIV/197.

[80] I. I. Russu, Dacia, N. S., 1, 1957, p. 362; idem, SCIV, 23, 1972, 1, p. 67 (14).

[81] V. Christescu, *op. cit.*, p. 196—197; M. Chiţescu, SCIV, 22, 1971, 3, p. 404; C. C. Petolescu, *op. cit.*, p. 421.

[82] CIL, XVI, 108; I. I. Russu, *Inscripţiile Daciei romane*, I, Bucureşti, 1975, p. 118, 16 —DiplD XVI.

[83] C. Daicoviciu, Dacia, 7—8, 1941, p. 316; J. Szilágyi, *op. cit.*, pl. XVIII/273; I. I. Russu, Dacia, N. S., 1, 1957, p. 361. Cercetătorii consideră că ultima literă din sigla unităţilor de mauri, constituiţi în *Numeri*, era iniţiala locului de staţionare (V. Christescu, *op. cit.*, p. 198; N. Gostar, SCIV, 5, 1954, 3—4, p. 607—608). Astfel la Sînpaul am putea avea de-a face cu *N*(*umerus*) *M*(*aurorum*) *S*(*angidavensium*). Într-adevăr, luînd ca puncte fixe Cumidava şi Angustia, după coordonatele indicate de Cl. Ptolemaeus (IIR, 1, Bucureşti, 1964, p. 544—545), localizarea la Sînpaul a Sangidavei nu cere decît o mică deplasare către vest (8—10'). Este cunoscut că aici se afla, încă din epoca dacică, centrul salinelor de pe valea Homorodului (pentru descoperiri: TIR, L 35, Bucureşti, 1969, p. 67). Menţionarea de către Ptolemaeus a acestui important centru daco-roman este, desigur, un lucru firesc.

ștampilele *COH(ors) NVMID(arum)*, *C(ohors) N(umidarum)* și *COH(ors) NVM(idarum) ANT(oniniana)* [84].

Cohors II Flacia Numidarum a fost adusă în Dacia poate încă pe vremea războaielor de cucerire, sau cu prilejul evenimentelor din anii 117—118. Este menționată în diplomele militare ale Daciei Inferioare din anii 129 și 140, ceea ce însemnează că pe vremea împăraților Aelius Hadrianus și Antoninus Pius făcea parte dintre trupele auxiliare ale aceste iprovincii [85]. Întrucît singura ei garnizoană, cunoscută pînă acum, se află la Feldioara [86], considerăm că s-a stabilit aici încă de la început. Cărămizile cu ștampila *COHNVMANT* denotă că tot aici se afla și la începutul secolului al III-lea [87].

Relativ la problema cohortei II Flavia Numidarum trebuie să mai amintim și epitaful descoperit lîngă Šipka, la sud de Munții Balcani, deci pe teritoriul fostei provincii Tracia [88], și publicat de G. Mihailov [89]. Din acest epitaf rezultă că cohortele II Bracaraugustanorum și II Flavia Numidarum, ambele *equitatae*, staționau în zona respectivă. În diploma militară de la Brestovene, datată între anii 146—154 [90], apar tot împreună cohortele *II Braca*(*ra*)*ug*(*ustanorum*) și *II Fl*(*avia*) *Numid*(*arum*) [91], făcînd parte dintre trupele auxiliare transferate în provincia Moesia Inferior pe la începutul domniei lui Antoninus Pius [92].

Pe de altă parte, în același timp *Cohors II Flavia Numidarum* este menționată în diplomele militare ale Daciei Inferioare din anii 129 și 140, iar cărămizile cu ștampila *COHNVMANT* arată că a staționat la Feldioara-Făgăraș pînă în secolul al III-lea.

Prin urmare trebuie să fi existat două unități numite deopotrivă *Cohors II Flavia Numidarum*, dintre care una staționa mai întîi în Tracia, iar apoi în Moesia Inferioară, alta aparținînd în același timp, provinciei Dacia Inferior. Astfel de paralelisme erau destul de obișnuite în armata romană [93].

*

Din cele prezentate se desprinde, deci concluzia, că în perioada dintre anii 119—158, toate unitățile auxiliare cunoscute pînă acum din castrele de la Hoghiz, Cincșor și Feldioara aparțineau provinciei Dacia Inferior.

---

[84] Ioan I. Pop, SCIVA, 26, 1975, 2, p. 289—292; I. I. Russu, *Inscripțiile Daciei romane*, I, București, 1975, p. 103.

[85] Ioan I. Pop, *op. cit.*, p. 290; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 99—100, 10—DiplD X (= CIL, XVI, 75) și p. 108—109, 13—DiplD XIII.

[86] Cu privire la garnizoana unității: Ioan I. Pop, *op. cit.*, p. 291; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 103.

[87] Ioan I. Pop, *op. cit.*, p. 291—292. Mutarea în orient a unității, susținută pe baza inscripției din Thyatira (CIG, 3 497 = ILS, 8 853), a fost combătută încă de I. I. Russu, SCIV, 10, 1959, 2, p. 315—316.

[88] Fr. Lübker, *Reallexikon des klassischen Alterthums*, Leipzig, 1891, p. 1 219.

[89] IGB, III/2, 1 741 bis. Lucrarea ne-a fost indicată de Ioan I. Pop, pe baza unei informații primite din partea lui I. I. Russu (exprimăm și pe această cale mulțumirea).

[90] E. Doruțiu-Boilă, Dacia, N. S., 12, 1968, p. 398.

[91] *Ibidem*, p. 398, fig. 2 (rîndurile 8 și 11).

[92] Relativ la *Cohors II Bracaraugustanorum*: A. Aricescu, SCIV, 23, 1972, 4, p. 583, nota 17.

[93] R. Fröhlich, ArchÉrt, 12, 1892, p. 42; A. Buday, *op. cit.*, p. 257—258.

Ca urmare se poate admite că, pe vremea aceea, sud-estul Transilvaniei aparţinea, într-adevăr, provinciei Dacia Inferior. Ulterior, fie cu ocazia reorganizării din anul 158, fie a celei din 167—168, a fost cedat apoi provinciei Dacia Superior, respectiv Dacia Apulensis.

Admiţînd această concluzie se pune însă întrebarea cum se explică, totuşi, prezenţa în sud-estul Transilvaniei, încă pe vremea lui Aelius Hadrianus, a unei vexilaţii a legiunii XIII Gemina, despre care ştim că staţiona în provincia Dacia Superior.

Răspunsul la această întrebare se poate da numai ţinînd seama de situaţia militară a celor trei provincii dacice în perioada dintre anii 119—167.

Pe baza cercetărilor din ultima vreme, astăzi este cunoscut că fiecare legiune avea un teritoriu militar bine determinat, iar trupele auxiliare din raza de activitate a unei legiuni alcătuiau *auxilia* acesteia, constituind împreună cu ea o singură unitate „tactică" [94]. Bineînţeles, în unele provincii existau mai multe legiuni, avîndu-şi fiecare cîte un teritoriu militar separat şi *auxilia* proprii. În asemenea cazuri cercetările se axează pe identificarea teritoriilor militare ale acestora în cadrul provinciei respective şi pe stabilirea componenţei auxiliilor aparţinătoare, alcătuite din trupele auxiliare ale provinciei. Alteori însă din două-trei provincii învecinate numai una avea legiune. În asemenea situaţii sarcina cercetărilor o constituie stabilirea raporturilor de subordonare militară dintre provinciile respective.

Precum se ştie, provincia Dacia Inferior nu avea legiune, dispunînd numai de trupe auxiliare. Aceeaşi era şi situaţia provinciei Dacia Porolissensis pînă în anii 167/168, cînd se instalase la Potaissa legiunea V Macedonica, transferată aici din Moesia Inferioară. În fruntea celor două provincii se aflau deci nu legaţi imperiali de rang senatorial, sau pretorian, ci procuratori din ordinul ecvestru [95]. De bună seamă, în privinţa administraţiei aceste două ţinuturi dacice constituiau provincii aparte, dar din punct de vedere militar erau subordonate legatului din Dacia Superioară, care îndeplinea, totodată, şi funcţia de legat al legiunii XIII Gemina [96].

În consecinţă, teritoriul militar al legiunii XIII Gemina trebuie să se fi extins şi asupra celor două provincii procuratoriale învecinate, iar trupele auxiliare ale acestora făceau parte, şi ele, din *auxilia legionis XIII Geminae*. Aşadar, legiunea XIII Gemina împreună cu *auxilia* ei, compuse din trupele auxiliare ale celor trei provincii dacice, constituiau o singură unitate „tactică", comandantul ei superior fiind legatul imperial de la Apulum.

Este drept că trupele auxiliare din Dacia Inferioară şi din Dacia Porolissensis se aflau sub comanda procuratorilor acestor provincii, însă din punct de vedere militar cei doi procuratori erau subordonaţi legatului imperial al Daciei Superioare. Aceasta fiind situaţia, din punct de vedere militar cele trei provincii dacice constituiau, de fapt, districte de comandament ale unei singure unităţi „tactice".

---

[94] Sinteza cercetărilor asupra teritoriilor militare ale legiunilor şi asupra *auxilia legionis*: E. Doruţiu-Boilă, SCIV, 23, 1972, 1, p. 48—49.

[95] M. Macrea, *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960, p. 353—355.

[96] *Ibidem*, p. 355; G. Bakó, *op. cit.*, p. 145, nota 31.

În lumina celor arătate nu mai este surprinzător faptul că legiunea XIII Gemina detaşase pe teritoriul celor două provincii procuratoriale unele vexilaţii, menite să asigure zonele de importanţă strategică şi economică. Edificatoare în acest sens este, de exemplu, situaţia vexilaţiei de la Tihău, care ridicase un castru de piatră pe teritoriul provinciei Dacia Porolissensis [97].

În concluzie, este deci un lucru firesc şi faptul că, pe vremea împăratului Aelius Hadrianus, legiunea XIII Gemina detaşase în castrul de la Hoghiz o vexilaţie, pentru asigurarea acestei zone de mare importanţă strategică [98]. De asemenea, rămîne de înţeles că vexilaţia respectivă înfiinţase posturi de control şi în alte puncte din sud-estul Transilvaniei. Un astfel de post trebuie să fi existat la Ariuşd, în zona bifurcării drumului roman.

În fine, nu este exclus ca împreună cu vexilaţia legiunii XIII Gemina să fi sosit în sud-estul Transilvaniei şi unele trupe auxiliare (ori detaşamente ale acestora) din Dacia Superioară. Nu va trebui deci să ne mire faptul dacă în viitor vor fi atestate în această zonă, încă pentru perioada dintre anii 119—158 (ori 167), trupe auxiliare ale provinciei Dacia Superior.

Fireşte, se pune însă întrebarea : în asemenea condiţii, ce aport mai pot aduce trupele auxiliare la determinarea apartenenţei administrative a zonei sud-estice a Transilvaniei pe vremea stăpînirii romane?

Răspunsul la această întrebare este, în tot cazul, pozitiv.

Bunăoară, trupele auxiliare ale Daciei Superioare au însoţit, eventual, vexilaţia legiunii XIII Gemina în sud-estul Transilvaniei, indicînd deci numai o subordonare militară a acestei regiuni, faţă de legatul imperial de la Apulum şi de legiunea XIII Gemina. În schimb, prezenţa trupelor auxiliare repartizate Daciei Inferioare şi atestate în diplomele militare ale acesteia denotă, negreşit, apartenenţa administrativă a sud-estului Transilvaniei la provincia respectivă.

EINE VEXILLATION DER *LEGIO XIII GEMINA* IM SÜDOSTEN SIEBENBÜRGENS

(ZUSAMMENFASSUNG)

Der Verfasser untersucht Fragen im Zusammenhang mit der Inschrift CIL, III 953 aus Hoghiz (Kreis Braşov). Auf Grund neuerer Forschungen, besonders derer von I. I. Russu (1975), gelangt er zu der Schlußfolgerung, daß diese Inschrift dem Kaiser Hadrianus von einer Vexillation der *Legio XIII Gemina* gewidmet wurde.

Folglich befand sich zur Zeit von Aelius Hadrianus im Castrum bei Hoghiz eine Vexillation der *Legio XIII Gemina*, die auch an anderen strategisch wichtigen Punkten Kontrollposten einrichtete. Ein solcher Posten befand sich bei Ariuşd (Kreis Covasna), bei der Gabelung der Römer-

---

[97] V. Moga, *op. cit.*, p. 160.

[98] Despre importanţa strategică şi economică a zonei Hoghizului pe vremea stăpînirii romane: G. Bakó, *op. cit.*, p. 141.

straße, wo Ziegeln mit dem Stempel der *Legio XIII Gemina* gefunden wurden.

Um die Umgebung, in der die genannte Vexillation tätig war, besser zu verstehen, beschreibt der Verfasser auch die Lage der römischen Auxiliarformationen aus den am Altufer gelegenen Castra von Hoghiz, Cincşor und Feldioara-Făgăraş.

Auf Grund dieser Feststellungen folgert der Verfasser, daß in der Zeitspanne von 119—158 u.Zr. alle bisher bekannten Auxiliarformationen aus diesen drei Castra zur Provinz Dacia Inferior gehörten. Folglich kann man annehmen, daß damals der Südosten Siebenbürgens zur Provinz Dacia Inferior gehörte.

Es ergibt sich aber die Frage, wie es zu erklären ist, daß sich im Südosten Siebenbürgens schon seit der Zeit von Aelius Hadrianus eine Vexillation der *Legio XIII Gemina* befand, die doch eigentlich die Haupttruppe der Provinz Dacia Superior war.

Der Verfasser erklärt diesen Tatbestand aus der militärischen Lage der Provinz Dacia Inferior. Wie bekannt, stationierte in dieser Provinz keine Legion, sondern nur Auxiliarformationen. Dadurch war sie vom militärischen Standpunkt gesehen dem Legatus Augusti der Provinz Dacia Superior unterstellt, der gleichzeitig auch *Legatus Legionis XIII Geminae* war. In einer gleichen Lage bsfand sich auch die Provinz Dacia Porlissensis bis in die Jahre 167—168 u.Zr., als die *Legio V Macedonica* in Potaissa stationiert wurde. Der Verfasser glaubt, daß das Militärland der *Legio XIII Gemina* sich auch auf diese zwei *provinciae procuratoriales* ausdehnte. Demnach wäre es natürlich, daß die *Legio XIII Gemina* militärische Stützpunkte in den beiden Provinzen aufstellte, um einige strategisch wichtige Gegenden — wie zum Beispiel die beim Castrum von Hoghiz — zu überwachen.

Der Verfasser ist der Ansicht, daß zugleich mit der in Hoghiz stationierten Vexillation im Südosten Siebenbürgens auch einige Hilfstruppen aus der Provinz Dacia Superior eintrafen, die zu den *auxilia Legionis XIII Geminae* gehörten. Diese Truppen zu identifizieren ist die Aufgabe künftiger Forschungen.

Der Verfasssr betont aber, daß sowohl die Vexillation der *Legio XIII Gemina* im Südosten Siebenbürgens, als auch die eventuell sie begleitenden Hilfstruppen aus der Provinz Dacia Superior nur die militärische Unterordnung dieses Gebietes unter die *Legio XIII Gemina* betreffen. Dagegen bezeugen die in den Milittärdiplomen der Provintz Dacia Inferior angeführten und als hier stationiert bekannten Hilfstruppen eindeutig die verwaltungsmäßige Zugehörigkeit des Südostens Siebenbürgens zu dieser Provinz.

FIBULE DIN AŞEZAREA DACILOR LIBERI DE LA TÎRGŞOR

DE

GH. DIACONU

În faţa incintei voievodale de la Tîrgşor, jud. Prahova, pe partea dreaptă a iazului Leaota, în sectorul D, au fost cercetate trei aşezări prefeudale datînd din secolele II—III, V—VII şi VIII—X e.n. În perimetrul cercetat au fost descoperite 21 de fibule şi două resorturi fragmentare[1].

În cele ce urmează prezentăm fiecare fibulă în funcție de tip şi vechime.

CATEGORIA FIBULELOR PROVINCIAL-ROMANE

1 — Tipul *Aucissa*, lucrată din bronz; lungimea circa 5 cm; descoperită în anul 1969 în secţiunea XXVII D, caroul 2, la —0,90 m (fig. 1/1).

2 — *Tipul cu genunchi*, lucrată din metal alb; lungimea circa 3 cm; descoperită în anul 1963 pe podeaua bordeiului nr. 3; realizată în tehnica turnării; portagrafa ruptă din vechime (fig. 1/5).

3 — *Tipul cu arcul puternic profilat şi cu portagrafa înaltă*; lucrată din bronz în tehnica turnării; lungimea 4 cm; prevăzută cu două resorturi; descoperită în umplutura locuinţei-bordei nr. 36 (fig. 1/2).

4 — *Tipul cu portagrafa laterală*, lucrată din bronz în tehnica ciocănirii; lungimea 5,05 cm; descoperită în umplutura bordeiului nr. 12 (fig. 1/4).

CATEGORIA FIBULELOR CU PICIORUL ÎNTORS PE DEDESUBT

Tipul roman: 1 — fibulă din bronz; lungimea circa 5,05 cm; descoperită în anul 1967 pe o piatră folosită pentru amenajarea unei vetre-cuptor, aparţinînd bordeiului nr. 23, care datează din secolele VIII—X e.n.; lucrată în tehnica turnării, cu excepţia piciorului şi portagrafei care au fost executate în tehnica ciocănirii; pe partea superioară a piciorului prezintă patru găuri realizate cu dornul (fig. 1/3).

Tipul dacic: 1 — fibulă din argint sau metal alb; lungimea 6 cm; descoperită în anul 1964 în bordeiul nr. 15 pe latura de nord sub fragmentele unui castron negru-cenuşiu de tip Chilia. Fibula a fost lucrată în tehnica ciocănirii, iar pe corp au fost realizate 14 găuri cu dornul. La capătul superior, pe corp, au fost obţinute în timpul prelucrării patru praguri, iar la capătul opus alte două; resortul de mărime mijlocie (fig. 1/7). 2 — fibulă din bronz; lungimea 6,05 cm; resortul circa 4 cm; descoperită în anul 1967 în secţiunea XIX D, caroul 16, la —0,55 m; fibula a fost turnată cu excepţia portagrafei, realizată prin batere cu ciocanul; exemplarul prezintă praguri la extremităţile corpului şi un ornament incizat în forma literei „X" cu trei puncte între barele acestui semn; la capetele axului au fost adăugaţi bumbi care sprijină resor-

[1] La cele 21 de fibule care datează din secolele II—III e.n. se adaugă două fibule care datează din secolele V—VII e.n.; pentru fibula cu piciorul întors pe dedesubt, v. Victor Teodorescu, în *Sesiunea de comunicări ştiinţifice a Muzeelor de istorie, decembrie 1964*, II, 1971, p. 126, fig. 2/2, iar pentru al doilea exemplar, v. Gh. Diaconu, Dacia, N. S., 15, 1971, p. 255, pl. IX/11.

SCIVA, tomul 28, nr. 2, Bucureşti, aprilie—iunie 1977 p. 209—215.

tul (fig. 1/10). 3 — fibulă din bronz; lungimea circa 6 cm; descoperită în anul 1966 în secțiunea XVI D, caroul 14, la —0,60 m; lucrată din bronz în tehnica ciocănirii; coarda petrecută pe deasupra; ornamentată pe corp cu „VV"-uri, încadrate de puncte realizate cu dornul; pe picior un şir mai lung de puncte încadrate în partea superioară de alte două şiruri mai scurte, realizate de asemenea cu dornul (fig. 1/8). 4 — fibulă din bronz; lungimea 4,02 cm; descoperită în anul 1971 în caseta II D, la—0,71 m; corpul turtit din vechime (fig. 1/6). 5—fibulă din bronz,

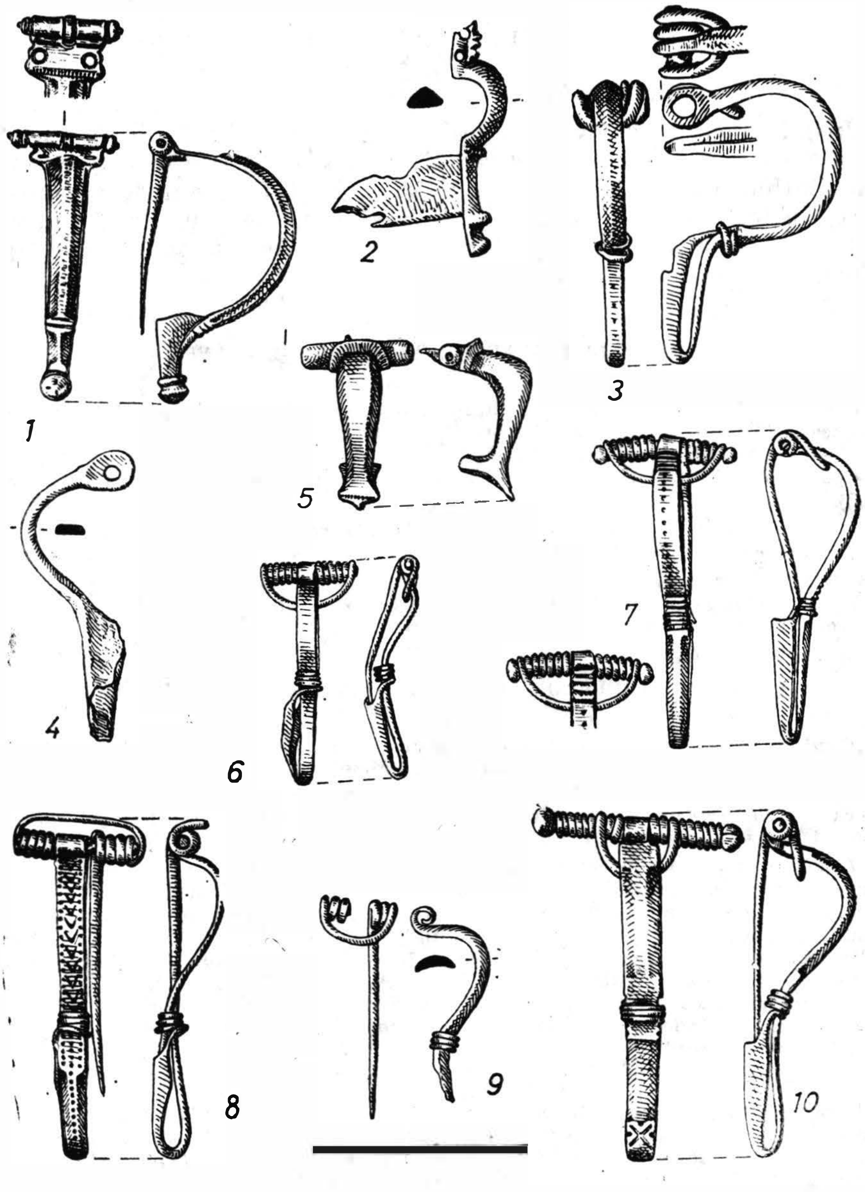

Fig. 1. Categoria fibulelor provincial romane: 1 Aucissa; 2 portagrafa înaltă; 5 tipul cu „genunchi"; 4 fibulă cu piedica laterală. Categoria fibulelor cu piciorul întors pe dedesubt: 3 — tipul roman; 6—10 tipul dacic.

piciorul și portagrafa rupte din vechime; descoperită în anul 1967 în locuința-bordei nr. 27; acul, arcul și coarda păstrate; în secțiune corpul fibulei prezintă forma semilunară (fig. 1/9).

Tipul sarmatic : 1 — fibulă din bronz; lungimea circa 6 cm; descoperită în anul 1968 pe podeaua locuinței-bordei nr. 33; lucrată în tehnica ciocănirii; corpul oval în secțiune, neornamentat; acul îndoit din vechime (fig. 2/4). 2 — fibulă din bronz; lungimea circa 3,05 cm;

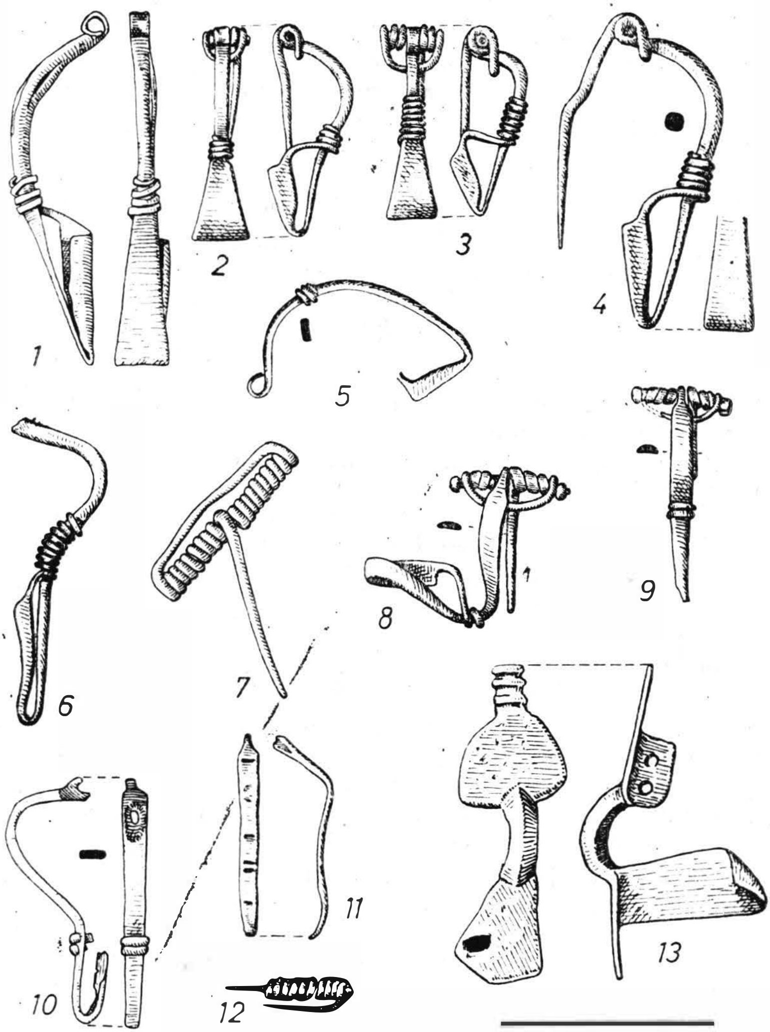

Fig. 2. Categoria fibulelor cu piciorul întors pe dedesubt: 1—5 tipul sarmatic; 6, 8—10 tipul gotic; 7, 11, 12 fragmente de resoarte; 13 fibulă cu piciorul romboidal și disc.

descoperită în anul 1969 în secțiunea XXVII D, caroul 15, la —0,90 m; lucrată prin batere cu ciocanul; corpul oval în secțiune; portagrafa depărtată de picior (fig. 2/3). 3 — fibulă din bronz; lungimea circa 4 cm; descoperită în anul 1967 în caseta 28 D; lucrată în tehnica ciocănirii (fig. 2/2). 4 — fibulă din bronz; lungimea de circa 6,05 cm; descoperită în secțiunea II D, caroul 8, la —0,55 m; lucrată prin batere și îndoire, dintr-o tablă subțire, corpul tubular în secțiune; resortul și acul rupte din vechime (fig. 2/1). 5 — fibulă din bronz; lungimea circa

4,5 cm; descoperită intîmplător în timpul campaniei din anul 1968; lucrată în tehnica ciocănirii; resortul, axul, arcul şi coarda lipsă din vechime; după toate indiciile exemplar rebutat, lucrat probabil în aşezarea tîrgşoreană (fig. 2/5).

Tipul gotic: 1 — fibulă din bronz; deformată din vechime; descoperită în anul 1969 în caseta III D, la —0,60 m; lucrată prin batere şi îndoire cu ciocanul (fig. 2/8). 2 — fibulă din bronz; piciorul rupt din vechime; partea păstrată măsoară circa 4 cm; descoperită în anul 1971 în caseta II D, la —0,60 cm; lucrată în tehnica ciocănirii; corpul semioval în secţiune; resortul scurt (fig. 2/9). 3 — fibulă din bronz ; lungimea circa 6 cm; descoperită în anul 1971 în caseta II D; lucrată prin batere cu ciocanul; corpul oval în secţiune; piciorul foarte lung prezintă aproximativ 10 fire care leagă portagrafa de corp; capătul firului cu lăcaşul prin care se petrecea axul, lipsă din vechime (fig. 2/6). 4 — fibulă din bronz; lungimea circa 4,05 cm; descoperită în anul 1962 în secţiunea I D, caroul 21; lucrată în tehnica ciocănirii; corpul puternic arcuit; resortul şi axul, lipsă din vechime; partea superioară a corpului, inclusiv orificiul prin care era petrecut axul, rupte, la fel firele ce legau portagrafa de picior (fig. 2/10). 5 — fragment din bronz aparţinînd, probabil, tipului gotic; lungimea păstrată circa 4 cm; descoperit în anul 1963 în secţiunea I D, caroul 5; exemplar deformat şi probabil refolosit, executat în tehnica ciocănirii (fig. 2/11). 6 — fragment de resort din bronz, sîrma înfăşurată pe un ax, de asemenea din bronz; este greu de precizat cărui tip de fibulă cu piciorul întors pe dedesubt aparţine (fig. 2/12). 7— resort, coardă şi ac din bronz aparţinînd probabil unei fibule cu piciorul întors pe dedesubt (fig. 2/7). 8 — fibulă cu piciorul romboidal şi cu partea superioară în formă de semidisc; portagrafă înaltă şi cu piedică laterală (fig. 2/13).

Din cele prezentate reiese că din totalul de 21 de fibule descoperite în perimetrul aşezării dacilor liberi de la Tîrgşor, patru sînt tipuri clasice, romane, iar restul se înscriu în categoria fibulelor cu piciorul întors pe dedesubt, încadrîndu-se în cele patru tipuri stabilite nu de multă vreme şi anume : tipul roman, dacic, sarmatic şi gotic [2]. În sfîrşit, ultima fibulă prezentată în capitolul de descriere, avînd piciorul romboidal şi cu disc, este de asemenea de origine romană [3].

În ce priveşte poziţia fibulelor în teren, trebuie remarcat că o parte au fost descoperite în locuinţe-bordeie, iar altele în stratul de cultură al aşezării dacilor liberi sau antrenate în alte nivele de locuire, precum şi în gropile şi locuinţele celorlalte aşezări prefeudale.

După cum se poate observa din simpla înşiruire a tipurilor de fibule putem constata că o parte din acestea se datează în alte medii mai timpuriu, de pildă tipul Aucissa, tipul cu genunchi şi cel cu portagrafa înaltă şi cu noduli, aşa după cum cele din categoria cu piciorul întors pe dedesubt datează de asemenea din perioade diferite [4],

Tipul Aucissa tinde să se dateze cu mult prea timpuriu faţă de restul fibulelor romane şi al acelora din categoria cu piciorul întors pe dedesubt. Prezenţa acestui tip în cuprinsul aşezării dacilor liberi de la Tîrgşor poate fi explicată prin păstrarea şi refolosirea acestuia sau poate prin dăinuirea sa alături de tipul cu genunchi şi alte tipuri romane, aşa cum ne-o demonstrează descoperirile recente de la Romula [5].

Pentru o mai bună înţelegere a situaţiei cronologice a categoriilor de fibule şi a aşezării în ansamblul său, este nevoie să apelăm şi la alte categorii de antichităţi, care permit o datare mai strînsă. Mai întîi de toate trebuie amintite descoperirile monetare din aşezarea dacilor liberi de la

[2] *Ibidem*, p. 239—267.
[3] Idem, Dacia, N. S., 17, 1973, pl. II/1.
[4] Idem, Dacia, N. S., 15, 1971, anexa VI.
[5] G. Popilian, Dacia, N. S., 20, 1976, p. 244, fig. 13/2, 3.

Tîrgşor [6]. În perimetrul cercetat au fost descoperite şapte monede după cum urmează : una de la Vespasian, ce iese din discuţie, fiind dealtfel cea mai veche monedă imperială romană descoperită la Tîrgşor [7]. O a doua monedă de la împăratul Hadrian a fost descoperită într-o groapă din caseta 30 D, împreună cu material ceramic aparţinînd dacilor liberi. Într-o altă groapă cu ceramică din caseta 14 D a fost găsită o monedă bine păstrată, emisă în timpul domniei împăratului Elagabal. A patra monedă descoperită în stratul de cultură este de la împăratul Gordian. În sfîrşit, ultimele trei monede, dintre care una turtită din vechime cu ciocanul, au fost emise în timpul domniei lui Filip Arabul.

Examinarea sumară a materialului numismatic descoperit în aşezarea dacilor liberi de la Tîrgşor ne duce la următoarele constatări : aşa cum s-a arătat, moneda de la împăratul Vespasian deşi în stare de conservare bună, nu poate fi folosită ca element de datare, deoarece nu se asociază cu alte vestigii arheologice din cuprinsul aşezării noastre. Cît priveşte moneda de la împăratul Hadrian, aceasta ar putea să intre în discuţia datării antichităţilor de care ne ocupăm. Moneda este sprijinită şi de alte elemente de datare printre care amintim fibula de tip Aucissa şi materialul ceramic din groapa nr. 3 a casetei 30 D, în care a fost descoperită dealtfel şi moneda.

Restul de cinci monede, şi anume : cea de la Elagabal, de la Gordian şi cele de la Filip Arabul, aparţin perioadei de maximă dezvoltare a aşezării dacilor liberi de la Tîrgşor. Atari situaţii mai sînt semnalate şi în alte aşezări atribuite dacilor liberi din Muntenia şi anume : la Străuleşti-Bucureşti şi Dulceanca-Teleorman [8].

Din rîndul celorlalte vestigii descoperite în aşezare ce vin în sprijinul datării fibulelor mai poate fi semnalată o cataramă din bronz, de formă rectangulară, cu decorul în „pelta” aidoma aceleia de la Bruiu (Braller) unde, după cum se ştie, a fost datată în secolul al III-lea e.n. [9]. O a doua cataramă lucrată din metal alb de formă circulară este de tipul aceleia descoperite într-un mormînt de la Romula-Reşca, datat cu monede [10]. Am mai putea adăuga un fragment de oglindă din metal alb cu tamgaua în forma literei „H”, care datează de asemenea de la mijlocul secolului al III-lea e.n. În sfîrşit, pentru a nu înşira toate categoriile de antichităţi care vin în sprijinul datării fibulelor mai atragem atenţia asupra a cinci

---

[6] Majoritatea monedelor au fost determinate de colegii de la Cabinetul numismatic al Institutului de arheologie.

[7] În cuprinsul lagărelor de muncă din perioada romană situate pe malul stîng al iazului Leaota ca şi în terme au fost descoperite numai monede de la împăratul Traian. În alte sectoare au fost găsite şi două monede republicane.

[8] Margareta Constantiniu, MatIstMuz, 6, p. 56, fig. 8/5, 6 ; Suzana Dolinescu-Ferche, *Aşezări din secolele III şi VI e.n. în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca*, Bucureşti, 1974, fig. 14/2 ; 32/2.

[9] K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bucureşti, 1958, p. 11, fig. 1/10. Piese asemănătoare au fost găsite şi la Cumidava ; vezi Nicolae Gudea şi Ioan Pop, în *Castrul roman de la Rişnov Cumidava — Contribuţii la cercetarea limesului de sud-est al Daciei romane*, Braşov, 1971, pl. LVII a/5, 7.

[10] M. Babeş, Dacia, N. S., 1970, p. 186, fig. 11/e.

ace de păr de tip roman, care datează de asemenea din secolul al III-lea e.n. [11].

★

Revenind la seria de fibule descoperite în așezarea dacilor liberi de la Tîrgșor este necesar să reamintim că fibula de tip Aucissa, cea cu genunchi și exemplarul cu piciorul cu portagrafa înaltă pot fi plasate, fără riscul de a greși, la mijlocul și în cea de-a doua jumătate a secolului al II-lea e.n. [12]. Dealtfel, trebuie semnalat și faptul că însuși tipul roman al fibulei cu piciorul întors pe dedesubt, prezent într-un singur caz în așezarea noastră, a fost nu demult datat între anii 160—250 e.n. [13]. Cît privește tipurile dacic și sarmatic, acestea pot fi încadrate între anii 210—270, potrivit cronologiei stabilite de noi [14]. În sfîrșit, așa cum s-a arătat cu alt prilej, tipul gotic al fibulei cu piciorul întors pe dedesubt începe să se dezvolte la mijlocul secolului al III-lea e.n., pentru ca în secolul al IV-lea e.n. să cunoască variante și forme noi [15].

Încadrarea fibulelor din așezarea dacilor liberi de la Tîrgșor între limitele secolelor II—III e.n. ne permite să coborîm data de început a așezărilor și necropolelor acestei populații și pentru regiunea colinară a Munteniei [16].

Coborîrea datării ne îngăduie să postulăm ipoteza potrivit căreia la scurtă vreme după părăsirea salbei de castre din nord-nord-estul Munteniei de către Hadrian, o parte din dacii liberi rămîn pe loc după retragerea puterii romane. Alte triburi de daci liberi, situate în acea vreme în regiunile intramontane, coboară și populează regiunea colinară și zona în care dealurile se îmbină cu cîmpia [17]. În sfîrșit, nu este lipsit de interes a remarca că o serie de descoperiri făcute mai ales pe teritoriul Olteniei confirmă datările noastre.

Astfel, la Romula într-o *villa rustica*, alături de fibule de tip Aucissa, tipul cu noduli și portagrafa laterală, tipul cu genunchi și cel cu piedica laterală, apare și fibula cu piciorul întors de tip roman, alături de ace de păr și alte elemente care i-au îngăduit descoperitorului să dateze complexul de aici în secolele II—III e.n. [18].

În sfîrșit, prezența unor tipuri de fibule romane ca și a acelora de tradiție romană, alături de alte vestigii arheologice de certă factură romană aflate în cuprinsul așezării dacilor liberi de la Tîrgșor, ne dau dreptul să postulăm ipoteza potrivit căreia comunitățile de daci liberi din zona colinară munteană păstrează și mai ales întrețin puternice legături cu regiunea de la vest de limesul transalutan și cu cea de la sud de Dunăre.

---

[11] G. Popilian, *op. cit.*, fig. 13/10, 11.

[12] La Romula fibula de tip Aucissa este asociată cu alta cu nodul pe arc care datează sigur mai de timpuriu, vezi *ibidem*, fig. 13/1, 7 și p. 250.

[13] Gh. Diaconu, Dacia, N. S., 15, 1971, anexa VI.

[14] *Ibidem*.

[15] După cum se știe, fibula clasică cu piciorul întors pe dedesubt urcă pînă în jurul datei de ± 400, după care capătă forme noi în mediile romano-bizantine în cursul secolelor V—VII e.n.

[16] Indicii pentru datarea mai timpurie a așezărilor dacilor liberi din cîmpie au fost reperate mai demult de pildă la Mătăsaru, jud. Dîmbovița; cf. Gh. Bichir și Eug. Popescu, StComPitești, 2, 1967, p. 91—92, 94

[17] Este vorba de așezări refugiu de felul aceleia de la Budureasca-Mizil unde Victor Teodorescu cercetează de mai mulți ani un atare complex.

[18] G. Popilian, *op. cit.*, p. 250.

Pentru a ilustra cele arătate, trebuie să menţionăm că în cazul de faţă nu poate fi vorba numai de simple legături comerciale sau obţinerea unor obiecte şi podoabe din imperiu pe calea schimbului sau procurarea acestora prin stipendii şi raiduri de pradă.

Adoptarea, din arsenalul ceramicii romane, de către dacii liberi, a categoriei ceramicii din pastă zgrunţuroasă ca şi obiceiul de a depune în morminte monede în amintirea trecerii Styxului sau Obolul lui Charon alături de alte exemple ilustrative pentru cultura materială ca şi pentru cea spirituală nu pot fi explicate pe căile arătate mai sus [19]. Este desigur vorba de convieţuire îndelungată şi relaţii permanente stabilite între geto-daci şi romani încă de la începutul secolului al II-lea e.n. cînd romanii stăpîneau efectiv regiunea tîrgşoreană [20].

FIBULES DU SITE DES DACES LIBRES DE TÎRGŞOR

(RÉSUMÉ)

On présente 21 fibules découvertes dans l'enceinte de l'habitat des Daces Libres de Tîrgşor.

Une première catégorie est représentée par des fibules romaines des types : Aucissa, aux genoux, avec l'arc bien profilé et à haute porte-agrafe et celle à porte-agrafe latérale.

De la catégorie des fibules « mit umgeschlagenem Fuß » sont présentés les types récemment établis par l'auteur, comme par exemple : romaines, daces, sarmatiques et gothiques.

La présence de ces fibules comme aussi d'autres objets faisant partie de l'inventaire du site, ont permis à l'auteur de dater les complexes archéologiques des Daces Libres de Tîrgşor aux IIe—IIIe siècles de n.è.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Catégorie de fibules romaines provinciales : 1 fibule Aucissa ; 2 fibule à haute porte-agrafe ; 5 fibule « à genoux » ; 4 fibule à gaine.

Catégorie de fibules *mit umgeschlagenem Fuß* : 3 type romain ; 6—10 type dace.

Fig. 2. Catégorie de fibules *mit umgeschlagenem Fuß* : 1—5 type sarmatique ; 6, 8—10 type gothique ; 7, 8 fragments de ressorts ; 13 fibule à pied en forme de losange et disque.

---

[19] Dacii liberi din Muntenia sub raportul culturii materiale ca şi al aceleia spirituale se aflau faţă de carpi, în perioada la care ne referim, într-un avansat proces de romanizare.

[20] În sensul celor afirmate pledează descoperirile de la Drajna, Mălăieşti şi mai ales Tîrgşor.

O DESCOPERIRE EPIGRAFICĂ LA POTAISSA

(Rectificări la SCIVA, 26, 1975, 4, p. 571—576)

DE

I. I. RUSSU

Unul din cele mai valoroase documente epigrafice ieșite la iveală în cursul ultimilor ani din pămîntul Daciei Porolissensis este un mic altar onorific — important și interesant sub multiple aspecte, cu elemente originale și chiar „unice" în această provincie — publicat recent în revistă de harnicii arheologi și cercetători Mihail Bărbulescu și Zaharia Milea, *O descoperire epigrafică în castrul Potaissa* [Turda], în SCIVA, 26, 1975, 4, p. 571—576, cu analiză și bibliografie abundentă (privind deopotrivă inscripția descoperită de dînșii ca și ansamblul arheologiei și istoriei romane a localității cu castru de legiune din teritoriul actualului municipiu Turda), cu bună ilustrație (fig. 1 fața principală, scrisă, a monumentului epigrafic, foto și desen; fig. 2 părțile laterale, cu ornamentație, ale altarului); totul prezentat într-o discuție viguroasă și circumstanțiată susținută de erudiția amplă pe care o implică studiul unui text epigrafic original, cu elemente insolite — care în plus mai are o lacună de dată recentă, ce a constituit un foarte grav „handicap" în munca de restituire a formelor originale de scriere și abrevieri. Mai ales din această ultimă pricină, soluțiile-lectură și interpretarea de ansamblu dată textului și unor elemente (cuvinte, nume proprii), întregirile urmate de semne interogative și ipotezele avansate de autori arată oarecare incertitudini, șovăieli deplin justificate față de starea actuală, structura și „stilul" scrierii, echivocul și stîngăciile formelor de limbă latină și de antroponimie romană din textul altarului onorific potaissens; toate acestea impun o reexaminare ceva mai atentă a feței scrise, a documentului în ansamblu, observînd cu deosebire așa-zisele „amănunte" ce ar putea să pară nesemnificative la prima vedere, care însă în cazul de față comportă schimbări substanțiale în compoziția și rostul textului epigrafic, deci a conținutului documentar, a semnificației lui locale, de interes în primul rînd pentru istoria și organizarea militară a Daciei, pentru unele aspecte ale scrierii și antroponimiei romane în provincia carpato-danubiană.

Descrierea și toate datele „tehnice" ale piesei ce trebuie reluată acum au fost bine indicate de către M. Bărbulescu — Z. Milea în paginile citate, din care se redau aici numai cîteva scurte indicații (strict necesare pentru înțelegerea textului antic) : în castrul roman din Potaissa „o importantă descoperire epigrafică a fost făcută în campania de săpături din a. 1972. Într-o secțiune trasată spre a detecta ductul zidului unei clădiri s-a descoperit un altar de piatră cu inscripție așezat aproape în poziție

verticală, cu spatele la zid, coronamentul lui ajungînd la —25 cm sub nivelul de azi al solului ... ; monumentul nu a fost refolosit la construcţia zidului. Dimensiuni : 54 × 25 × 19 cm. Pe capitel se află o cavitate cu diametrul 18 cm, adîncă 25 mm, pentru libaţii. Lîngă ea se găsesc înfipte două mici bucăţele de fier, cu rost neclar (poate susţineau un mic acoperiş de protecţie, sau eventual cu ajutorul lor erau fixate simbolurile celor două legiuni pomenite în inscripţie). Baza altarului are forma obişnuită, compusă din mai multe muluri ; un registru de şase denticuli face trecerea spre cîmpul inscripţiei. Capitelul decorat cu acrotere, conuri de pin(?), un fronton triunghiular flancat de conuri de pin. Litere înalte în rîndul 1 de 25, în r. 2—9 de 15—20 mm... Partea dreaptă a cîmpului inscripţiei e deteriorată afectînd lectura sfîrşitului rîndurilor 2—6" (*ibidem*, p. 371—372)[1]. Despre „noul" text epigrafic potaissens : „primul rînd se citeşte fără dificultate *L. V. M. P. C.* (dăltuit pe una din mulurile capitelului). În rîndul al doilea *L. VII* şi o literă pe care o interpretăm drept *G* (mai probabil decît *C*) ... (etc.)" ; după o migăloasă analiză a literelor văzute şi a celor nevăzute din rîndurile deficiente 2—5, se admite (*ibidem*, p. 573) „deci inscripţia se citeşte :

L(*egioni*) *V* (*quintae*) *M*(*acedonicae*) *P*(*iae*?) *C*(*onstanti*)
L(*egioni*) *VII* (*septimae*) *G*[*EN*(*inae*)? (sau *G*(*eminae*) [*P*(*iae*) *F*(*elici*)?
G(*aius*) *VAL*(*erius*) *LV*[*c*(*anus*)?]
G(*aius*) *TIB*(*erius*) *C*[*eler*?]
C E N(*turiones*) *C O*[*M*]-
M A N V C V-
L I S P O S V-
E R V N —
T".

Se acceptă totodată cîteva alternative de interpretare (*1—3*) : *commanuculis* ar fi nominativul plural ; ori *centuriones* ⟨ *cum* ⟩ *commanuculis*, eventual *cen*(*turiones*) *commanuculis* etc., admiţînd că „în toate variantele, cei doi centurioni sînt dedicanţi, iar cele două legiuni subiectul dedicaţiei" (*ibidem*, p. 574) ; apoi „un fapt surprinzător şi, după opinia noastră, important îl constituie apariţia pe inscripţie a numelui celor două legiuni : a V-a Macedonica, în castrul căreia s-a ridicat altarul, şi a VII-a Gemina (cu garnizoana în Hispania) ... (etc.)" — aserţiuni ce au implicaţii istorice şi militare deloc neglijabile pentru provincia Dacia. Se continuă lista ipotezelor [2], bazate pe o premisă fermă, axiomatică, dar nu

[1] Nu pare de prisos nici precizarea că această „deteriorare" este o regretabilă fractură şi lacună produsă de graba şi neatenţia săpătorilor, rupîndu-se o bucată de aşchie ce a dispărut, negăsită cu toate căutările arheologilor (deplin conştienţi de valoarea cîtorva litere, oricît de puţine, într-un text epigrafic antic, de regulă scurt, „lapidar" şi laconic) ; lacuna produsă în cîmpul inscripţiei potaissense (ce pare să se fi păstrat întreagă, în stratul de ruine) a produs greutăţi fireşti în munca de întregire a numelor de ostaşi din legiune, osteneli şi bătaie de cap epigrafiştilor, lăsînd joc liber, flotant, ipotezelor despre „cele două legiuni" la Potaissa şi „doi centurioni" din legiunea VII Gemina a Hispaniei, cu lectura puţin deformată a unor elemente ale antroponimiei celor trei militari care au pus dedicaţia în castrul legiunii V Macedonica.

[2] De ex. SCIVA, 26, 1975, 4, p. 575 „este greu de precizat cînd a fost adus acest detaşament din îndepărtata Hispania tocmai în Dacia şi cît a staţionat în nordul acestei provincii. Într-o astfel de împrejurare au dedicat cei doi centurioni un altar legiunii din care au venit..." ; ingenios şi chiar ispititor, dar cam complicat şi puţin convingător.

tot atît de convingătoare, cam subiectivă, supusă cauţiei: „descoperirii tegulelor ştampilate cu *Legio VII Gemina* i se adaugă acum, aşadar, prima atestare prin inscripţie a unui detaşament din această legiune în Dacia Porolissensis" (*ibidem*), adică tocmai (cum spuneau anticii) *quod erat demonstrandum*. Nu este necesar nici util a fi rezumate ori repetate şi combătute aici tezele despre „legiunea VII Gemina", indiferent dacă, în ce măsură şi cîtă vreme a fost (o parte din aceasta) în Dacia, în ce epocă [3], din simpla cauză că de fapt în textul altăraşului potaissens publicat în SCIVA, 26, 1975, 4 şi reluat aici nu se face menţiune de această legiune şi nici de vreun „centurion" al ei, cum arată controlul textului ce prezintă dificultăţi de lectură mai mult în urma deteriorării unei părţi la marginea dreaptă a cîmpului scris (cu prilejul extragerii lui din stratul de ruine), dar şi din unele echivocuri şi forme aberante în partea păstrată întreagă atît ca scriere cît şi în limba „vulgară" locală, a provinciei, la fel ca numeroase alte piese epigrafice ale Daciei ce nu au fost studiate şi ilustrate integral, fiind pînă acum total neglijate din punct de vedere paleografic (forma literelor, stilul şi ductul scrierii, elemente locale de limbă, nume proprii, abrevieri, formule insolite etc.). Reexaminarea fiecărui rînd al epigrafei potaissense arată:

— rîndul 1 *L*(*egio*) *V M*(*acedonica*) *P*(*ia*) *C*(*onstans*), cu dublul epitet binecunoscut din inscripţii, primit de marea unitate strategică a Daciei de nord (unde a staţionat, la Potaissa-Turda, de prin a. 166 pînă după 271, neîntrerupt), ca o recompensă onorifică pentru credinţa şi devotamentul ei faţă de un suveran al Romei, cum ar fi fost de exemplu împăratul Lucius Septimius Severus (193—211) în lupta lui din primul an pentru supremaţia şi domnia asupra împărăţiei romane; cazurile de atestări epigrafice de „P C" purtat de legiunea V Macedonica la Potaissa au fost citate în SCIVA, 26, 1975, 4, p. 575, cu nota 20 (deci inutil a le repeta aici); dar aserţiunea de acolo că titlul-epitet „P C a apărut, se pare, în jurul anului 180" nu e probabilă;

— r. 2 s-a propus lectura „L(eg.) VII G[emina]", neconvingătoare, fiind mai simplu şi firesc a se căuta şi aici tot un militar cu *tria nomina* dispuse aliniat, simetric ca şi ceilalţi doi subsecvenţi, cu numele gentilicia abreviate, prima literă fiind praenomen *L*(*ucius*), al doilea element *VII* este ori o grafie eronată (incompletă) pentru *VLP* [4], deci *Ulp*(*ius*), sau

---

[3] N. Gudea, *Legiunea VII Gemina în Dacia*, SCIVA, 27, 1976, 1, p. 109—113, această mare unitate militară, cu garnizoana în León, Hispania (RE, XII, 1 629—1 642; A. Garcia y Bellido, *Legio VII Gemina*, León, 1970, p. 569—600, ar fi trimis un detaşament-*vexillatio* în Dacia de nord, unde la Porolissum (dar numai aici) s-au găsit numeroase ţigle şi fragmente (cîteva zeci) cu ştampila L(egio) VII G(emina) F(elix), cunoscute încă la mijlocul veacului al XIX-lea, CIL, III, 8 071a; *Erdélyi Múzeum* (Cluj), 1902, p. 54; J. Szilágyi, *A Dáciai erődrendszer helyőrségei és a katonai téglabélyegek* (Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel), Budapesta, 1946, p. 14, 42; aceste piese tegulare ar fi din timpul lui Marcus Aurelius Antoninus (161—180), confecţionate de acea *vexillatio* adusă din Spania în Dacia în jumătatea a II-a a secolului al II-lea sau în secolul al III-lea.

[4] Un singur exemplu identic: numele capitalei provinciale a Daciei *VLPIA* scris exact la fel într-un document epigrafic oficial, inscripţia în cinstea guvernatorului Q. Marcius Turbo (devenit *praefectus praetorio*) *COLON VII TRAIAN AVG DACICA SARMIZEGETVS*, CIL, III, 1 551 (Muz. Timişoara), cu fotografie şi desen în broşura noastră *Dacia* şi *Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, Bucureşti, 1973, p. 55 şi în catalogul epigrafic *Lapidarul Muzeului Banatului*, Timişoara, 1974, p. 12.

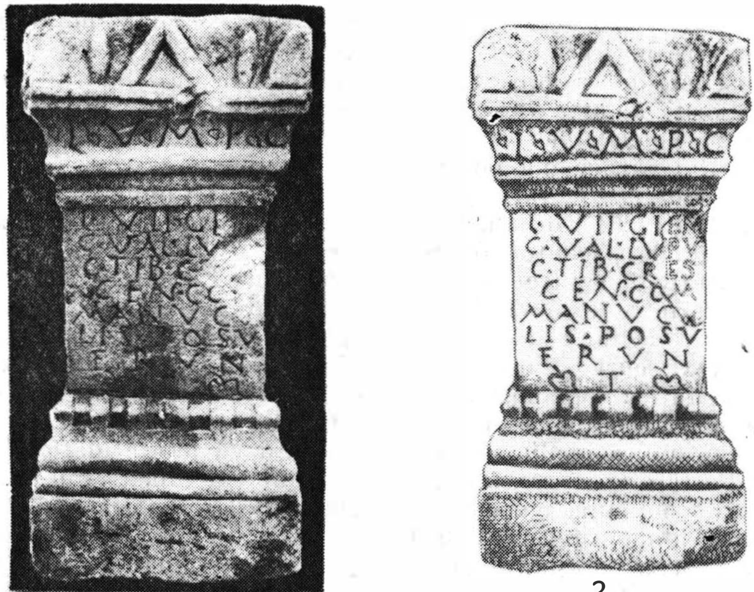
alt gentiliciu, în *VIT*, cum ar fi *Vitalius* (Vitalius Successus, Vitalius Vigor, Vitalius Virilis, C. Vital(ius) Vitlus etc., CIL, III, p. 2 376 index); după „*VII*" a mai rămas litera *G* urmată de o hastă verticală, deci posibil *GE*[*min.*] sau *GE*[*mel*(*lus*)], eventual începînd cu *C* un *CL*[*em*(*ens*)], scris abreviat; la aceşti „scriitori" te poţi aştepta la orice;

— r. 3: este simplu *C*(*aius*) *VAL*(*erius*) *LV*[*pus*] ori *LV*[*canus*]?;

— r. 4—5 conţine numele celui de-al treilea militar cu aceleaşi trei elemente ale nomenclaturii cetăţeanului roman, adică întîi *C*(*aius*) *Tib*(*erius*) — fiind remarcabilă întrebuinţarea unui praenomen vechi roman în funcţia de gentiliciu[5] —, iar cognomen e „lacunos", înţeles ca *C*[*eler*?] în „editio princeps" (*ibidem*, p. 573—575); dar atare element onomastic preconizat cu rezervă bine justificată (absolut necesară) nu e de admis din cauză că după litera *C* se vede clar jumătatea stîngă a unui *R* (restul fiind pierdut cu „aşchia" ruptă la descoperirea epigrafei, în 1972); deci avem sigur *CR*- (nu *C*[*e*-, fapt ce nu este deloc indiferent şi secundar), după care rămîne loc liber pentru două litere ce vor fi indicate cu precizie de continuarea textului în rîndul 5, unde avem grupul *CEN* [înţeles iarăşi eronat ca „abreviere" a lui *cen*(*turiones*)]; atare lectură nu rezistă din simpla cauză că litera *N* nu este identică cu *N* din r. 6 *MANVCV* şi r. 7 *ERVN*, unde el este corect, simetric, pe cînd în „*CEN*" *N* este mai „lărgit", avînd hasta verticală din dreapta încîrligată sus în afară, dovadă că nu este simplu *N*, nefiind o deformare, „eroare", ci o „grafie" intenţionată, necesară pentru a realiza obiectivul scriitorului roman de a reda complet antroponimul printr-o stranie dar absolut originală „ligatură", adică *N* + *S*: este a doua silabă *-CENS* a numelui roman *Crescens*, frecvent în funcţia de cognomen (numai în CIL, III, p. 2 387, index, se citează vreo 100 exemple din Illyricum), la origine un participiu de declinarea a III-a (ca *Pudens*, *Valens* etc.)[6]; deci al treilea personaj

[5] Atare deficienţă a sistemului onomastic la un ostaş din legiune în Potaissa a fost just relevată de autori (SCIVA, 26, 1975, 4, p. 575); nu e raritate, nici „unicat": numai în CIL, III, p. 2 371 (index) se citează nu mai puţin de 10 exemple cu nomen gentilicium *Tiberius* (majoritatea din Illyricum); utilizarea lui în sens impropriu poate să fi fost facilitată în „perioada tîrzie" a imperiului (cînd era mereu mai frecventă „încurcătura de nume, Namenverwirrung" în sistemul roman de *tria nomina*) de faptul că terminaţia (sufix) la acest *praenomen* în *-ius* (mai lung decît celelalte: *Caius*, *Publius*, *Quintus* etc.) era analogă, chiar identică celei generale în numele „de familie" romane ca *Aelius*, *Aurelius*, *Cornelius*, *Fabius*, *Iulius*, *Ulpius*, *Valerius* etc.

[6] Importanţa documentară — impunîndu-se peste tot cu puterea evidenţei — ce revine aşa-ziselor „amănunte" în epigrafie (ca şi în orice ramură a cercetării istoriografice) a fost relevată mereu în trecut şi în „notele" noastre epigrafice anterioare din ultimul sfert de veac. Relevăm aici un tipic caz mai recent: fragmentul diplomei militare romane din anul 123 e.n. (descoperit în 1972 în Moesia Superior), cu literele din nume propriu citite *ORA*- (Germania, 52, 1974, p. 411) în loc de ce este în realitate *QRA*- iniţiala antroponimului (cognomen) *Qrapus* (*Crapus*, *Grapus*, precedat de gentiliciul *Livius*), care era guvernator al provinciei nou create Dacia Porolissensis, primul din suita procuratorilor ei presidiali, rectificat în revista Banatica, 3, 1975, p. 78—79 (= RRH, 14, 1975, p. 542—543); identic e *SISQ*(*uiplicarius*), citit anterior *SISO* (antroponim), la Brîncoveneşti în Dacia (SCIVA, 28, 1977, 1, p. 96—97). Nu numai o literă sau o ...jumătate din ea, ci chiar o mică fracţiune (cum este „codiţa"-apendice la *O* = *Q* sau „cîrlionţul" lui *N* care-l face *NS* la Potaissa-Turda) modifică radical anumite documente şi texte, deci chiar esenţa şi direcţia documentării, asemenea unui „acmacaz" de cale ferată, care, pus corect, la locul lui, îndreaptă totul pe linia justă a realităţilor, dacă însă e greşit (deplasat) generează pseudo-lecturi cu soluţii fantomatice, făcînd să „deraieze" cursul informaticii şi istoriografiei respective.

1 2

Fig. 1. Altar de piatră cu inscripţie onorifică, din castrul legiunii V Macedonica la Potaissa (în Muzeul Turda), 1 fotografie, 2 desen-reconstituire.

al epigrafei noastre se chiamă *C*(*aius*) *Tib*(*erius*) *Cr*[*es*]*cens*. Dar nici unul din cei trei ostaşi nu era *centurio* (precum nu erau din *legio VII Gemina*), ci poate toţi trei simpli soldaţi de rînd (*caligati* ai unui *manipulus* din legiunea V Macedonica); în orice caz nu-şi indică gradul, iar dacă erau dintre *principales* nu este probabil să-şi fi omis treapta ierarhică în această oricît de lapidară şi „telegrafică" inscripţie prinos ce pun camarazilor „commanuculi".

Lectura întregului text epigrafic din castrul legiunii V Macedonica cu aceste rectificări este (fig. 1/1, 2):

L(*egio*) *V M*(*acedonica*) *P*(*ia*) *C*(*onstans*)
L(*ucius*) *U l p* (*ius*) *Cl*[*em*(*ens*)]?
C(*aius*) *V a l* (*erius*) *L u*[*pus*]?
C(*aius*) *T i b*(*erius*) *C r* [*es*]-
5. *c e n s*, *c o* [*m*]-
m a n u c u -
l i s p o s u -
e r u n-
t.

În r. 1 poate să fie înţeles şi cazul dativ: *L*(*egioni*) *V M*(*acedonicae*) *P*(*iae*) *C*(*onstanti*); celelalte rînduri sînt deplin clare: trei nominative ale subiecţilor (ostaşii „dedicanţi"), dativul plural al lui *commanuculus* şi predicatul la persoana a III-a plural perfect.

T r a d u c e r e: „Legiunea (sau legiunii ?) V Macedonica (cea supranumită) credincioasă şi statornică, Lucius Ulpius (?) Clemens (?), Caius

Valerius Lupus (?), Caius Tiberius Cres-/5/cens camarazilor din acelaşi manipulus au pus (prinosul, altarul)".

Acest mic dar valoros şi expresiv altar onorific — dăltuit, ornamentat şi „înflorit" de arta aproximativă, cu posibilităţile unei tehnici meşteşugăreşti provinciale destul de rudimentare, a vreunui modest meşter provincial din garnizoana potaissensă — se impune ca o piesă arheologic-epigrafică de oarecare graţie şi chiar de eleganţă nu numai prin dimensiunile şi „înfloriturile" ornamentaţiei sale excentrice şi naive, ci şi prin formele originale şi contorsionate ale grafiei şi abrevierilor, ale antroponimelor purtate de cei trei militari fruntaşi, activi şi eminenţi organizatori de prestigiu între camarazii lor dintr-o mare companie de infanterie (*manipulus*) a legiunii la Potaissa. Monumentul arheologic-artistic şi epigrafic , cu text scurt şi chiar „telegrafic" cum erau în majoritate asemenea documente antice romane, trebuie să fi fost legat de vreo manifestare colectivă în cadrul marii unităţi militare, legiunea V la Potaissa, fiind izvorît în primul rînd din necesitatea de a da expresie materializînd un act social-ostăşesc, o sărbătorire a vreunui eveniment din subunitate (*manipulus*, compania cu efectiv de 200 ostaşi repartizaţi în două centurii ; remarcabilă şi relevată cu documentare şi analogii forma în adevăr „vulgară", locală, obişnuită în mediul cazon „commanuculis" sau „conmanuculis", ibidem, p. 573), cum ar fi vreun succes de arme, acţiune ori campanie, sau o festivitate în cadrul subunităţii (paradă, încorporare de recruţi etc.), — eveniment al cărui rost şi esenţă reală ar fi inutil să le cercetăm ori să le „postulăm" aici în mod cu totul ipotetic. Oricum ar fi, epigrafa potaissensă — textul epigrafic onorific descoperit în castru în 1972 — nu poate fi interpretată decît ca un mic prinos a trei ostaşi, fiind sigur doar faptul că sculptura şi textul lor erau expresia unor sentimente de solidaritate camaraderească, chiar de afecţiune ce legau între ei pe ostaşii romani din toate zonele şi garnizoanele, pe parcursul unui sfert de veac al serviciului activ în instrucţie dură şi exerciţii prelungite, în lucrări de sapă şi construcţii, în ateliere şi la munci agricole, de marşuri lungi cu armament şi bagaje grele, în patrulare şi gardă, prin ploi şi frig, căldură şi intemperii, în campanii şi mai ales în lupte sîngeroase cu suferinţe şi privaţiuni, cot la cot, în cadrul celei mai riguroase, aspre şi apăsătoare maşinării militare ce a cunoscut antichitatea şi provincia Dacia : armata romană a „principatului".

UNE DÉCOUVERTE ÉPIGRAPHIQUE À POTAISSA

(RÉSUMÉ)

On examine à nouveau le texte fragmentaire d'un a u t e l honoraire romain, en pierre calcaire, découvert en 1972 au cours des fouilles archéologiques à l'intérieur du camp de la *legio V Macedonica* à Potaissa (Turda, dép. de Cluj), en Dacia Porolissensis ; la pièce épigraphique avait été publiée dans une «note archéologique» par les découvreurs Michel Bărbulescu et Zach. Milea, *Une découverte épigraphique dans le camp de Potaissa*, SCIVA, 26, 1975, 4, p. 571—576, avec la lecture qu'on peut lire ci-dessus, p. 218 ; mais telle restitution et l'interprétation des lignes 2, 3 et 4-5 (avec les noms des trois militaires qui font la dédicace à leurs

camarades du *manipulus* appelés d'un terme collectif « commanuculis ») ne sont pas entièrement correctes et acceptables. Après une analyse plus attentive du texte épigraphique (qui aujourd'hui présente une petite lacune à la marge droite des lignes 2 —5), on propose la lecture suivante (cf. fig. 1/1) :

L(*egio*) *V* *M*(*acedonica*) *P*(*ia*) *C*(*cnstans*)
L(*ucius*) *U l p*(*ius*)? *C l* [*em*(*ens*)]?
C(*aius*) *V a l* (*erius*) *L u* [*pus*]?
C(*aius*) *T i b* (*erius*) *C r* [*es*]-
c e n s *c o* [*m*]-
m a n u c u -
l i s *p o s u* -
e r u n-
t.

Il s'agit d'un hommage symbolique de trois militaires (*principales*? sous-officiers, ou bien simples *caligati*?) de la légion en l'honneur de leurs camarades du *manipulus*, à l'occasion d'une parade, manifestation militaire, action armée, etc. On relève aussi les éléments glyptiques et linguistiques du petit autel de Potaissa, de même que les « tria nomina » des trois dédicants et les inconséquences dans le système anthroponymique de « Caius Tiberius Crescens ».

EXPLICATION DE LA FIGURE

Fig. 1. Autel honoraire en pierre calcaire, avec inscription, provenant du camp de la légion V Macedonica de Potaissa (Musée de Turda), 1) photographie, 2) dessin-reconstitution.

DATE NOI PRIVIND ÎNCEPUTUL CULTURII TEI (SĂPĂTURILE DE LA BRĂTEȘTI-BUNGETU)[1]

DE

ION CHICIDEANU

În toamna anului 1972, cu ocazia unei periegheze pe cursul Ilfovului, a fost identificată o așezare aparținînd culturii Tei, situată în raza cătunului Bungetu, satul Brăteștii de Sus, comuna Văcărești, în punctul zis „La ștubeu". Stațiunea se află pe malul drept al pîrîului, în lunca inundabilă, la circa 300 m est de terasă, fiind înconjurată la N și NE de Gîrlița, un mic afluent din dreapta Ilfovului. Așezarea a fost cercetată în proporție de 75 % în decursul a două campanii de săpături : iunie 1973 [2] și iulie 1974.

Din punct de vedere stratigrafic situația surprinsă este următoarea : imediat peste solul viu, castaniu la culoare, cu mult pietriș aluvionar, se întinde stratul de cultură, negru-cenușos, cu urme de arsură și cenușă, avînd o grosime medie de 0,30 m ; deasupra lui se află solul arabil, negru, în care se găsesc fragmente ceramice antrenate de arăturile adînci. Din loc în loc, stratul de cultură prezintă niște alveolări ce ating adîncimi de 0,70—0,80 m (de la nivelul de săpare), avînd în plan un contur neregulat și dimensiuni variabile (fig. 1 a). În umplutura lor se găsesc întotdeauna bucăți de chirpic și cărbuni, uneori fragmente ceramice și, într-un singur caz, oase de animale. Pe profilul de SSE al S_I o dungă de pămînt ars la roșu, aflată la —0,20 m, suprapune o alveolare a stratului de cultură ce atinge adîncimea de —0,64 m. Pe fundul ei s-au găsit fragmente de chirpic, cărbuni și două cioburi atipice ; bucăți de chirpic se aflau și sub dunga de arsură (fig. 1 b). Într-un alt loc, pe profilul de ENE al S_{II} s-a putut observa cum un nivel reprezentat printr-o depunere de cioburi aflată tot la — 0,20 m suprapune o altă alveolare a stratului de cultură (fig. 2 c). Cele două cazuri descrise probează existența în așezare a două niveluri de locuire a căror succesiune stratigrafică nu a mai fost înregistrată cu claritate și în altă parte, dat fiind că stratul de cultură este puternic telescopat. Dealtfel, și analiza materialului ceramic, prin deosebirile de ordin tipologic sesizate, a confirmat prezența celor două niveluri denumite, de jos în sus, *Bungetu I* și *Bungetu II*.

---

[1] Textul dezvoltat al comunicării susținute la sesiunea științifică a Muzeului de istorie al R.S.R. din 13—14 decembrie 1974.

[2] Pentru rezultatele primei campanii vezi I. Chicideanu, Valachica (Chronica Valachica), 5, 1973, p. 27. Am reluat o parte din ilustrația veche, rectificînd totodată și desenele, după cum urmează : 4/2, 3, 4, 6 ; 5/1, 3 ; 6/1, 2 ; 7/2 ; 9/1, 3, 4 ; 10/3 ; (toate din 1973) corespund acum, respectiv, cu : 4/8, 13 ; 5/16 ; 4/10 ; 2/9 ; 5/12 ; 5/11 ; 2/8 ; 5/16 ; 3/7 ; 3/9 ; 3/2 ; 5/5.

S C I V A, tomul 28, nr. 2, București, aprilie—iunie 1977, p. 225—238.

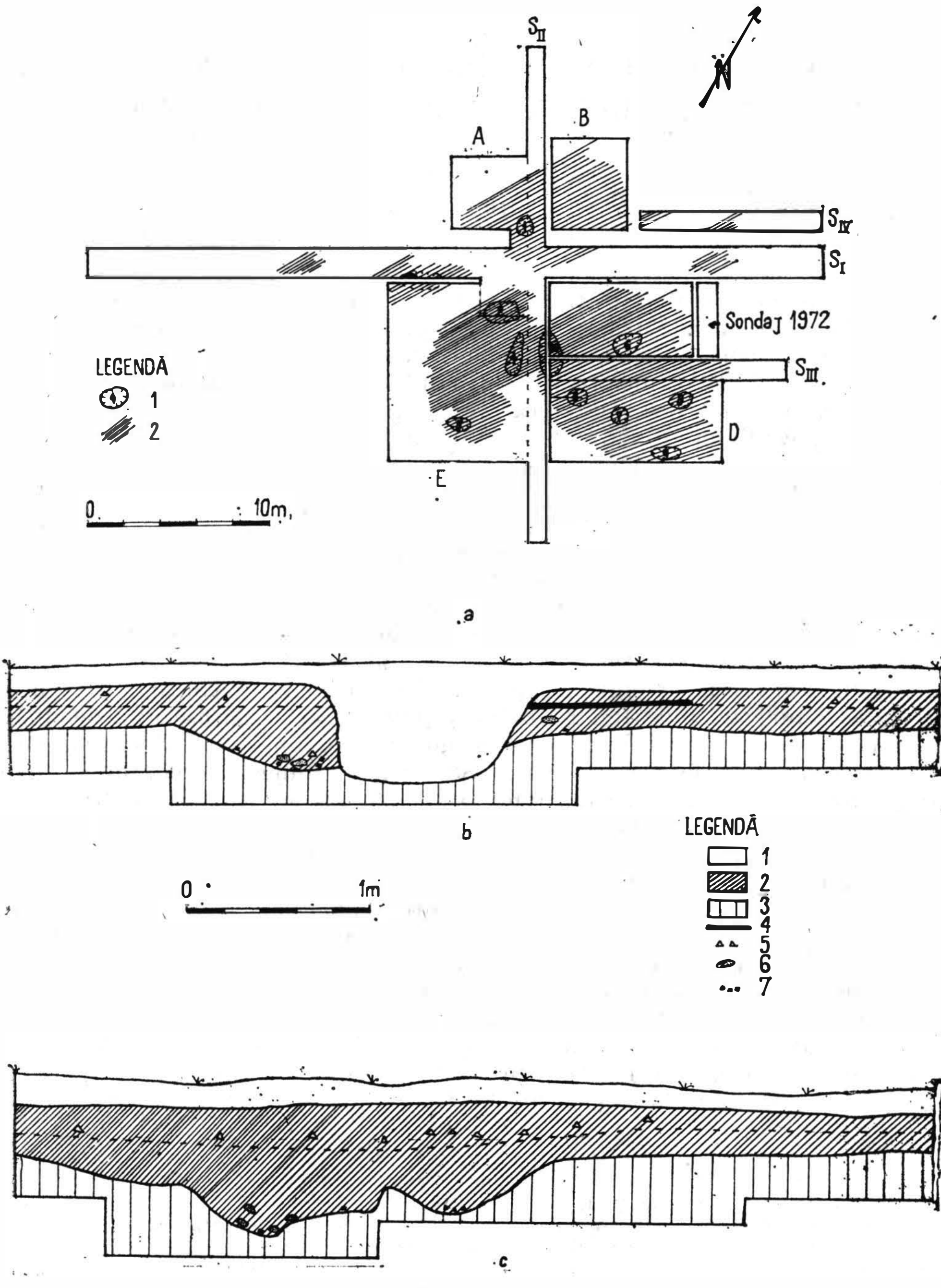

Fig. 1. a Planul general al săpăturii ; 1 gropi-alveolări ; 2 cioburi şi chirpic ; b profilul de SSE al S_I : 1 humus, 2 negru-cenuşos, 3 castaniu, 4 arsură, 5 cioburi, 6 chirpic, 7 cărbune ; c profilul de ENE al S_{II}.

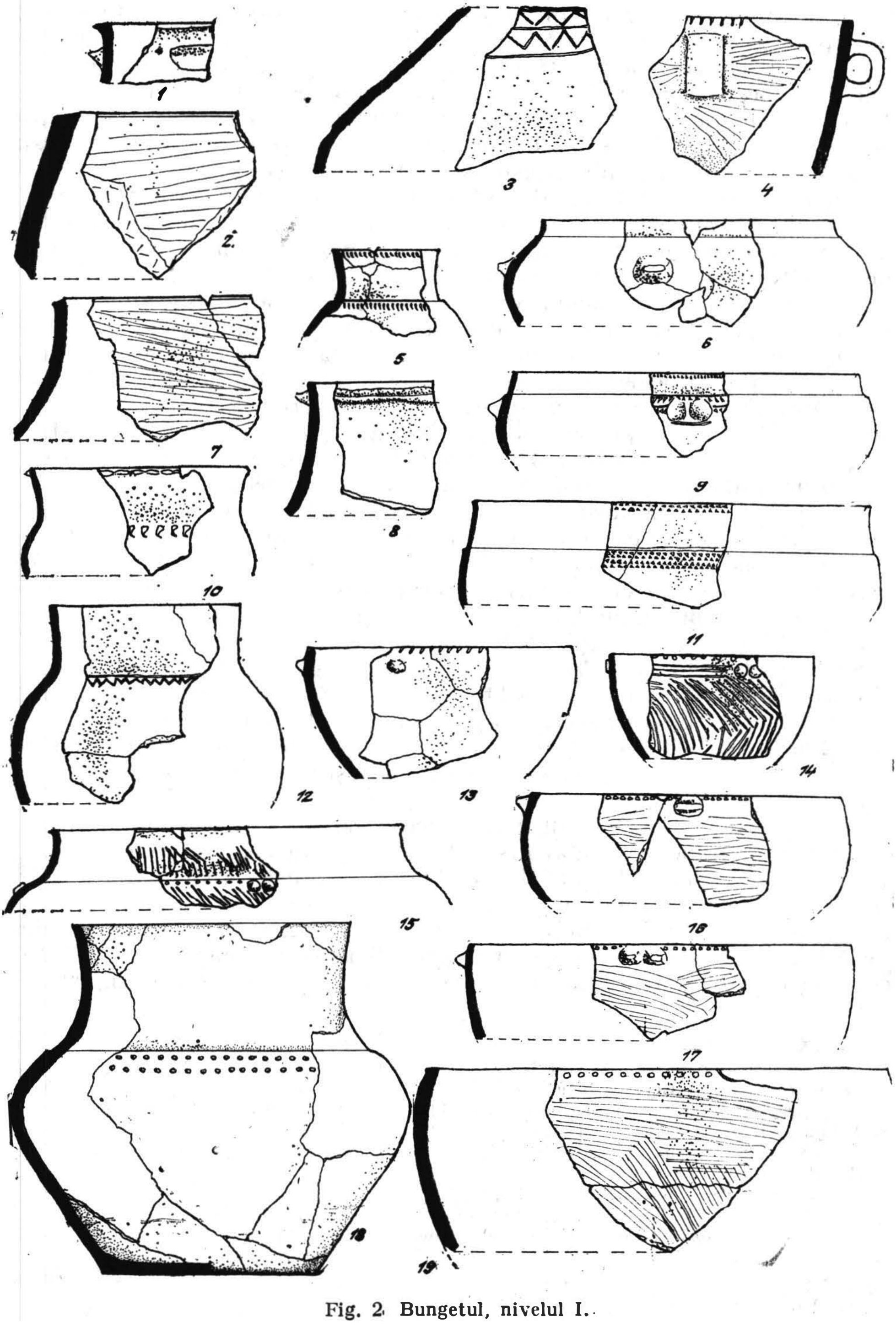

Fig. 2. Bungetul, nivelul I.

Locuinţele, ale căror urme nu au putut fi surprinse în mod clar în săpătură [3], trebuie să fi fost nişte simple colibe construite din pari şi nuiele şi pomostite cu un strat subţire de chirpic. Unele din alveolările amintite, pe baza resturilor găsite în ele, ar putea indica, pentru nivelul I, şi tipul de locuinţă semibordei[4]. În cursul săpăturii nu au fost descoperite vetre *in situ*, în schimb, printre cioburi şi chirpic, s-au găsit bucăţi de vatră, arse alb-cenuşiu şi cărbune. În ceea ce priveşte aspectul general, aşezarea de la Bungetu se caracterizează prin proporţiile sale reduse, prin locuinţele superficial construite ca şi prin cantitatea apreciabilă de cenuşă din strat. Foarte probabil, la Bungetu este vorba de un sălaş depinzînd de o staţiune de pe terasă [5]. Faţă de celelalte sălaşuri cunoscute pînă acum în aria Tei [6], cel de pe malul Ilfovului se deosebeşte prin lipsa aproape totală a oaselor de animale [7]. În acelaşi timp, fiind şi cel mai vechi cunoscut pînă acum [8], sălaşul nostru se apropie de aşezările asemănătoare aparţinînd culturii Glina [9].

Materialul cel mai numeros şi mai caracteristic descoperit în săpătură îl reprezintă ceramica. Din păcate, aceasta se prezintă într-o stare fragmentară, fapt ce a îngreuiat reconstituirea formelor. Cioburile aparţinînd primului nivel au fost găsite, în general, la partea inferioară a stratului de cultură şi, uneori, în gropile-alveolări. După pasta din care au fost lucrate se împart în cele trei categorii ceramice cunoscute în cultura Tei : vase de uz casnic, categoria intermediară şi cea fină. În ceea ce priveşte formele, atît cît au putut fi reconstituite, se disting următoarele :

Vase cu corp globular, gît cilindric şi marginea dreaptă sau uşor evazată. Tipul acesta de vas se întîlneşte în categoria grosolană (fig. 2/1,7—8 ; 3/10—11, 14—16, 7/15,18), intermediară (fig. 2/10, 12, 15, 18 ; 7/7, 12) şi cea fină (fig. 2/5 ; 4/7, 13 ; 6/11 ; 7/2). O variantă cu marginea scundă şi aplecată spre interior se întîlneşte numai în categoria a II-a şi a III-a (fig. 2/6, 9 ; 6/9). La aceste recipiente, alături de marginile simple, foarte numeroase, se întîlnesc şi margini lăţite sau teşite spre exterior (fig. 2/1,7 ; 7/15).

Castroanele, foarte numeroase în categoria de uz casnic, au corpul tronconic, marginea dreaptă, răsfrîntă sau arcuită spre interior (fig. 2/4, 13—14, 16—17, 19 ; 3/1, 12 ; 7/4, 10—11, 13), ultimele predominînd numeric. În categoria ceramicii negre, lustruite, apare un castron cu marginea lăţită spre exterior şi teşită spre interior, cu pereţii groşi şi torţi trase din buză (fig. 4/12 ; 7/3). În categoria intermediară se întîlneşte şi o variantă cu umărul uşor marcat, iar marginea dreaptă şi uşor lăţită (fig. 2/11 ; 7/1).

---

[3] Situaţii asemănătoare la Grădişte, D. Berciu, Materiale, 2, 1956, p. 496 ; şi la Băneasa, V. Leahu, *Cultura Tei*, Bucureşti, 1966, p. 55.

[4] Gropi-alveolări au mai fost descoperite şi la Căţelu Nou, avînd însă un cu totul alt rost, V. Leahu, *Cercetări arheologice in Bucureşti*, 2, 1965, p. 29.

[5] A. Vulpe, Dacia, N. S., 8, 1964, p. 327 ; A. Vulpe şi Valentina Veselovschi-Buşilă, SCIV, 18, 1967, 1, p. 83.

[6] Vezi n. 5 ; V. Leahu, *Cultura Tei*, p. 52.

[7] La Bungetu nu s-a găsit decît o mandibulă de porc în groapa-alveolare nr. 4.

[8] A. Vulpe, *op. cit.*, p. 329, socoate „cenuşarul" de la Novaci ca fiind cel mai vechi în cultura Tei (nivelul Tei-Novaci 1).

[9] O aşezare de acest fel a fost cercetată chiar pe valea Ilfovului, la Văcăreşti, Ersilia Tudor, Valachica (Scripta Valachica), 4, 1972, p. 93.

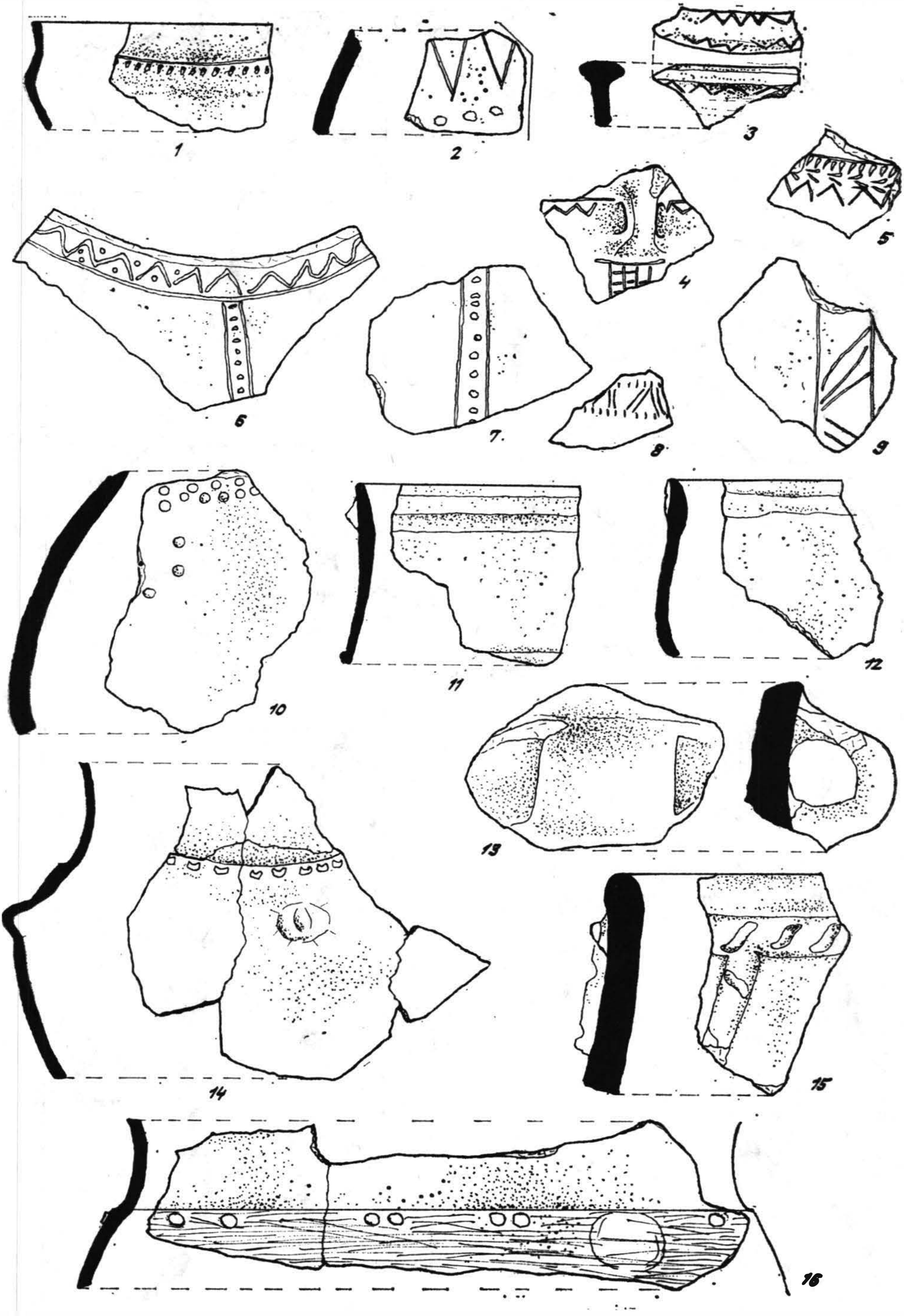

Fig. 3. Bungetu, nivelul I.

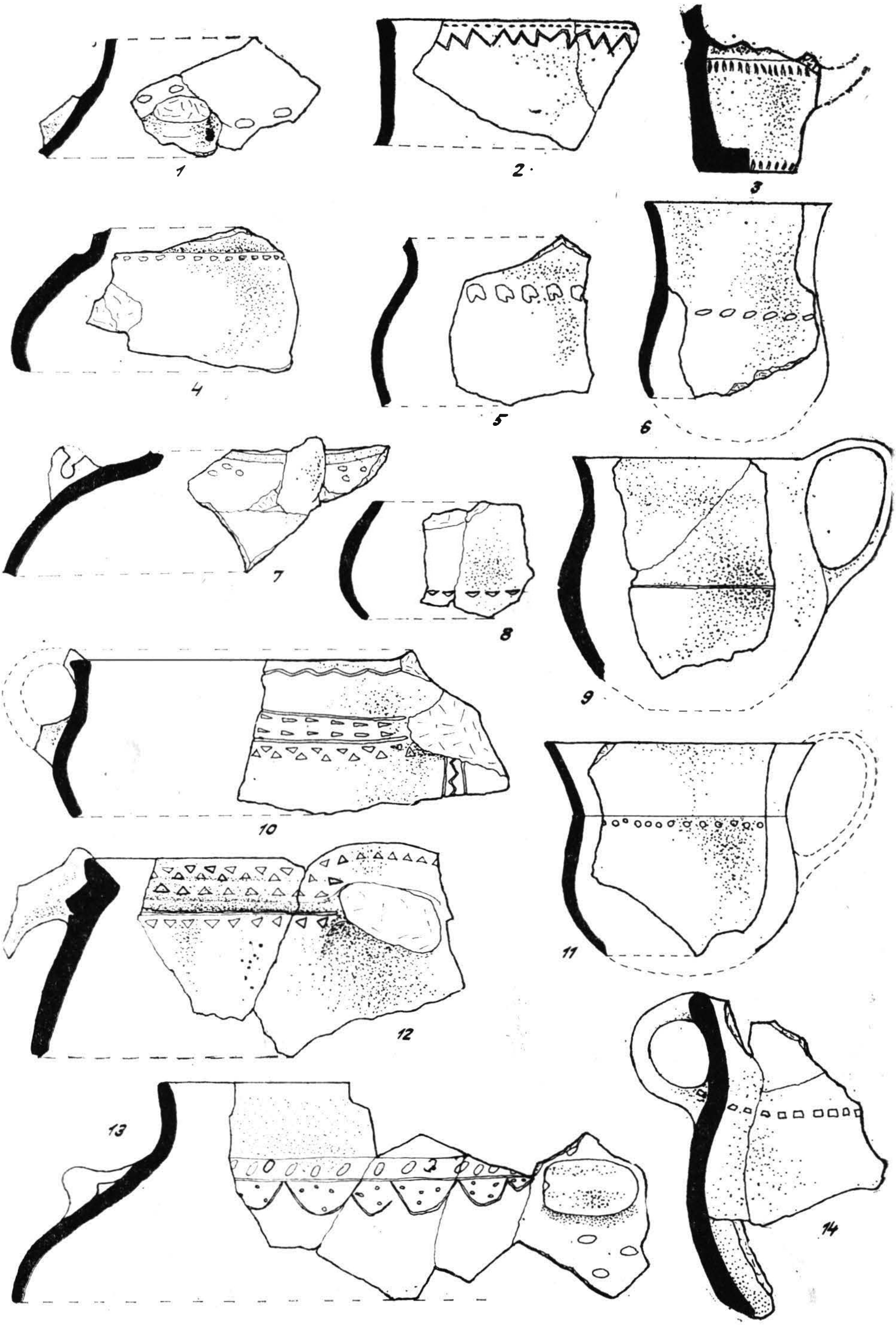

Fig. 4. Bungetu, nivelul I.

Ceştile lucrate în tehnică intermediară şi mai ales fină au corpul globular, gîtul cilindric şi marginea dreaptă sau uşor răsfrîntă, iar torţile trase direct din buză (fig. 4/2, 4—6, 8—11). Între ceştile din nivelul inferior se disting o ceaşcă cu corp globular, gît cilindric cu marginea uşor răsfrîntă şi două torţi trase din buză, de mici dimensiuni, amintind forme mai vechi (fig. 4/14 ; 7/9) şi o ceşcuţă tronconică, cu fundul plat şi o singură toartă (fig. 4/3).

Printre cioburile aparţinînd categoriei negre, s-au găsit şi cîteva care provin de la vase de dimensiuni mari, ale căror forme nu au fost reconstituite, putînd fi vorba însă de vase cu corp globular şi gît cilindric (fig. 2/3 ; 5/1—3 ; 6/8 ; 7/10).

Torţile, cu secţiunea ovală sau în bandă, sînt plasate imediat sub margine, pe umerii vaselor sau trase direct din buză. Unele vase din categoriile intermediară sau fină sînt prevăzute cu torţi ornamentale trase din pereţi (fig. 4/13 ; 3/4 ; 4/1,7 ; 6/5 ; 7/2), sau, într-un singur caz, aplicate (fig. 4/13 ; 6/11). S-au găsit şi torţi tubulare, ce au aparţinut unor vase de mari dimensiuni din categoria de uz casnic (fig. 3/3).

Decorul de pe vase a fost realizat în două tehnici principale : în relief (organic sau aplicat) şi prin imprimarea pastei cu diferite instrumente. Deseori ambele tehnici au servit pentru împodobirea aceluiaşi recipient.

Brîurile constituie decorul specific pentru vasele cu corp globular şi gît cilindric din categoria de uz casnic, fiind plasate imediat sub buză. Caracteristice nivelului I sînt brîurile simple (fig. 2/8 ; 3/11) ; sînt utilizate şi brîuri înguste, alveolate (fig. 2/10 ; 7/7) sau brîuri crestate, aşezate imediat sub margine şi din care coboară oblic spre pîntecul vasului un altul (fig. 3/15 ; 6/10). Toate brîurile sînt aplicate. Alături de acestea, sînt de amintit, tot cu rol ornamental, marginile lăţite (fig. 2/1, 15 ; 3/3 ; 7/12) sau puţin îngroşate la exterior în felul unui „tiv" (fig. 3/12). Pastilele, de forma boabelor de linte, sînt aplicate pe umărul vasului (fig. 2/15 ; 3/16 ; 7/12, 18) sau imediat sub buză (fig. 2/14 ; 7/11), în ambele cazuri grupate perechi. Proeminenţele, frecvent folosite, sînt obţinute fie prin împingerea din interior a peretelui vasului (fig. 3/14), fie organic (fig. 2/6, 9, 13, 16—17 ; 5/3 ; 6/9 ; 7/10, 13), unele din ele fiind duble ; prezente pe vasele din toate trei categoriile, sînt plasate sub margini sau pe pîntecele castroanelor şi vaselor cu corp globular.

Între ornamentele realizate prin imprimarea pastei cele mai frecvente sînt striurile făcute cu măturica, acestea reprezentînd decorul prezent aproape pe toate recipientele de uz casnic ca şi pe unele ce aparţin categoriei intermediare. Dintre aceste vase unele au corpul întreg brăzdat de striuri (fig. 2/2, 7, 14, 16—17, 19 ; 7/10, 14—15, 17), în vreme ce altele numai pîntecul, gîtul şi marginea fiind lăsate libere (fig. 3/16 ; 7/18). Crestăturile se întîlnesc pe spatele brîurilor (fig. 3/15 ; 6/10) sau pe buzele unor castroane din pastă grosolană (fig. 2/4, 13). Des utilizate, de dimensiuni variabile, alveolele însoţesc recipiente din toate categoriile ceramice, fiind executate cu un instrument rotunjit la capăt. Ele sînt aşezate în şiruri pe margini (fig. 7/11), imediat sub acestea (fig. 2/19) sau pe umărul vaselor (fig. 4/1, 5—7, 13 ; 6/7, 11 ; 7/2). Împunsăturile, de forme variate : punctiforme (fig. 2/14, 15, 18 ; 3/6—7 ; 4/2, 11, 13 ; 6/11 ; 7/4—6, 10—12), alungite (fig. 2/5 ; 3/5, 8 ; 4/3, 10 ; 6/1, 8, 12), triunghiulare (fig. 2/9, 11 ;

4/8, 10, 12 ; 6/8—9 ; 7/1, 3, 13), de forma unor cerculeţe (fig. 3/10), rectangulare (fig. 4/14 ; 7/9), sînt dispuse în şiruri simple, sau multiple, pe şi sub margini, ori pe umărul vasului. Se fac remarcate, în special, împunsăturile de formă triunghiulară, cu vîrfurile aşezate, alternativ, în sus sau în jos, dispuse în şiruri multiple şi uneori combinate cu liniile incizate (fig. 2/9, 11 ; 4/10, 12 ; 6/9 ; 7/3, 11). Prin incizii adînci au fost realizate linii continue, segmente de linii, sau zig-zaguri (fig. 2/3, 9, 12, 14 ; 3/1—9 ; 4/2, 9—10, 12—13 ; 5/1—3 ; 6/1, 5, 8—9, 21 ; 7/5—6, 11—12, 16). Semnalăm ca pe o particularitate obţinerea zig-zagului, mai întîi prin segmente de linii incizate, pentru ca apoi să se treacă la executarea lui dintr-o singură trăsătură în pasta vasului; la fel şi dimensiunile apreciabile ce contrastează cu aspectul miniatural al decoraţiei din fazele următoare ale culturii Tei.

Dispunerea ornamentelor pe vasele din nivelul inferior s-a făcut, de regulă, pe două registre : margine şi umăr sau pîntec, iar uneori sub torţi ori pe pîntec, în patru benzi verticale dispuse simetric (fig. 3/4 ; 4/10 ; 6/5 respectiv 3/6—7, 9 ; 7/5—6) şi, într-un singur caz, pe fund (fig. 4/3). Deseori se constată cum un singur element de decor, rareori două, ornamentează vasul de jur-împrejur şi este plasat pe unul din cele două registre (fig. 2/12—14, 16—19 ; 3/1, 14 ; 4/4—9, 11, 14 ; 6/7, 7/2, 4, 9—11, 13).

Asocierile elementelor ornamentale, prin aspectul lor arhaic, vădesc persistenţa unor tradiţii vechi, preluate din fondurile culturale anterioare. Pe un fragment provenind de la un castron din pastă grosolană decorul este constituit dintr-o combinaţie între împunsături, pastile şi linii incizate orizontale sau „în căpriori” (fig. 2/14 ; 7/11). O manieră asemănătoare se observă şi în cazul ornamentării altor vase (fig. 2/15 ; 3/2, 9 ; 7/12), toate amintind ceramica culturii Coţofeni. Cu totul specific primului nivel de la Bungetu este decorul constituit din asocierea zig-zagului incizat cu împunsăturile punctiforme, realizîndu-se astfel diferite combinaţii ornamentale (fig. 3/6—7 ; 7/5, 6), între care se disting triunghiurile umplute cu puncte (fig. 4/13 ; 6/11). Ornamentul spiralic în nivelul Bungetu I este prezent pe un singur fragment ceramic decorat cu linii incizate orizontale, segmente de linii verticale şi „S”-uri culcate avînd capetele îmbinate (fig. 5/3).

În ansamblu, ceramica nivelului inferior se evidenţiază prin prezenţa unor forme vechi cum sînt castroanele cu marginea arcuită spre interior, preluate din fondul culturii Glina [10], sau cu marginile teşite oblic, de tradiţie Coţofeni [11], vasele cu corp globular şi gît cilindric, ceaşca cu două torţi mici, apoi torţile tubulare, toate acestea nemaifiind prezente în nivelul al doilea. În ceea ce priveşte ornamentaţia, se remarcă decorul amintind ceramica culturii Coţofeni, împunsăturile triunghiulare [12], marginile tivite, brîurile simple, cerculeţele imprimate împrumutate din olăria

---

[10] I. Nestor, Dacia, 3—4, 1927—1932, fig. 7/3, 5 ; 8/2, 5 ; 9/6, 14, 20.

[11] Ersilia Tudor, *op. cit.*, p. 105 şi nota 11.

[12] Împunsături de formă triunghiulară se întîlnesc frecvent pe ceramica culturii Wietemberg, dar deocamdată nu se poate preciza faza căreia îi aparţin, K. Horedt, Dacia, N. S., 4, 1960, fig. 7/6—8, 18.

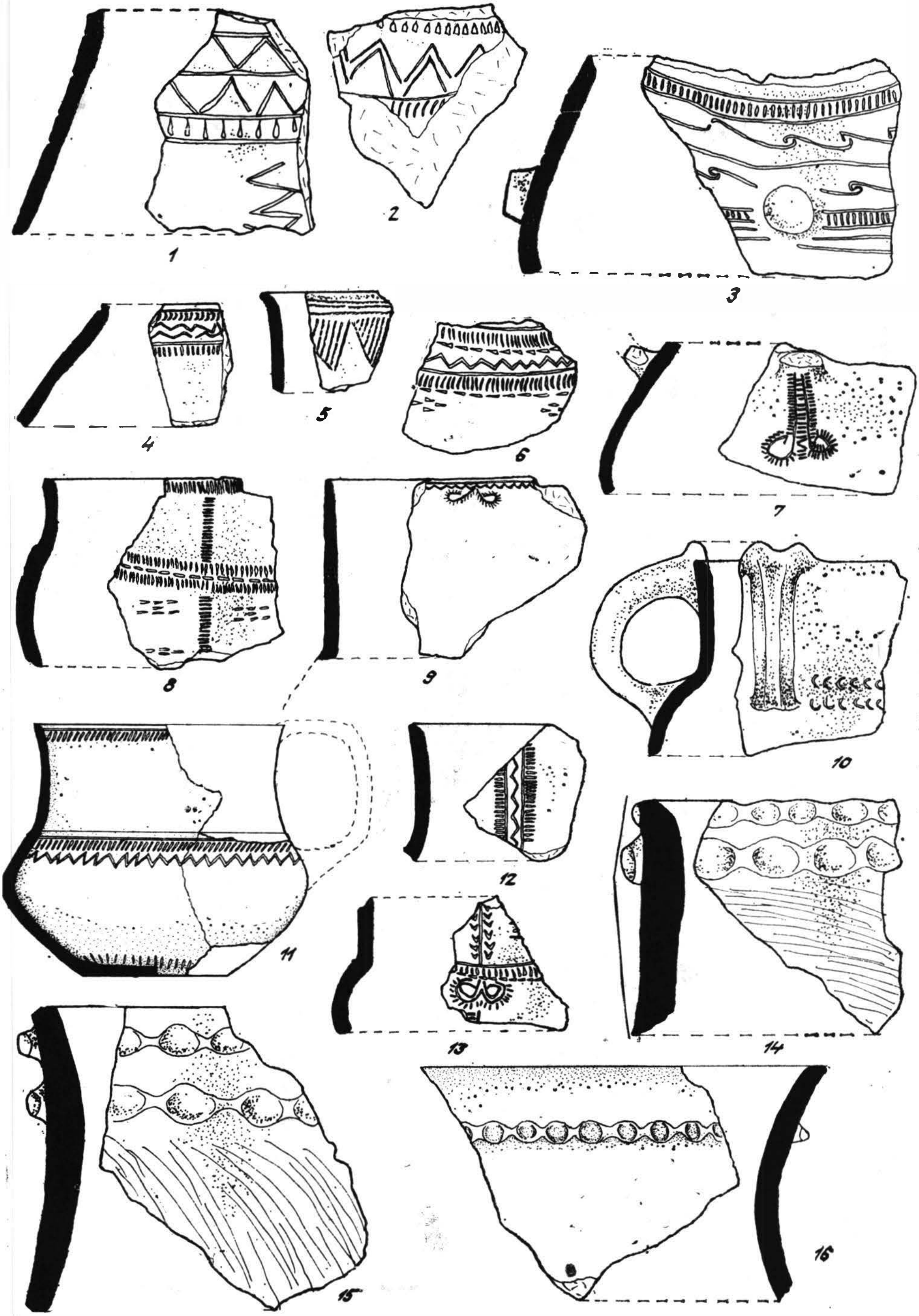

Fig. 5. Bungetu, nivelul I 1—3; nivelul II 4—16.

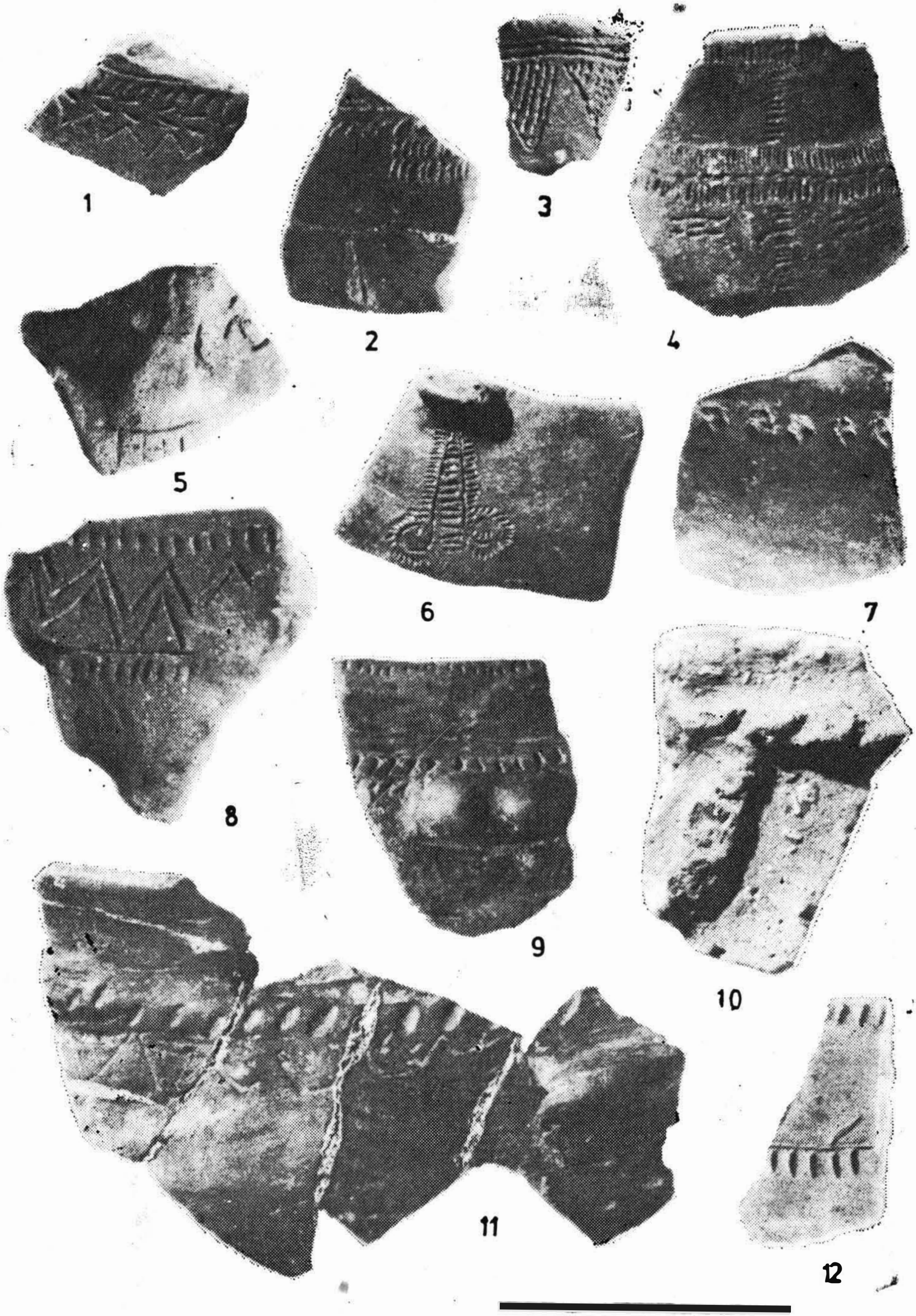

Fig. 6. Bungetu, nivelul I 1, 5, 7—12; nivelul II 2—4, 6.

culturii Glina [13], ca şi aspectul primitiv, atît din punctul de vedere al tehnicii, cît şi al elementelor folosite şi al modului de dispunere pe corpul recipientelor. Un loc aparte îl ocupă decorul rezultat din asocierea liniilor incizate şi a zig-zagului cu impresiunile punctiforme, ce îşi găseşte analogii în aşezarea Schneckenberg de la Cuciulata [14], sau într-o serie de aşezări monteorene cum sînt cele de la Sărata Monteoru [15], Răcăciuni [16], Mîndrişca [17], Bogdăneşti [18], sau în ceramica descoperită la Ciomortan [19]. Acelaşi lucru se poate spune şi pentru benzile de linii şi puncte dispuse simetric pe pîntecele vasului ori sub torţile acestuia, un mod de aşezare a decorului întîlnit în cultura Costişa [20].

CiobURILE din nivelul II, descoperite la partea superioară a stratului de cultură, la —0,20 m, prezintă caracteristicile fazei Tei-Căţelu [21]. Spre deosebire de nivelul inferior, constatăm, în primul rînd, lipsa unor forme ceramice, de care am mai amintit. În tehnica decoraţiei se observă cum împunsăturile sînt făcute foarte aproape unele de altele, apărînd chiar cunoscuta tehnică a împunsăturilor succesive, ***Furchenstich*** (fig. 5/5; 6/8). Toate vasele categoriei fine, lustruite, au decorul incizat încrustat cu substanţă albă. Motivele folosite au un aspect mai elaborat, miniatural, obişnuit pentru ceramica Tei, ornamentele spiralice fiind, de data aceasta, frecvente (fig. 5/7, 9, 13; 6/6). Apare motivul triunghiurilor cu vîrful în jos, haşurile oblice şi realizate în tehnica împunsăturilor succesive (fig. 5/5; 6/3), apoi brîurile duble (fig. 5/14—15; 7/8) sau cele coborîte (5/6). Dispunerea decorului se face acum şi în metope, pe gîtul vasului (fig. 5/5, 12—13; 6/2—3) devenind tot mai vădită tendinţa de a decora întregul corp al recipientelor (fig. 5/6, 8, 13; 6/4).

Diferenţele de ordin tipologic, constatate în cadrul materialului ceramic provenit din cele două niveluri stabilite pe baza observaţiilor stratigrafice, conduc, în chip firesc, la concluzia potrivit căreia nivelul Bungetu I reprezintă o fază nou descoperită a culturii Tei, anterioară fazei Tei-Căţelu [22], acesteia din urmă corespunzîndu-i nivelul Bungetu II [23]. Identificarea noii faze, pentru care propunem denumirea de faza *Bungetu*, comportă însă cîteva probleme.

O primă problemă este aceea a fixării fazei Bungetu în sistemul cronologiei relative. Am menţionat deja analogiile ce pot fi stabilite, pe baza decorului cu linii şi puncte, cu o serie de aşezări monteorene.

---

[13] I. Nestor, *op. cit.*, fig. 12/22, 26.
[14] Gh. Bichir, Materiale, 8, 1962, fig. 5/4; idem, Dacia, N. S., 6, 1962, fig. 9/6.
[15] I. Nestor, SCIV, 4, 1953, 1—2, p. 75.
[16] A. Vulpe, ArhMold, 1, 1961, fig. 6/4, 9.
[17] A. Vulpe, *op. cit.*, fig. 6/3, 10; Gh. Bichir şi Eugenia Dogan, Materiale, 8, 1962, fig. 8/2; idem, Materiale, 9, 1970, fig. 8/5.
[18] Marilena Florescu şi Gh. Buzdugan, ArhMold, 7, 1972, fig. 27/2, 5; 28/5, 13—14.
[19] Z. Székely, SCIV, 19, 1968, 3, p. 423; idem, SCIV, 1970, 2, p. 201.
[20] A. Vulpe şi M. Zamoşteanu, Materiale, 8, 1962, fig. 5/4—5.
[21] V. Leahu, *op. cit.*, p. 88.
[22] Pentru periodizarea culturii Tei vezi V. Leahu, *op. cit.*, p. 30 şi mai recent, idem, Dacia, N. S., 10, 1960, p. 193.
[23] În 1973, publicînd rezultatele primei campanii, consideram că nivelul inferior de la Bungetu aparţine fazei Tei-Căţelu, iar pe cel de-al doilea ca fiind probabil un aspect de tranziţie către faza Tei-Tei. Totuşi, semnalam încă de atunci prezenţa unor elemente tipologice mai vechi decît faza Căţelu (vezi I. Chicideanu, *op. cit.*, p. 39). Campania din 1974 ne-a risipit însă îndoielile, nivelul Bungetu I conturîndu-se ca o fază Tei anterioară celei identificate la Căţelu.

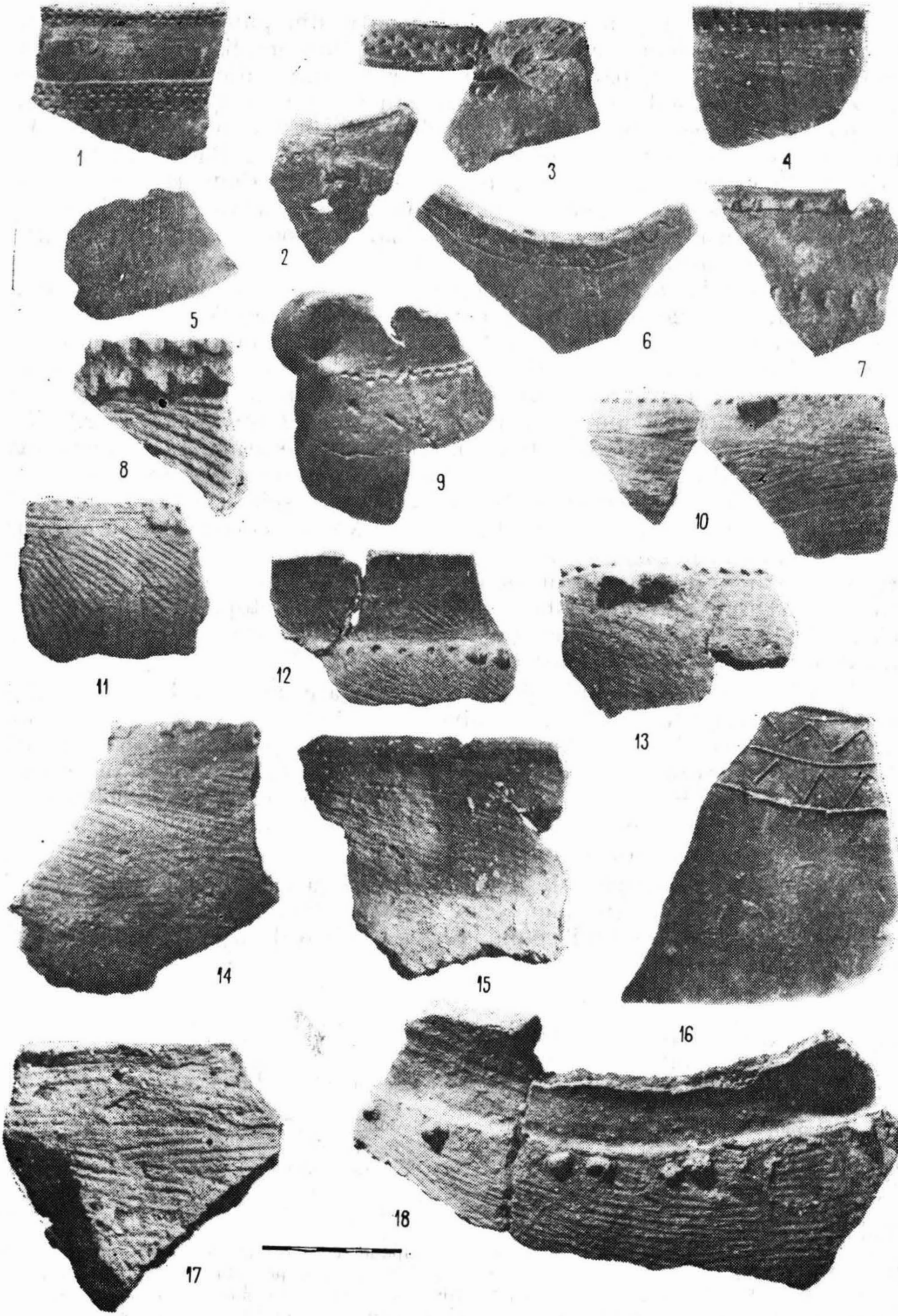

Fig. 7. Bungetu, nivelul I 1—7, 9—18; nivelul II 8.

În stațiunile amintite, cioburile decorate în maniera cu pricina au fost descoperite în niveluri ce aparțin fazei IC_3 [24]; prin aceleași analogii se leagă și de cultura Costișa, paralelizată cu aceeași etapă a culturii Monteoru [25]. Ca atare, faza Bungetu, cea mai veche fază a culturii Tei cunoscută pînă acum, se plasează la nivelul cronologic corespunzător etapei IC_3 a culturii Monteoru. Dealtfel, descoperirea unei faze Tei, contemporană cu Monteoru IC_3 și mai veche decît faza Tei-Cățelu, a fost postulată mai demult de către A. Vulpe, care arăta atunci că nu sînt suficient de clare legăturile dintre cultura Glina și faza Tei-Cățelu, sincronizînd-o pe aceasta din urmă cu etapa Monteoru $IC_2 - IC_1$ [26].

Descoperirea fazei Bungetu modifică într-o anumită măsură și cadrul discuției privind formarea culturii Tei [27]. Alături de participarea culturii Glina, și, așa cum s-a presupus, și a culturii Cernavoda II [28], trebuie avut din nou în vedere aportul Coțofeni, atestat așa cum am văzut în faza Tei-Bungetu. Aceasta cu atît mai mult, cu cît noi descoperiri fac dovada că nu mai poate fi vorba de o excludere teritorială între culturile Tei și Coțofeni [29]; în același timp se întrezărește și posibilitatea transmiterii elementelor acesteia din urmă prin intermediul culturii Glina [30]. De asemenea, deși lipsesc încă elementele specifice, influența culturii Monteoru ar trebui avută în vedere, cunoscînd că, tot pe valea Ilfovului, a fost descoperit mai demult un mormînt aparținînd fazei IC_4 [31]. Această descoperire ar putea constitui un *terminus post quem* pentru începutul culturii Tei. Un alt aspect al problemei este cel al ariei de răspîndire a fazei Bungetu, rămînînd de văzut dacă aceasta se găsește numai în cîmpia Tîrgoviștei, la marginea zonei de dealuri, sau poate fi documentată pe o suprafață mai largă. Un răspuns în acest sens par să-l ofere, mai întîi, așezarea de la Grădiște unde a fost identificat un sălaș cu două niveluri [32], apoi niște cioburi găsite în mantaua unor tumuli de la Ferigile [33], aici fiind vorba poate de importuri din Muntenia. Stațiunile de tip Cățelu din bazinul inferior al Dîmboviței arată că sînt de așteptat descoperiri aparținînd fazei Bungetu și în sudul Munteniei. Adăugăm, cu rezerve, și două descoperiri din Dobrogea, de la Neptun [34] și Rasova — Malul Roșu [35], unde au fost scoase la iveală, în condiții stratigrafice nesigure, vase și

---

[24] Vezi notele 15—18: la Bogdănești fragmentele ceramice astfel decorate, asigurate stratigrafic în etapa I a fazei IC_3, sînt considerate ca o specie ceramică deosebită de cea monteoreană; vezi Marilena Florescu și Gh. Buzdugan, *op. cit.*, p. 144 și 167.

[25] A. Vulpe, Dacia, N. S., 5, 1961, p. 105 și tabelul de la p. 121: Marilena Florescu, Dacia, N. S., 14, 1970, p. 51.

[26] A. Vulpe, Dacia, N. S., 8, 1964, p. 327; idem, SCIV, 19, 1968, 2, p. 371.

[27] V. Leahu, *Cultura Tei*, p. 138.

[28] *Ibidem*, p. 150.

[29] I. Chicideanu, Valachica (Documenta Valachica), 6, 1975, p. 63.

[30] A. Vulpe și Valentina Veselovschi-Bușilă, *op. cit.* p. 85, nota 4 și fig. 5/5; Ersilia Tudor, *op. cit.*

[31] Eugenia Zaharia, *Faza IC_4 a culturii Monteoru*, comunicare prezentată la Colocviul secției de preistorie a Institutului de arheologie din București în decembrie 1973; mormîntul a fost descoperit la 7 km sud de Bungetu, lîngă localitatea Movila.

[32] D. Berciu, *op. cit.*, p. 496, fig. 8/4—6; 9/2, 4.

[33] A. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile*, București, 1967, p. 139, 153—154 și pl. 14/32, 34.

[34] C. Iconomu, Pontica, 1, 1968, p. 256, fig. 36.

[35] M. Irimia, Pontica, 7, 1974, p. 81, fig. 7/1—2; 13/2—3.

cioburi decorate cu incizii şi puncte. Ambele descoperiri au fost datate în perioada mijlocie a epocii bronzului [36].

În sfîrşit, o ultimă chestiune este aceea a periodizării culturii Tei. După cum se ştie, V. Leahu a propus mai demult o periodizare a acestei culturi a epocii bronzului din Muntenia, în cinci faze notate cu cifre romane de la I la V, cea mai veche fiind considerată faza Tei I = Tei-Căţelu [37]. În momentul de faţă, odată cu descoperirea fazei Bungetu, o atare periodizare nu mai poate satisface. Mult mai potrivită ar fi readoptarea sistemului iniţiat de D. V. Rosetti pentru cultura Tei [38] şi susţinut şi de alţi cercetători [39], în care fazele culturii sînt desemnate după numele staţiunilor eponime. Într-o astfel de schemă flexibilă, noua fază identificată şi-ar găsi cu uşurinţă locul, urmată apoi de cele cinci deja cunoscute.

NEW DATA CONCERNING THE BEGINNING OF THE TEI CULTURE (THE EXCAVATIONS FROM BRĂTEŞTI — BUNGETU)

(ABSTRACT)

In 1973 and 1974 was investigated a settlement from the Bronze Age, situated on the right bank of the Ilfov river in the neighbourhood of the village Bungetu, district of Dîmboviţa.

The settlement is of "encanpment" type and belongs to the Tei culture. Two stratigraphic levels were discovered and named from bottom to top Bungetu I and Bungetu II. The first level represents a recently discovered phase of the Tei culture— which we call the phase *Bungetu*. This new phase is contemporaneous with Monteoru IC_3 and older than the phase Tei-Căţelu (Tei I after V. Leahu) also represented at Bungetu in the second level.

The discovery of the phase Bungetu imposes the periodisation system of the Tei Culture, in which the phases are called by the name of the eponime finds.

EXPLANATION OF THE FIGURES

Fig. 1. a General survey of the excavation: 1 pits; 2 pots and adobe; b stratigraphic cutline of the first trench: 1 humus, 2 blank soil, 3 maron soil 4 burnt soil, 5 pots, 6 adobes, 7 coal: c stratigraphic cutline of the second trench.
Fig. 2. Bungetu, level I.
Fig. 3. Bungetu, level I.
Fig. 4. Bungetu, level I.
Fig. 5. Bungetu, level I 1—3; level II 4—16.
Fig. 6. Bungetu, level I 1, 5, 7—12; level II 2—4, 6.
Fig. 7. Bungetu, level I 1—7, 9—18; level II 8.

---

[36] *Ibidem.*
[37] Vezi supra nota 22.
[38] D. V. Rosetti, *Civilizaţia tip Bucureşti — Die Bukarester Kultur*, Bucureşti, 1936.
[39] A. Vulpe, Dacia, N. S., 8, 1964.

PUMNALE HALLSTATTIENE TÎRZII DESCOPERITE ÎN MOLDOVA

DE

CONSTANTIN BUZDUGAN şi GHENUŢĂ COMAN

Publicarea în ultima vreme a unor pumnale hallstattiene tîrzii a asigurat o bază documentară vastă şi complexă, lărgind simţitor orizontul cunoaşterii. Totuşi, anumite limite mai stăruie încă, ceea ce determină necesitatea publicării în continuare a noilor descoperiri.

Plecînd de la această cerinţă, vom prezenta cîteva pumnale descoperite pe te itoriul Moldovei.

1. *Bălăbăneşti* (com. Bălăbăneşti, jud. Galaţi). În vatra satului Bălăbăneşti, în contextul unei aşezări hallstattiene tîrzii, a apărut, în anul 1970, cu ocazia lucrărilor agricole, un pumnal de fier [1].

Exemplarul de la Bălăbăneşti reprezintă un pumnal lucrat şi finisat cu deosebită grijă, dintr-un metal de bună calitate. Într-o stare de conservare foarte bună, el atinge lungimea de 37,4 cm [2].

Lama, destul de lungă şi relativ îngustă, este prevăzută cu două tăişuri aproape paralele. În secţiune, ea are forma unui romb puţin turtit. Baza mînerului sau garda, alcătuită din două plăci metalice foarte bine prinse între ele, este în formă de inimă cu doi lobi simetrici şi uşor lăsaţi în jos, avînd partea superioară reliefată. Lucrat împreună cu lama din aceeaşi bucată de fier, mînerul, care se dimensionează uşor spre gardă, este format dintr-o bară cu marginile rotunjite. Pe ambele suprafeţe, mînerul este străbătut de la un capăt la altul de un canal median, destul de larg şi adînc, de secţiune unghiulară. Capătul superior al mînerului se termină într-o bară transversală dreaptă, cu braţele egale. De formă aproximativ dreptunghiulară, bara se îngustează spre capetele uşor rotunjite (fig. 2/3).

2. *Dăneşti* (com. Dăneşti, jud. Vaslui). În colecţia învăţătorului C. Buraga din Dăneşti se află un pumnal de fier descoperit întîmplător, probabil pe teritoriul comunei [3].

Pumnalul de la Dăneşti, lung de aproximativ 32,5 cm, are lama cu două tăişuri aproape paralele şi o nervură mediană, reproducînd forma unui romb turtit în secţiune. Garda, în formă de inimă mult turtită, cu partea superioară dreaptă, este alcătuită din două plăci bine prinse între ele,

---

[1] Vezi C. Buzdugan, Cercetări arheologice, 2, Bucureşti, 1976, p. 240.

[2] Alte dimensiuni ale pumnalului: lungimea lamei pînă în gardă 25,8 cm; grosimea 0,7 cm; lăţimea maximă a lamei 2,6 cm; înălţimea maximă a gărzii 2,9 cm; lăţimea maximă a gărzii 5,1 cm; lungimea mînerului 7,8 cm; lăţimea maximă a mînerului 1,4 cm; lungimea barei transversale 6,6 cm; înălţimea barei 0,9 cm; lăţimea maximă 1,2 cm.

[3] C. Buzdugan, *op. cit.*, p. 243.

S C I V A, tomul 28, nr. 2, Bucureşti, aprilie—iunie 1977, p. 239—245.

care redau doi lobi asimetrici, unul cu umărul rotunjit, iar celălalt ascuțit. Lucrat împreună cu lama din aceeași bucată de fier, mînerul are forma unei bare dreptunghiulare plate. La capătul superior el se termină cu o bară transversală dreaptă, de formă dreptunghiulară (fig. 2/1).

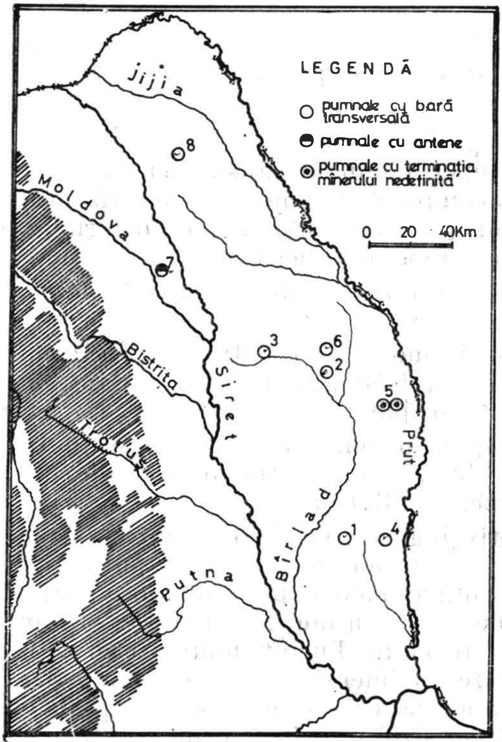

Fig. 1. Harta răspîndirii pumnalelor hallstattiene tîrzii din Moldova. 1 Bălăbănești; 2. Dănești; 3 Dumești; 4 Gănești; 5 Huși; 6 Mircești; 7 Miroslăvești; 8 Zăicești.

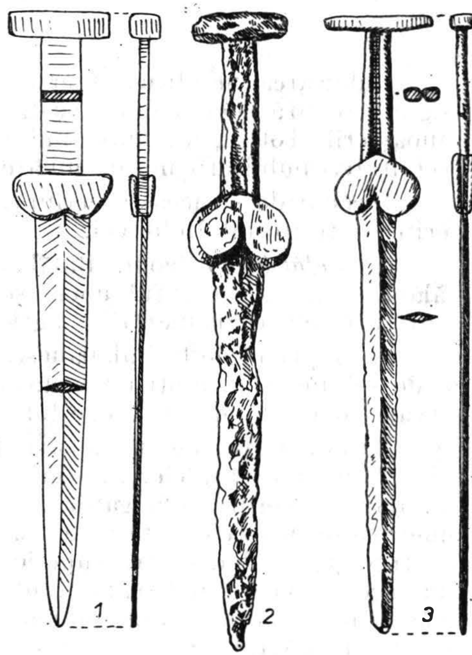

Fig. 2. Pumnale hallstattiene tîrzii din Moldova. 1 Dănești; 2 Dumești; 3 Bălăbănești.

3. *Dumești* (com. Dumești, jud. Vaslui). În punctul „Dealul Coșerului", situat la circa 500 m de capătul de est al satului Dumești, a fost descoperit în anul 1968, cu ocazia lucrărilor agricole, un pumnal de fier [4].

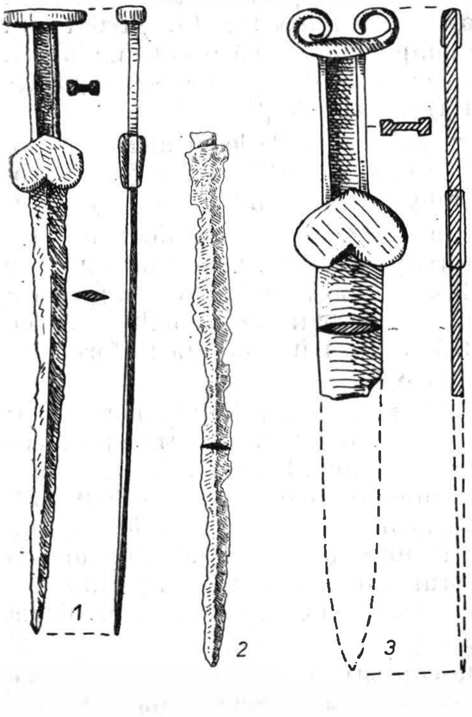
Degradată de coroziune pe ambele margini, lama pumnalului de la Dumești este prevăzută cu două tăișuri și o nervură pe mijloc. Garda are formă de inimă cu doi lobi cu umerii rotunjiți, ușor lăsați în jos. În formă de bară dreptunghiulară, mînerul, mai lat la gardă, îngustîndu-se treptat spre capătul superior, este străbătut pe toată lungimea lui de un canal median. În capătul superior al mînerului este fixată o bară orizontală cu brațele egale. Această bară are forma dreptunghiulară cu colțurile ușor rotunjite (fig. 2/2).

[4] *Ibidem.*

4. *Gănești* (com. Cavadinești, jud. Galați). În marginea de est a satului Gănești a fost descoperit, cu ocazia desfundării pămîntului pentru plantarea viței de vie, un pumnal de fier [5].

Lucrat dintr-un metal de bună calitate și finisat cu destulă grijă, pumnalul de la Gănești are o lungime totală de 45,9 cm [6].

Lama, îngustîndu-se spre vîrf, are două tăișuri și o nervură mediană. Cu o ușoară arcuire la mijloc, care pare a fi mai mult urmarea unui accident decît o caracteristică tipologică, ea are în secțiune forma de romb puțin turtit. Garda cordiformă, bine reliefată la partea superioară, are cei doi lobi cu umerii aproape drepți. Ea este lucrată din două plăci bine prinse între ele prin batere. Mînerul lucrat din aceeași bucată de fier cu lama are forma de bară dreptunghiulară cu marginile înălțate. În partea

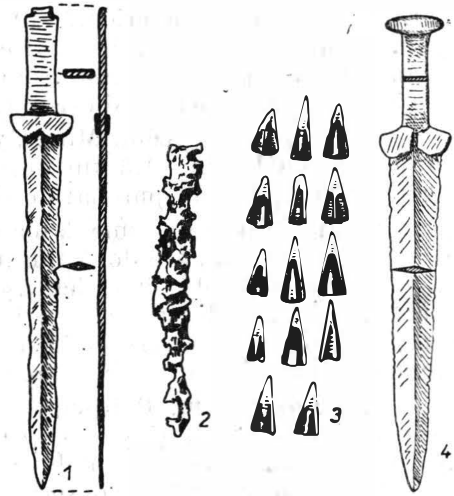

Fig. 3. Pumnale hallstattiene tîrzii din Moldova. 1 Gănești; 2 Huși; 3 Miroslăvești.

←

Fig. 4. Pumnale și vîrfuri de săgeți hallstattiene tîrzii din Moldova. 1 Mircești; 2, 3 Huși; 4 Zăicești.

dinspre gardă mînerul este mai îngust, dimensionîndu-se foarte ușor spre capătul superior în care este fixată o bară transversală dreaptă cu brațele egale (fig. 3/1).

5. *Huși* (jud. Vaslui). Cu ocazia unor lucrări de construcții efectuate în centrul orașului Huși au fost descoperite două morminte de înhumație.

---

[5] *Ibidem.*

[6] Alte dimensiuni ale pumnalului: lungimea lamei pînă la gardă 32,3 cm; lățimea maximă a lamei 2,5 cm; grosimea lamei 0,8 cm; înălțimea maximă a gărzii 3,6 cm; lățimea maximă a gărzii 5,3 cm; lungimea mînerului pînă la bara transversală 8,9 cm; lățimea maximă a mînerului 2,3 cm; lățimea minimă a mînerului 1,8 cm; lungimea barei transversale 6,3 cm; înălțimea barei transversale 1,1 cm; lățimea maximă 1,6 cm.

Din inventarul unui mormînt provin printre altele 14 vîrfuri de săgeţi din bronz cu trei muchii (fig. 4/3) şi două pumnale de fier [7].

Foarte puternic afectate de agenţi corozivi, ambele pumnale se prezintă în stare fragmentară. Dintr-un exemplar se mai păstrează, după cum se observă, lama cu două tăişuri, de secţiune lenticulară, lungă de 28 cm (fig. 3/2). Celălalt exemplar este reprezentat tot printr-un fragment de lamă, cu un singur tăiş, se pare, a cărui lungime atinge 16 cm (fig. 4/2).

6. *Mirceşti* (com. Tăcuta, jud. Vaslui). Pe teritoriul satului Mirceşti, a fost descoperit întîmplător, în anul 1968, un pumnal de fier [8].

Relativ bine păstrat, pumnalul are o lungime de 38 cm fără terminaţia mînerului [9]. Lama, care se îngustează uşor spre vîrf, este prevăzută cu două tăişuri şi o nervură mediană, avînd secţiunea de formă romboidală. Lucrată din două plăci aplicate şi bine prinse între ele, garda, rectilinie la partea superioară, are forma de inimă turtită, cu doi lobi egali, cu umerii ascuţiţi. Mînerul este simplu, de formă dreptunghiulară. Terminaţia mînerului lipseşte, dar judecînd după tija rămasă, se poate preciza că era alcătuită dintr-o bară transversală (fig. 4/1).

7. *Miroslăveşti* (com. Miroslăveşti, jud. Iaşi). Pe locul numit „Între piraie", situat la circa 1,6 km sud-est de satul Miroslăveşti, a fost descoperit, întîmplător, un pumnal de fier lung de 34,4 cm [10].

Lenticulară în secţiune, lama din care se mai păstrează doar un fragment dinspre gardă, are două tăişuri aproape paralele. Garda în formă de inimă cu cei doi lobi simetrici, uşor lăsaţi în jos, are partea superioară frîntă în unghi. Mînerul confecţionat dintr-o bară dreptunghiulară, cu marginile înălţate, se termină la capătul superior într-o bară în formă de antene cu capetele puternic arcuite (fig. 3/3).

8. *Zăiceşti* (com. Băluşeni, jud. Botoşani). Cu prilejul unor lucrări de construcţie la staţiunea experimentală zootehnică a Întreprinderii agricole de stat Zăiceşti s-a descoperit un pumnal de fier [11].

Într-o stare bună de conservare, pumnalul are o lungime de 39,9 cm[12].

Lama cu două tăişuri prezintă o nervură mediană, în secţiune avînd forma unui romb turtit. Mînerul lucrat împreună cu lama din aceeaşi bucată de fier are forma unei bare dreptunghiulare, simple. Capătul superior al mînerului se termină într-o bară transversală, de formă ovoidală (fig. 4/4).

Din prezentarea celor cîteva descoperiri rezultă că, în afară de aceea de la Zăiceşti, toate sînt amplasate în Podişul central moldovenesc

---

[7] Cf. Gh. Melinte, Comunicare susţinută la Sesiunea ştiinţifică a Muzeului de istorie al Republicii Socialiste România, Bucureşti, 17—19 decembrie, 1973; C. Buzdugan, *op. cit.*, p. 247.

[8] Pumnalul se află în colecţia Şcolii generale din Mirceşti.

[9] Alte dimensiuni: lungimea lamei pînă la gardă 27,7 cm; lăţimea maximă a lamei 3,4 cm; înălţimea gărzii 1,8 cm; lăţimea maximă a gărzii 3,4 cm; lungimea mînerului 8,5 cm; lăţimea mînerului 2,6 cm.

[10] C. Buzdugan, *op. cit.*, p. 247.

[11] *Ibidem*, p. 247.

[12] Alte dimensiuni: lungimea lamei pînă la gardă 29,1 cm; lăţimea maximă a lamei 4,6 cm; grosimea lamei 0,7 cm; înălţimea maximă a gărzii 2,2 cm; lăţimea maximă a gărzii 5,9 cm: lungimea mînerului 7,2 cm; lăţimea mînerului 2 cm; lungimea barei transversale 4,9 cm; înălţimea barei transversale 1,4 cm.

(fig. 1). Pumnalele hallstattiene tîrzii cunosc în această parte a Moldovei, îndeosebi în bazinul Bîrladului, una dintre cele mai accentuate răspîndiri, extinzîndu-se pînă în zona de curbură a Carpaţilor Orientali, necropola de la Bîrseşti din depresiunea Vrancei marcînd limita sud-vestică a acestei extensiuni [13]. Toate aceste descoperiri pun şi mai bine în lumină densitatea mare a pumnalelor hallstattiene tîrzii în zona menţionată. Totodată, ele urcă la 36 de bucăţi numărul pumnalelor descoperite pe teritoriul Moldovei, ceea ce reprezintă aproape 50% din totalul de 74 de exemplare cunoscute pînă în prezent în România [14].

Caracteristic pentru toate piesele prezentate este faptul că, provenind din descoperiri fortuite, nu se cunosc contextele arheologice în care au apărut, cu excepţia celor de la Huşi, cuprinse în inventarul unui mormînt de înhumaţie. Dintr-un context asemănător pare să provină şi exemplarul de la Zăiceşti, dacă avem în vedere şi cele două pumnale descoperite anterior [15].

Din descrierea lor, se poate constata că absolut toate exemplarele sînt din fier. Ele se remarcă prin forme de o evidentă simplitate, lipsite de motive ornamentale. Unele elemente, ca de exemplu canalele care străbat de la un capăt la altul mînerul unor exemplare, cum sînt cele de la Dumeşti şi Bălăbăneşti (fig. 2/2, 3), sau marginile înălţate ale mînerelor, ca cele de la Găneşti şi Miroslăveşti (fig. 3/1, 3), ca şi nervura mediană întîlnită pe lamele pumnalelor, par să ţină mai mult de caracteristicile acestei categorii de arme decît de ornamentarea propriu-zisă, ele avînd o valoare funcţională, practică şi nu una artistică.

Pumnalele prezentate îşi găsesc analogii în grupul descoperirilor similare mai vechi din România. Astfel, pumnalul de la Bălăbăneşti este asemănător în linii generale cu cel de la Bîcu [16]. De asemenea, prin unele părţi constitutive exemplarele de la Dăneşti şi Mirceşti, de o identitate frapantă, se apropie de cele de la Petricani [17] şi Cipău [18]. Tot aşa, pumnalul de la Dumeşti îşi găseşte similitudini la acela de la Ghindăoani [19], după cum exemplarul de la Găneşti, făcînd abstracţie de lama uşor curbată, este asemănător cu cele de la Bîcu, Măcişeni [20]. Piesa de la Miroslăveşti este identică cu aceea de la Batoş [21], exceptînd garda, foarte asemănătoare aceleia a pumnalelor de la Bălăbăneşti şi Bîcu. Cît despre piesa de la Zăiceşti, ea are trăsături comune cu exemplarele de la Braşov [22], Saroş [23], Aiud [24].

---

[13] C. Buzdugan, *op. cit.*, p. 251, fig. 1.

[14] *Ibidem*, p. 253.

[15] S. Raţă, SCIV, 16, 1965, 3, p. 576, fig. 1/1; 2/1; Viorica Perian, RevMuz., 4, 1969, 1, p. 83.

[16] A. Niţu, Materiale, 1, 1953, p. 6, fig. 2.

[17] C. Buzdugan, SCIVA, 26, 1975, 1, p. 71, fig. 2/a-b.

[18] N. Vlassa, Apulum, 4, 1961, p. 29, fig. 8/1.

[19] I. Mitrea, SCIV, 20, 1969, 3, fig. 2/a-b.

[20] V. Palade, ArhMold, 2—3, 1964, p. 487, fig. 1/1.

[21] V. Vasiliev, ActaMN, 3, 1966, p. 412, fig. 2/1 şi p. 413, fig. 3/1.

[22] I. H. Crişan, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, 1960, p. 118, fig. 1.

[23] Idem, *Din activitatea Muzeului Mediaş*, 3, 1955—56, pl. 1/24; idem, în *Omagiu...*, fig. 2.

[24] M. Roska, ArchÉrt, 1898, p. 269, fig. B/2; idem, ESA, 9, 1937, fig. 23/2; idem, Repertorium, p. 188, fig. 225; V. Pârvan, *Getica*, Bucureşti, 1926, p. 467, fig. 247/1 a.

Din punct de vedere tipologic, luînd în consideraţie principalele părţi constitutive, și în primul rînd terminaţia mînerului, care are rolul determinant în clasificarea pe tipuri, celelalte elemente prezentînd fluctuaţii aproape de la un caz la altul, pumnalele în discuţie, referindu-ne desigur la cele păstrate integral sau aproape în întregime, aparţin în majoritatea lor, tipului B. Doar unul singur — cel de la Miroslăvești — se înscrie în grupa C din schema tipologică concepută pentru pumnalele hallstattiene tîrzii de pe cuprinsul României [25]. În cadrul pumnalelor cu mînerul terminat într-o bară transversală aparţinînd tipului B, desprindem diferite variante. Așa de pildă, prin asemănările cu pumnalul de la Bîcu, exemplarul de la Bălăbănești se încadrează în a doua variantă a tipului B. Pumnalele de la Dănești și Miroslăvești își găsesc locul în cadrul variantei B_6, în timp ce exemplarele de la Dumești și Gănești întrunesc trăsăturile specifice grupei B_8. Pumnalul de la Zăicești, prin caracteristicile lui, tinde spre grupa tipologică B_4. Pumnalul cu antene la mîner de la Miroslăvești aparţine variantei C_2. Descoperite întîmplător, deci în condiţii arheologice nesigure, pumnalele prezentate nu oferă elemente necesare unei datări precise și nuanţate. În schimb, trăsăturile formal-tipologice presupun datarea lor în secolele VI-V î.e.n., limite cronologice între care sînt cuprinse majoritatea descoperirilor de pumnale din România [26]. În parte, această încadrare cronologică corespunde ultimei perioade a primei epoci a fierului, cînd tipurile de pumnale menţionate cunosc o difuziune maximă și o folosire intensă.

POIGNARDS HALLSTATTIENS TARDIFS DÉCOUVERTS EN MOLDAVIE

(RÉSUMÉ)

La nécessité d'offrir la possibilité de mieux connaître certains aspects de la période du Hallstatt tardif a déterminé l'auteur de publier quelques poignards découverts sur le territoire de la Moldavie.

En présentant ces découvertes nous avons l'occasion de constater que, sauf celle de Zăicești, toutes sont amplacées dans la zone du Plateau Central de la Moldavie. Les poignards hallstattiens tardifs ont, dans cette partie du pays, une densité particulière.

De la description des pignards on peut constater que tous sont en fer. Des éléments, comme par exemple les canaux qui traversent d'un bout à l'autre les poignées de certains poignards ou d'autre détails similaires, paraissent appartenir plutôt aux caractéristiques de ces armes qu'à l'ornementation proprement-dite.

Du point de vue typologique les poignards terminés par une barre transversale, comme par exemple ceux de Bălăbănești, Dănești, Dumești, Gănești, Zăicești et probablement celui de Mircești, appartiennent au type

[25] C. Buzdugan, *op. cit.*, p. 253—257 şi fig. 10.

[26] Pentru cronologia descoperirilor vechi de pumnale din România vezi: Al. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile*, Bucureşti, 1967, p. 61; C. Buzdugan, *op. cit.*

B. Seulement celui de Miroslăvești peut être inclus dans le groupe C du schéma typologique conçu pour les poignards hallstattiens tardifs trouvés sur le territoire de la Roumanie.

Découverts par hasard, donc dans des conditions archéologiques incertaines, le groupe de poignards présenté n'offre pas les éléments nécessaires pour une datation précise et nuancée. Pour cette raison, leur encadrement, conformément aux parallélismes typologiques avec des découvertes similaires plus anciennes, pour l'intervalle de temps compris entre le VIe—Ve siècles av. n.è. peut être admis. En partie, cet encadrement chronologique correspond à la dernière période du premier âge du fer, quand les types de poignards mentionnés connaissent un maximum de diffusion.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. La carte de la diffusion des poignards hallstattiens tardifs en Moldavie. 1 Bălăbănești ; 2 Dănești ; 3 Dumești ; 4 Gănești ; 5 Huși ; 6 Mircești : 7 Miroslăvești ; 8 Zăicești.

Fig. 2. Poignards hallstattiens tardifs en Moldavie. 1 Dănești ; 2 Dumești ; 3 Bălăbănești.

Fig. 3. Poignards hallstattiens tardifs en Moldavie. 1 Gănești ; 2 Huși : 3 Miroslăvești.

Fig. 4. Poignards et pointes de flèches hallstattiens tardifs en Moldavie. 1 Mircești : 2, 3 Huși ; 4 Zăicești.

ARME SARMATICE DESCOPERITE ÎN JUDEȚUL IALOMIȚA

DE

CRIȘAN MUȘEȚEANU și RADU LUNGU

În cadrul colecţiilor Muzeului judeţean Ialomiţa se află, încă din anii trecuţi, o serie de materiale atribuite sarmaţilor. Unele dintre ele sînt deja publicate [1], majoritatea însă au rămas încă necunoscute pînă în prezent. Urmele sarmatice din estul cîmpiei Bărăganului au fost aduse la lumină printr-o serie de descoperiri întîmplătoare, multora dintre ele lipsindu-le datele precise asupra contextului arheologic al descoperirii. Materialele astfel recoltate reprezintă inventarul funerar al unor morminte sarmatice (roxolane), populaţie care a pătruns în estul Daciei la începutul secolului al II-lea e.n., după părăsirea de către romani a castrelor din regiunea subcarpatică [2].

În articolul de faţă prezentăm trei arme descoperite pe raza județului Ialomița, este vorba de două pumnale și o sabie.

Pumnale.

1. În comuna Nicolae Bălcescu, în luna octombrie 1968, cu prilejul săpării unor gropi pentru însilozat porumbul furajer, la aproximativ 400 m vest de sediul C.A.P.-ului, a fost descoperit un mormînt de înhumaţie. După informaţiile primite, scheletul era orientat N—S și se afla la o adîncime de circa 2,00—2,10 m. Inventarul mormîntului cuprindea un vas de lut de mici dimensiuni, pierdut cu ocazia descoperirii, și un pumnal de fier [3] (nr. inv. 15 119). Arma are lama cu două tăișuri. Mînerul este prevăzut cu un inel la capătul superior. Pumnalul este rupt în patru fragmente. Dimensiunile sale sînt : lungimea totală 28 cm ; lungimea lamei 17 cm ; lăţimea lamei 2 cm ; grosimea 0,5 cm ; lungimea gărzii 7 cm (fig. 1/1 ; 2/1).

2. În comuna Căzănești a fost descoperit în anul 1975 întîmplător, probabil tot într-un mormînt, un pumnal din fier. Obiectul a fost păstrat la școala generală nr. 1 din localitate. Date mai precise asupra condiţiilor de descoperire nu au putut fi obţinute [4] (nr. inv. 15 132). Pumnalul are o lamă cu două tăișuri. Garda este scurtă și dublă, mînerul este prevăzut la capăt cu un inel. Pe toată lungimea lamei se observă urme de fibre de lemn rămase de la teacă. Arma este puternic corodată, iar mînerul se

---

[1] Vl. Zirra, SCIV, 3, 1952, p. 107—108; N. Anghelescu, SCȘMI, 2, 1971, p. 21—24; A. Atanasiu, SCIV, 20, 1969, 1, p. 113—116.

[2] Gh. Bichir, în *Actes du VIIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques*, I, Belgrad, 1971, p. 280; idem, SCIVA, 27, 1976, 2, p. 212.

[3] Informaţie A. Atanasiu.

[4] Informaţie de la directorul școlii generale nr. 1 din Căzănești.

S C I V A, tomul 28, nr. 2, București, aprilie—iunie 1977, p. 247—251.

află în stare fragmentară. Dimensiuni : lungimea actuală 36,5 cm ; lățimea maximă 4 cm ; lungimea lamei 28 cm ; lungimea gărzii 3,5 cm (fig. 1/2 ; 2/2).

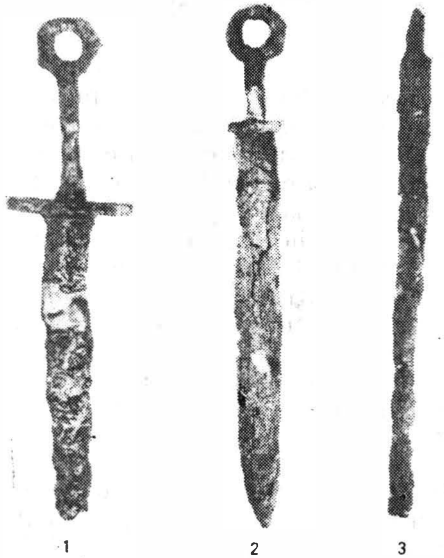

Fig. 1. 1 Pumnalul de la Nicolae Bălcescu ; 2 pumnalul de la Căzănești ; 3 sabia de la Căzănești (Foto).

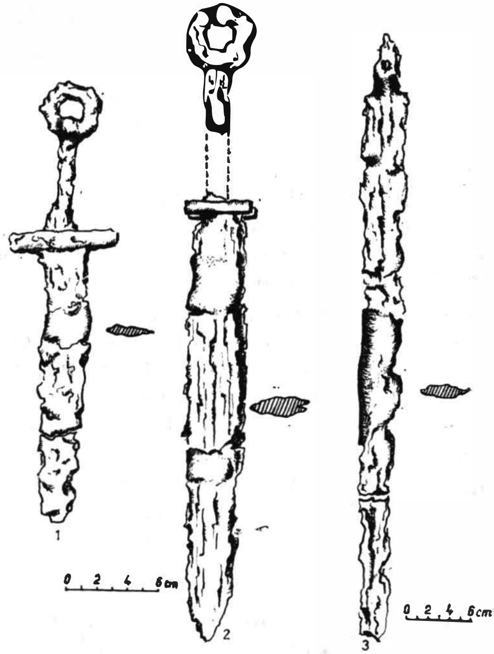

Fig. 2. 1 Pumnalul de la Nicolae Bălcescu ; 2 pumnalul de la Căzănești ; 3 sabia de la Căzănești (Desen).

Sabie.

3. Tot în comuna Căzănești, la circa 400 m sud de șoseaua București-Slobozia se află o movilă (tell) de unde locuitorii scot pămînt pentru nevoile gospodărești. Aici, în anul 1969, a fost descoperit de săteni un mormînt de înhumație aflat la adîncimea de circa 1,20—1,25 m. După informațiile primite inventarul mormîntului cuprindea un vas în stare fragmentară, o fibulă din bronz și o sabie din fier [5] (nr. inv. 10 621). Sabia are lama cu două tăișuri, tija mînerului este prevăzută cu un nit de care se prindeau plăselele. Pe lamă se observă urme de lemn, indiciu cert al existenței unor rămășițe ale tecii. Arma este puternic corodată și se află în stare fragmentară, lipsindu-i partea superioară a mînerului și vîrful lamei. Dimensiunile armei sînt următoarele : lungimea totală actuală 60 cm ; lățimea medie 3,5 cm ; lungimea fragmentului de lamă păstrat 53 cm (fig. 1/3 ; 2/3).

Cele două pumnale de la Nicolae Bălcescu și Căzănești reprezintă o armă specifică sarmaților roxolani și anume pumnalul cu garda dreaptă și cu inel la capătul mînerului [6]. Arme asemănătoare s-au găsit în mor-

[5] Informație A. Atanasiu.

[6] M. P. Abramova, SA, 1, 1959, p. 61 ; I. V. Sinițin, MIA, 60, 1959, p. 199—200 ; Gh. Bichir, în *Actes du VIIIe Congrès international...*, p. 278—279.

mintele sarmaților roxolani de pe teritoriul României, în Moldova la Șerbotești (jud. Vaslui) [7], Pogorăști (jud. Botoșani)[8], Largu (jud. Galați)[9], în cîmpia Munteniei la Smeieni (jud. Buzău) [10]. Acest tip de armă este binecunoscut și în necropolele sarmatice din sudul Uniunii Sovietice, de la Cervaevo, Berjnovka, Kalmîkovo, Leninsk-Caihin [11] și Novo-Nikolskoe [12]. Pentru pumnalul descoperit pe teritoriul comunei Nicolae Bălcescu analogiile cele mai apropiate le reprezintă pumnalele cu gardă mai lungă de la Largu [13] în R. S. România și Berejnovka și Kalmîkovo în U.R.S.S. [14]. Cel de la Căzănești își găsește cele mai bune analogii la al doilea pumnal de la Largu [15] și în unele necropole din U.R.S.S., Cervaevo, Leninsk-Caihin [16] și Novo-Filipovka [17]. Teci din lemn asemenea exemplarelor de la Căzănești se găsesc și la armele de la Smeieni, Largu, Vaslui și Valea Lupului [18]. Sabia de la Căzănești este greu de încadrat tipologic datorită faptului că se află într-o stare avansată de fragmentare, lipsindu-i o serie din părțile cele mai importante. Ținînd seama de elementele care se mai păstrează s-ar putea ca arma să facă parte din tipul de săbii fără gardă și inel [19]. O sabie aparținînd sarmaților a fost descoperită într-un mormînt la Brăila, ea fiind datată de autori la sfîrșitul secolului al II-lea și începutul celui următor [20]. Arma descoperită la Brăila se aseamănă destul de mult cu cea prezentată de noi, cu excepția existenței în partea superioară a mînerului a unui disc de opal, care nu apare la sabia de la Căzănești. Analogii apropiate cu arma de la Căzănești găsim și în sudul Uniunii Sovietice la sabia din mormîntul nr. 5 de la Novo-Nikolskoe și la Usti-Kamianți [21].

Condițiile arheologice incerte în care au fost descoperite armele prezentate mai sus ne împiedică să facem o datare strînsă a lor. Prin analogie tipologică, ca și prin contextele arheologice privitoare la sarmații din sudul cîmpiei Munteniei, putem data armele prezentate in secolul al II-lea și prima jumătate a secolului al III-lea e.n. [22]. Este de remarcat faptul că de la Căzănești avem deja două piese recoltate din complexe diferite. Probabil că avem de-a face cu un număr mai mare de morminte, care sînt plasate în tumulii existenți dintr-o perioadă anterioară, lucru obișnuit la sarmați. Un pumnal de același tip cu cel descoperit la Căză-

---

[7] I. Ioniță, ArhMold, 2—3, 1964, p. 312 și 316, fig. 4.

[8] *Ibidem*, p. 314—315 și 320, fig. 7a, 8.

[9] I. T. Dragomir, Materiale, 5, 1959, p. 480, fig. 6,/1; Gh. Bichir, Pontica, 5, 1972, p. XX.

[10] N. I. Simache, V. Teodorescu, Materiale, 8, 1962, p. 280.

[11] I. V. Sinițin, *op. cit.*, p. 41, fig. 1/2, 3, 9; p. 42, fig. 6/3, 8; p. 114, fig. 37/1, 2; p. 151, fig. 51/4; p. 142, fig. 48/1.

[12] M. P. Abramova, *op. cit.*, p. 62, fig. 3/1, 2.

[13] I. T. Dragomir, *op. cit.*, p. 480, fig. 6/1.

[14] I. V. Sinițin, *op. cit.*, p. 114, fig. 37/2; p. 151, fig. 51/4.

[15] I. T. Dragomir, *op. cit.*, p. 480, fig. 6/1.

[16] I. V. Sinițin, *op. cit.*, p. 41, fig. 1/2, 3, 9; p. 42, fig. 6/8; p. 142, fig. 48/1.

[17] M. I. Veazmitina și colab., ArhPam, 8, 1960, p. 39, fig. 20.

[18] Gh. Bichir, în *Actes du VIIIe Congrès international...*, p. 278.

[19] M. P. Abramova, *op. cit.*, p. 61.

[20] N. A. Harțuche, Fl. Anastasiu, *Brăilița*, Brăila, 1968, p. 58—59, fig. 72, 73, 74.

[21] M. P. Abramova, *op. cit.*, p. 62, fig. 3/3; E. V. Mahno, ArhPam, 9, 1960, p. 16, fig. 4/10.

[22] S. Morintz, B. Ionescu, SCȘMI, 2, 1971, p. 45; Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 166—168.

neşti a fost semnalat în cîmpia Munteniei într-o localitate apropiată, la Smeieni, într-un mormînt sarmatic. Pînă la o cunoaştere mai bună a tuturor armelor sarmatice aflate pe teritoriul ţării noastre o tipologie mai strînsă a acestor obiecte nu poate fi făcută.

Mormintele de la Căzăneşti nu reprezintă singura prezenţă sarmatică de pe cursul inferior al Ialomiţei, deoarece în anul 1974, în apropiere de Căzăneşti, la Borduşelu a fost descoperit un mormînt de înhumaţie în inventarul căruia nu au fost descoperite arme, dar care conţinea alte obiecte, ceramică şi o oglindă de bronz cu tamga, ce pot fi atribuite sarmaţilor. Desigur că o cercetare mai susţinută a antichităţilor sarmatice din zona Ialomiţei inferioare va aduce noi şi importante date asupra prezenţei acestei populaţii migratoare în inima Bărăganului.

O a doua zonă în care au fost descoperite urme sarmatice în judeţul Ialomiţa o reprezintă zona Dunării şi a bălţilor ei. Prezenţa lor a fost deja semnalată la Pietroiu [23], Călăraşi, Vlad Ţepeş [24], Dorobanţu [25], Ulmu [26]. Aceste descoperiri se leagă în mod organic cu cele făcute în sudul judeţului Ilfov la Sultana, Olteniţa, Spanţov, Ulmeni şi Căscioarele [27]. Mormîntul din teritoriul comunei Nicolae Bălcescu se plasează din punct de vedere geografic în această zonă. Pumnalul de aici nu este o prezenţă singulară în regiunea de sud a Munteniei. Lîngă Olteniţa în punctul Renie, în mormîntul nr. 3 a fost descoperit un alt pumnal de fier fără inel la mîner [28].

Armele sarmatice descoperite în mormintele de la Căzăneşti şi Nicolae Bălcescu sînt tipuri cunoscute şi folosite de roxolani, confirmînd încă o dată şi pe această cale, prezenţa lor în cîmpia Bărăganului în secolele II—III e.n.

ARMES SARMATES DÉCOUVERTES DANS LE DÉPARTEMENT DE IALOMIŢA

(RÉSUMÉ)

Les auteurs présentent trois armes en fer découvertes dans le périmètre du dép. de Ialomiţa. Il s'agit de deux poignards et d'une épée. Les armes ont été découvertes fortuitement, comme pièces d'inventaire appartenant à des tombes d'inhumation de Căzăneşti, les pièces no. 2 et no. 3, et de Nicolae Bălcescu la pièce no. 1. Tant par analogie typologique, que par le contexte archéologique de la découverte elles représentent des armes qui ont appartenu aux Sarmates roxolans, population attestée dans la plaine du Bărăgan aux IIe et IIIe siècles de n.è. Les poi-

---

[23] Informaţie A. Atanasiu.

[24] N. Anghelescu, *op. cit.*

[25] A. Atanasiu, SCIV, 20, 1969, 1, p. 113.

[26] N. Anghelescu, *op. cit.*

[27] S. Morintz, N. Ionescu, *op. cit.*

[28] Idem, SCIV, 19, 1968, 1, p. 101.

gnards ont la garde droite et le pommeau annulaire, type bien connu dans les tombes découvertes sur le territoire de la Roumanie et dans le sud de l'Union Soviétique. L'épée, en état fragmentaire, est difficile à être classée typologiquement.

Les armes présentées confirment une fois de plus la présence des Roxolans dans le Bărăgan au IIe et IIIe siècles de n.è.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. 1 Le poignard de Nicolae Bălcescu ; 2 le poignard de Căzăneşti ; 3 l'épée de Căzăneşti. (Photo).

Fig. 2. 1 Le poignard de Nicolae Bălcescu ; 2 le poignard de Căzăneşti ; 3 l'épée de Căzăneşti. (Dessin).

FIGURINE ANTROPOMORFE GETO-DACICE DESCOPERITE ÎN JUDEȚUL VASLUI

DE

GHENUȚĂ COMAN

De-a lungul anilor, dar mai ales în ultimul deceniu, s-au făcut importante descoperiri cu privire la plastica geto-dacică. Figurinele antropomorfe descoperite sînt reprezentate de cele mai multe ori foarte schematic, fiind executate din lut ars într-o tehnică rudimentară, neglijentă şi incomplete din punct de vedere anatomic. Originea, semnificaţia şi funcţionalitatea acestor piese în contextul culturii geto-dacice sînt puse pe seama unor ritualuri şi superstiţii de epocă.

Astfel, de la descoperirile făcute la Poiana Tecuci [1] de către Radu Vulpe, pînă astăzi, unanim se recunoaşte că asemenea figurine au trăsături comune fiind utilizate în contextul unor practici cu caracter magic sau cultural [2].

În cursul anilor trecuţi, prin cercetările noastre, au fost descoperite un număr de nouă figurine umane şi anume :

I. În aşezarea de la punctul numit ,,Pe Deal'' din marginea de sud-vest a satului Fedeşti, comuna Suletea, pe terenul desfundat de tractoare, a fost descoperit capul unei figurine din lut ars foarte bine conservat, ovoidal şi de dimensiuni mici. Această piesă reprezintă, poate, capul unui bărbat, dacă cele două incizii din partea inferioară a feţei ar putea simboliza părul bărbii. Nasul şi ochii sînt realizaţi prin împunsături. Deasupra ochilor sînt incizate sprincenele (fig. 1/7). Raportarea figurinei descrise la materialele în contextul cărora a fost descoperită o poate data în perioada secolelor I î.e.n.—II e.n.

II. La aproximativ 2 km vest de satul Fedeşti, comuna Suletea, în aşezarea de la punctul denumit ,,Recea'', s-a descoperit o figurină din lut ars. Piesa este realizată dintr-o ,,foaie'' de lut, avînd interiorul gol și cu orificii la cele două extremităţi. Figurina nu are cap, ci foarte uşor se simulează faţa pe partea superioară a corpului, iar mîinile şi picioarele sînt şi ele simulate (fig. 1/4). După trăsăturile generale şi după mediul în care s-a descoperit, figurina se poate data în secolele II—III e.n.

III. În aşezarea de la obîrşia ,,Văii Stejarului'' situată la 1,5 km nord-vest de satul Horga, comuna Epureni, pe suprafaţa terenului desfundat de tractoare, s-a descoperit o figurină umană din lut ars. Forma este, în general, cilindrică cu partea superioară de formă tronconică, iar cea

---

[1] Radu Vulpe şi E. Vulpe, Dacia, 3—4, 1927—1932, p. 319 ; idem, AD, 12, 1931, 1—12, p. 257—262 ; idem, SCIV, 2, 1951, p. 207 ; idem, SCIV, 3, 1952, p. 202.

[2] Nicolae Conovici, SCIV, 25, 1974, 2, p. 295 şi urm. ; vezi şi bibliografia respectivă ; Silviu Sanie şi Şeiva Sanie, Cercetări istorice, 4, 1973, p. 86—91 şi bibliografia, menţionată la notele 48—50.

S C I V A, tomul 28, nr. 2, Bucureşti, aprilie—iunie 1977, p. 253—256.

inferioară rotunjită elipsoidal. Figurina este îngrijit lucrată și reprezintă „masca" unui bărbat. Ochii sînt realizați prin adîncire, iar nasul este proeminent și abătut spre stînga. Gura este adîncită cu buzele arcuite în sus. Bărbia este ovală și proporționată față de restul figurii. Piesa este străbătută în întregime de un canal longitudinal (fig. 1/9). Figurina a fost descoperită în contextul unor materiale de sfîrșit de Hallstatt și început de La Tène.

IV.—V. Două figurine din lut ars provin din așezarea de la punctul numit „Sturza", situat la 1 km sud de satul Bîrlălești, comuna Epureni. Plantarea terenului de aici cu puieți de salcîm a determinat un sondaj în urma căruia au apărut, printre altele, cele două figurine [3] și anume:

— Una de formă relativ cilindrică, este rotunjită la cap, iar la partea opusă se simulează picioarele. Nasul este în relief, iar gura, ochii și

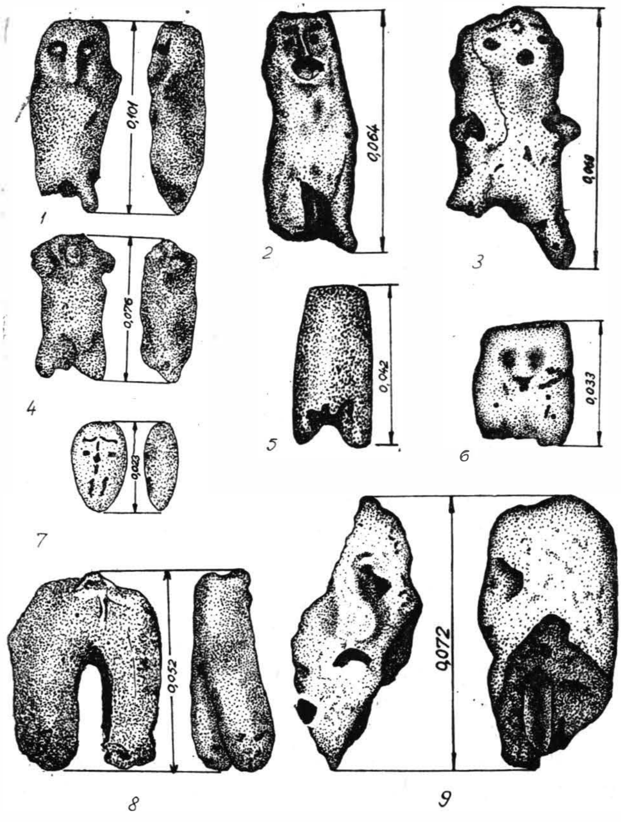

Fig. 1. Figurine antropomorfe din lut ars: 1 Murgeni-„Gura Bujorăni"; 3 Murgeni-„Bozianu"; 2, 5 Bîrlălești-„Sturza"; 4 Fedești-„Recea"; 7 Fedești-„Pe Deal"; 8 Fedești-„Cetățuia"; 6 Mălușteni-„Leaua"; 9 Horga-„Valea Stejarului".

urechile sînt realizate prin adîncituri. În partea de jos figurina este străbătută de un canal logitudinal (fig. 1/2). Pe lîngă trăsăturile comune tuturor acestor figurine, unele apropieri în ceea ce privește și realizarea formei se

[3] Ghenuță Coman, sondaj de salvare în 1972.

găsesc la Poiana-Tecuci [4], Piscul Crăsani [5], Răcătău [6] etc., ceea ce ar însemna datarea ei în secolul I î.e.n. — I e.n.

— A doua figurină, descoperită la un loc cu precedenta, este lucrată din același material, însă mai îngrijit, dar incompletă din punct de vedere anatomic. Este relativ cilindrică, fiind străbătută complet de un canal longitudinal. Partea superioară nu prezintă nici un fel de simulacru de organe anatomice — ochi, nas, gură —, în timp ce la partea opusă figurează picioarele (fig. 1/5). Ținînd seama că figurina a fost descoperită la un loc cu precedenta se poate aprecia aceeași datare.

VI. În urma desfundării terenului cu tractorul a fost descoperită o figurină umană în așezarea de la punctul denumit „Leaua" situat la aproximativ 1 km est de satul Mălușteni. Piesa este relativ cilindrică și străbătută complet de un canal longitudinal. Chipul feței este redat destul de bine și îngrijit : ochii și gura sînt realizate prin împunsături, iar nasul în relief. Sînt simulate și picioarele (fig. 1/6). În lipsă de analogii mai apropiate și ținînd seama de contextul în care a fost descoperită piesa, ca și de unele trăsături comune caracteristice lor, considerăm că poate fi încadrată în perioada secolelor II î.e.n. — II e.n.

VII. În așezarea de la „Gura Bujorăni" situată în marginea de sud-vest a tîrgului Murgeni, cu ocazia săpării unor gropi pentru siloz, printre alte materiale, s-a descoperit și o figurină umană din lut ars. Figurina este îngrijit lucrată, dar destul de schematic realizată. Nasul, puțin în relief, este disproporționat în raport cu întreaga piesă. Ochii sînt simetrici și realizați prin apăsare. Picioarele sînt rotunjite și între ele se află un orificiu (fig. 1/1). În ceea ce privește datarea, subliniem că figurina a fost descoperită în contextul unor materiale din secolele I î.e.n. — II e.n.

VIII. În terenul desfundat pentru vie de la punctul denumit „Bozianu", astăzi crama viticolă a C.A.P. Murgeni, s-a descoperit o figurină umană din lut ars. Piesa lucrată neîngrijit, este străbătută longitudinal de un canal. Organele feței sînt realizate prin impresiuni cu un bețișor, iar urechile prin apăsare cu unghiile. Mîinile și picioarele sînt făcute prin rotunjirea lutului (fig. 1/3). După asocierea cu alte materiale descoperite aici, figurina poate fi datată la sfîrșitul perioadei Hallstatt.

IX. La circa 1,5 km sud-vest de satul Fedești, comuna Suletea, unde se află locul denumit „Cetățuia", se află o cetățuie de pămînt traco-getică, unde s-a efectuat și un sondaj [7]. Aici s-a descoperit o interesantă figurină din lut ars, în formă de potcoavă. Piesa este destul de neglijent lucrată. Capul și fața sînt ușor simulate pe mijlocul „potcoavei" (fig. 1/8). După materialele rezultate din sondajul efectuat, această figurină se datează în secolele IV—III î.e.n.

Din studiul condițiilor de descoperire, din contextul în care apar figurinele, literatura de specialitate găsește un singur element comun, *focul*, aspect care ne reține atenția [8].

---

[4] Corneliu-Mărgărit Tătulea și Dimitrie Vicoveanu, Cercetări istorice, 4, 1973, p. 146, fig. 2.

[5] Nicolae Conovici, *op. cit.*, p. 297, fig. 1/3 și 2/3.

[6] V. Căpitanu și V. Ursache, Carpica, 2, 1969, p. 125—126, fig. 32.

[7] N. Gostar, S. Sanie, Ghenuță Coman, Săpături „Cetățuia"-Fedești, 1964.

[8] N. Conovici, *op. cit.*, p. 299 și notele 23—24.

La punctul „Sturza" de la Bîrlălești figurinele descoperite de noi au fost găsite în contextul unei vetre cu cenușă și chirpic ars. Deci, este vorba de foc, fără să se poată preciza ce anume ritual se practica acolo. Atrage atenţia faptul că în acel loc, prin lucrări agricole, au fost scoase la iveală urne funerare dacice. Astfel, nu este greu de presupus prezenţa figurinelor pe niște vetre rituale, focul fiind, poate, simbolul purificării. Apoi, după cum s-a afirmat mai sus, aceste figurine ar corespunde unor forme de manifestare magico-vrăjitorești, ceea ce nu atinge sfera religiei [9]. Ar putea fi vorba de figurine legate de cultul phallic, componentă a credinţelor ce alcătuiesc cultul dyonisiac atestat în lumea tracică și răspîndit în lumea geto-dacică [10].

LES FIGURINES ANTHROPOMORPHES GETO-DACIQUES DÉCOUVERTES DANS LE DÉPARTEMENT DE VASLUI

(RÉSUMÉ)

L'auteur présente dans cet article neuf figurines anthropomorphes gétiques en terre cuite, découvertes dans le département de Vaslui : les figurines 1/1 et 1/3 ont été trouvées à Murgeni ; les figurines 1/2 et 1/5 à Bîrlălești ; les figurines 1/4, 1/7, 1/8 ont été trouvées à Fedești ; la figurine 1/6 a été découverte à Mălușteni ; et la figurine 1/9 à Horga.

EXPLICATION DE LA FIGURE

Fig. 1. Figurines anthropomorphes en terre cuite : 1 Murgeni — « Gura Bujorăni » ; 3 Murgeni — « Bozianu » ; 2, 5 Bîrlălești — « Sturza » ; 4 Fedești — « Recea » ; 7 Fedești — « Pe Deal » ; 8 Fedești — « Cetățuia » ; 6 Mălușteni — « Leaua » ; 9 Horga — « Valea Stejarului ».

[9] C. M. Tătulea și D. Vicoveanu, *op. cit.*, p. 148.
[10] Silviu Sanie, Șeiva Sanie, *op. cit.*, p. 89.

UN NOU GRUP CERAMIC APARȚINÎND DACILOR LIBERI DE LA SUD DE CARPAȚI

DE

GH. DIACONU

În ultimul deceniu la Tîrgșor și în alte stațiuni din Muntenia a apărut o specie nouă ceramică, ce a fost atribuită eronat din punct de vedere etnic [1].

Grupul ceramic care ne reține atenția face parte din categoria ceramicii lucrate cu mîna. Forma predominantă este reprezentată de farfuria-castron cu buza dreaptă sau arcuită spre interior. Legătura dintre buză și pîntec a fost realizată brusc și direct, după care pîntecul vasului a fost arcuit puternic spre fund [2] (fig. 1).

Din punct de vedere al structurii pastei deosebim două subgrupe : în prima și cea mai numeroasă se înscriu vasele cu pasta aleasă în a cărei compoziție predomină lutul curat și nisipul fin ; în cea de-a doua subgrupă pasta vaselor este neglijentă datorită unor ingrediente ca boabele de nisip și ciobürile pisate. Potrivit tipului de cuptoare în care au fost arse vasele, cea mai mare parte au culoarea cenușie, cenușie-neagră, iar un procent mai scăzut culoarea roșcat-cărămizie.

Principalele localități în care a fost reperată ceramica asupra căreia stăruim sînt : Tîrgșoru Vechi, jud. Prahova, Străulești-București, Budureasca-Mizil și cartierul Susani din orașul Tîrgoviște [3].

După cîte cunoaștem pînă acum, acest grup ceramic a fost descoperit doar în cadrul așezărilor din secolele II—III e.n. Asemenea vase nu au apărut pînă în prezent în cuprinsul necropolelor de tip Chilia-Militari. Atragem de asemenea luarea aminte că o atare ceramică lipsește din cuprinsul complexelor de locuire de la Dulceanca, Mătăsaru, Chilia, Maldăru și Scornicești [4]. Trebuie remarcată și împrejurarea potrivit căreia, specia

---

[1] Gh. Diaconu, SCIV, 19, 1968, 3, p. 449, nota 47 ; Margareta Constantiniu, MatIstMuz, 6, p. 62.

[2] Forme întregi au fost descoperite la Străulești, v. Margareta Constantiniu, *op. cit.*, p. 53, fig. 6/11, 12.

[3] Pentru Străulești (supra nora 2) ; la Budureasca-Mizil într-o așezare cercetată de Victor Teodorescu au apărut fragmente și un vas întreg. La Tîrgoviște în cartierul Susani cu prilejul unor sondaje practicate în jurul unui monument din feudalism au fost descoperite fragmente ceramice din secolele II—III e.n. împreună cu cioburi aparținînd grupului de care ne ocupăm — inf. arh. Cornel Ionescu.

[4] Pentru Dulceanca, v. Suzana Dolinescu-Ferche, *Așezări din secolele III și VI e.n. in sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca*, București, 1974 ; la Mătăsaru din ceea ce a publicat Gh. Bichir constatăm că o atare ceramică nu apare. Aceasta este străină și complexelor de la Maldăru și Scornicești — inf. Gh. Bichir — precum și la Chilia — inf. Sebastian Morintz.

S C I V A, tomul 28, nr. 2, București, aprilie—iunie 1977, p. 257—260.

ceramicii la care ne referim nu este documentată în stadiul actual al cercetărilor în mediul culturii carpice, nici în Transilvania și nici în Oltenia [5].

★

În așezările de la Tîrgșor și Străulești grupul ceramic pe care îl supunem discuției este asociat cu alte categorii. De pildă : ceramica lucrată cu mîna, de certă factură geto-dacică : ceștile-afumători, vasele-borcan ornamentate cu brîuri alveolare sau cu butoni etc. ; ceramica lucrată la roată din pastă fină de culoare cenușie, cenușie-neagră de origine geto-dacă ; ceramica din pastă nisipoasă de tradiție provincial-romană și ceramica romană de import.

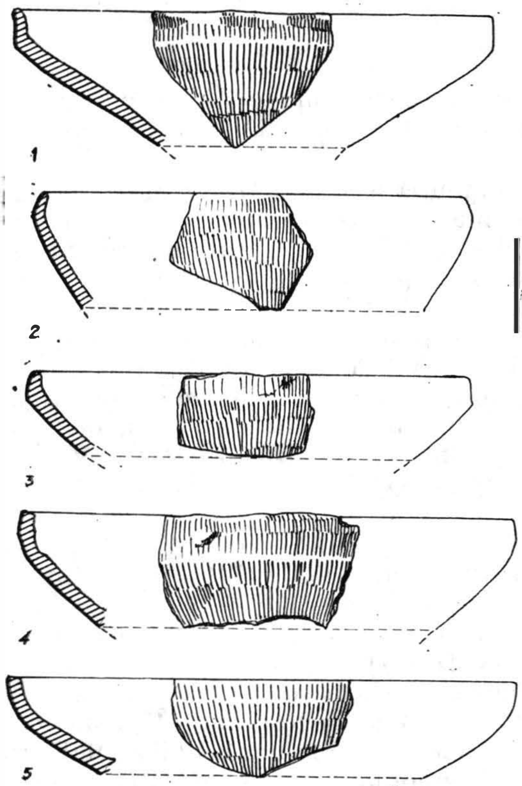

Fig. 1. Castroane-străchini din așezarea dacilor liberi de la Tîrgșor : 1 caseta 30 D ; 2 caseta 29 D ; 3 locuința 22 ; 4 locuința 21 ; 5 locuința 19.

La Străulești, Margareta Constantiniu a observat că această ceramică este concentrată într-un anume cartier ale așezării [6]. O astfel de situație a fost întîlnită și la Tîrgșor unde ceramica de care ne ocupăm apare în stratul de cultură și în cuprinsul a nouă locuințe semiîngropate situate în periferia de sud a așezării tîrgșorene.

În lumina observațiilor de la Tîrgșor și Străulești-Băneasa pot fi aduse date prețioase cu privire la datarea acestui grup ceramic. Astfel, în prima așezare, o monedă emisă în secolul II e.n., iar un număr de mai multe monede din bronz aparțin secolului al III-lea e.n. La cele de mai sus se adaugă prezența unor fibule romane care datează din secolul II e.n., precum și fibule cu piciorul întors pe dedesubt aparținînd tipurilor : roman, dacic și sarmatic. Tot aici au ieșit la iveală

---

[5] În lucrările publicate cu privire la Sîntana-Arad, Medieșu Aurit, Soporu de Cîmpie, Obreja ș.a., grupul ceramic de care ne ocupăm lipsește. În schimb, pentru perioade mai timpurii ceramica despre care este vorba o avem atestată în mai multe centre din Transilvania, v. I. H. Crișan — *Ceramica daco-getică*, București, 1969, pl. X/2, 4, 6, 12, pl. XIX/3—6 ș.a. ; Gh. Popilian ne-a comunicat că o astfel de ceramică este deocamdată străină și teritoriului oltean. În nord-nord-estul țării noastre, în complexele de locuire aparținînd purtătorilor culturii Lipița avem documentată categoria ceramicii de care ne ocupăm, cf. V. M. Tigilik, în *Naselenie verhnogo Podnistrovia*, Kiev, 1975, p. 86, fig. 26; p. 94, fig. 34—35.

[6] Margareta Constantiniu, *op. cit.*, p. 61 ; cu același prilej autoarea își revizuiește și încadrarea inițială, deaorece înainte de intervenția noastră lotul ceramic pe care îl prezentăm a fost socotit ca fiind din prima epocă a fierului.

fragmente de oglinzi de tip sarmatic, catarame, ace de păr și alte vestigii caracteristice orizontului cultural din secolele II—III e.n. [7].

O situaţie asemănătoare a fost înregistrată şi la Străulești unde autoarea săpăturilor ne informează că a descoperit monede emise în timpul domniei împăraţilor Diadumenian și Gordian, o fibulă cu piciorul întors pe dedesubt de tip dacic, fragmente de oglindă de tip sarmatic și alte materiale care datează din secolul al III-lea e.n. [8].

Fixarea perioadei în care apare și se dezvoltă pe teritoriul Munteniei ceramica ce ne reţine atenţia, şi la care se adaugă şi precizarea potrivit căreia aceasta apare numai în cuprinsul unor aşezări situate în nord-nord-estul Munteniei, reclamă și efortul identificării ei din punct de vedere etnic.

O primă ipoteză de lucru, pe care am părăsit-o, constă în aceea că o atare ceramică ar putea să aparţină unor populaţii nordice, în speţă taifalii [9].

O altă cale propusă era aceea a atribuirii acestei grupe ceramice celor de sarmaţi care ,,pendulau'' cu turmele lor în acele vremuri în Muntenia. Ne grăbim să subliniem că examinarea ceramicii sarmatice din Moldova și Muntenia, precum şi a aceleia din complexele nord-pontice nu ne îngăduie să o atribuim acestei populaţii. Ceramica sarmatică se deosebește vădit de categoria ceramicii geto-dacice, precum și de grupul pe care îl analizăm [10].

În discuţia de faţă trebuie excluse şi alte populaţii alogene ca: vizigoţii, skirii etc., deoarece acestea pătrund în Muntenia la cumpăna dintre secolele III—IV e.n., or, ceramica asupra căreia stăruim datează de la finele secolului al II-lea e.n. și din secolul al III-lea e.n.

Așadar, singura populaţie prezentă în secolele II—III e.n. în Muntenia și căreia în chip firesc putem să-i atribuim acest grup ceramic este aceea a dacilor liberi. Potrivit formelor, grupul ceramic pe care l-am prezentat are analogii tipologice puternice cu castroanele-străchini lucrate la roată din pastă fină, cenușie și cenușie-neagră, atît de frecvent întîlnite în aria culturii Chilia-Militari. În schimb, judecînd după structura pastei și tehnica de execuţie, o atare ceramică nu este documentată decît în medii mai timpurii.

Suita de forme ceramice ale acestui grup cu gama sa variată de profile o întîlnim mai de timpuriu în prima epocă a fierului, dar mai ales în ceramica geto-dacilor de la Dunărea de Jos, în cuprinsul secolelor IV—II î.e.n. Cele mai reprezentative analogii le avem la Zimnicea pe malul

---

[7] Pentru cronologia așezării dacilor liberi de la Tîrgșor, v. Gh. Diaconu, SCIV, 28,, 1977, 2, p. 209—215.

[8] Margareta Constantiniu, *op. cit.*, fig. 8/1—6.

[9] Gh. Diaconu, SCIV, 19, 1968, 3, p. 449.

[10] Pentru ceramica sarmatică din regiunile mai apropiate de ţara noastră, v. G. B. Feodorov, MIA, 89, 1960, pl. 39—46; pentru regiunea Dunării de Jos, v. studiile lui Ion Ioniţă, ArhMold, 2—3, 1964, p. 311—328; Al. Andronic, SCIV, 14, 1963, 2, p. 347—360; Sebastian Morintz, Dacia, N. S., 3, 1959, p. 451—471; idem, Dacia, N. S., 1960, p. 553—560; idem, SCIV, 19, 1968, p. 96; Gh. Bichir, Pontica, 5, 1972, p. 137—160; Gh. Diaconu, SCIV, 14, 1963, 2, p. 323—343; idem, *Tîrgșor — Necropola din sec. III — IV e.n.*, București, 1965, p. 19—29.

Dunării muntene, la Canlia şi Buceag în sudul Dobrogei [11]. În staţiunile enumerate, ceramica la care ne-am referit este bine documentată și bogat reprezentată [12].

NOUVELLE CATÉGORIE CÉRAMIQUE APPARTENANT AUX DACES LIBRES AU SUD DES CARPATES

(RÉSUMÉ)

L'auteur insiste sur l'analyse d'une catégorie de céramique travaillée à la main, découverte dans une série de sites appartenant aux Daces Libres au sud des Carpates.

A la suite des recherches effectuées à Tîrgșor, dép. de Prahova, et à Străulești — Bucarest, cette céramique peut être datée aux IIe—IIIe siècles de n.è.

En guise de conclusion, on constate que cette catégorie céramique provient du La Tène géto-dace des IIIe—IIe siècles av. n.è.

EXPLICATION DE LA FIGURE

Fig. 1. Écuelles du site des Daces Libres de Tîrgşor : 1 cassette 30 D ; 2 cassette 29 D ; 3 habitation 22 ; 4 habitation 21 ; 5 habitation 19.

---

[11] Asemenea vase au fost descoperite la Zimnicea de Alexandrina Alexandrescu, la Canlia de Em. Moscalu şi la Buceag de M. Irimia.

[12] Absenţa ceramicii despre care este vorba între sec. I î.e.n. — sec. I e.n. se poate explica şi prin aceea că pentru perioada menţionată nu au fost cercetate îndeajuns obiective în regiunea la care ne referim.

ADDENDA ET CORRIGENDA

DE

M. ZAHARIADE

Reluăm cu prilejul acestei *Addenda et corrigenda*, pe scurt, problematica unor cohorte și alae de origine hispanică din Dacia, abordată într-un recent studiu [1]. Distanța în timp care separă aceste două apariții impune o serie de rectificări la unele afirmații făcute atunci, lucru firesc dacă ținem seama de materialul epigrafic, modificările de lectură și noile considerații apărute între timp, ce au vizat direct sau indirect acest fel de trupe.

Cohors I Hispanorum p.f. În articolul *Observații privind cohortele I Hispanorum din Dacia* [2], N. Gudea, analizînd studiul Margaretei Roxan din Epigraphische Studien, 9, 1972, Rheinland Verlag, Düsseldorf, afirma că în Dacia Porolissensis au existat două cohorte *milliariae* cu numerotația I și indicația etnică *Hispanorum* [3]. Aceeași problemă o ridicam și eu, pe scurt, în nota 15 a articolului. La o mai atentă analiză am ajuns la concluzia că situația din diplomele militare este însă destul de clară și nu poate fi vorba de două unități *I Hispanorum* de o mie de oameni in Dacia Porolissensis.

În diplomele din 110 (17 II și 2 VII) este vorba, pe locul 3 și respectiv 7, de *cohors I Hispanorum p.f.* de la Românași, cea de pe locul 6 și respectiv 4 fiind cea de la Orheiul Bistriței [4] (*cohors I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria*). În anul 133, *cohors I Hispanorum* de pe locul 3 este tot cea de la Românași, cea de la Orhei nemaiapărînd pentru că nu face eliberări în acest an [5]. În 159 apar din nou două cohorte clar diferite : *cohors I Flavia Ulpia Hispanorum* (*milliaria*) pe locul 3 și *cohors I Hispanorum* de la Românași pe locul 8 [6]. În sfîrșit, în 164 (Gilău), situația se repetă întrucîtva. Unitatea de la Orhei nu mai apare cu denumirea *Flavia Ulpia*, ci doar *I Hispan*(*orum*) (*milliaria*) pe locul 3, iar cea de la Românași pe locul 8, *I Hispanor*(*um*) completat de editor *p*(*ia*)*f*(*idelis*). În diplomele de la Palatovo și Cășei ultimei unități i se schimbă doar locul în diplomă, locul 8 în loc de 7 [7].

[1] M. Zahariade, SCIVA, 27, 1976, 4, p. 477—494.
[2] N. Gudea, SCIVA, 26, 1975, 3, p. 381—385.
[3] N. Gudea, *op. cit.*, p. 383.
[4] I. I. Russu, IDR, I, nr. 2 și 3.
[5] *Ibidem*, nr. 11. Faptul că epitetul *p*(*ia*) *f*(*idelis*) nu mai apare, nu trebuie să surprindă. Acesta e menționat doar în diplomele din 110 pentru că amintirea luptelor din timpul războaielor dacice era încă proaspătă la vechile contingente, ceea ce nu s-ar putea spune pentru anul 133 sau 159.
[6] *Ibidem*, nr. 17.
[7] *Ibidem*, nr. 18, 19, 20.

S C I V A, tomul 28, nr. 2, București, aprilie—iunie 1977, p. 261—265.

În acest fel situaţia rămîne clară în Dacia Porolissensis în privinţa cohortelor *I Hispanorum*. Este vorba de prezenţa unei unităţi *milliaria* la Orheiul Bistriţei şi a unei *quingenaria* la Românaşi. Ştampilele de la Porolissum *CHSIJS* şi *CHSS* la o mai atentă analiză par să se preteze mult mai bine la interpretarea C(o)*H*(*or*)*S I I*(*turaeorum*) *S*(*agittariorum*) decît la *C*(*o*)*H*(*or*)*S I* (*H*)*IS*(*panorum*). Singura ştampilă de la Porolissum care ar putea aparţine unităţii de la Românaşi este *CHIH C*(*o*)*H*(*ors*) *I H*(*ispanorum*) [8].

Cohors II Hispanorum. O bună parte din cărămizile cu ştampila *COHIIHIS* [9], date ca aparţinînd de *cohors II Hispanorum* de la Bologa, trebuie atribuite unităţii *Cohors II Flavia Commagenorum* [10]. În diploma din 17.II.110, unitatea nu apare *in Dacia*, dar staţionarea ei în provincie nu trebuie infirmată, deoarece s-ar putea ca la această dată să nu elibereze contingente. În schimb, activitatea ei în războiul cu iazygii din 107/8, la graniţa sud-vestică a Daciei şi nordică a Moesiei, devine şi mai clară datorită fragmentului de cărămidă cu ştampilă *COHIIHISP* de la Banatska Palanka [11], ce trebuie pusă în legătură cu inscripţia de la Vîrşeţ (CIL, III, 6 273) [12]. În 115 sau 116/7, cohorta pleacă, presupunem cu întreg efectivul, în Cyrenaica, unde luptă sub comanda lui Q. M. Turbo [13] şi unde stă pînă la o dată nedeterminată. Dealtfel nu ştim precis dacă a luat parte la războaiele cu iazygii din 117/8. Oricum, prezenţa unităţii sau a unor detaşamente la Micia va trebui mai bine dovedită pe baza unui studiu mai amănunţit şi a coroborării tipurilor de ştampile de la Micia cu cele de la Bologa.

Cohors I Bracaraugustanorum. B. Gerov presupunea că în diploma din 2 aprilie 134 (Moesia Inferior) ar fi vorba de o *cohors I Bracar*(*orum*/*um*), evident deosebită de *cohors I Bracaraugustanorum* [14], care la această dată ar fi staţionat în Dacia Inferior. În studiul amintit, la nota 83, şi eu susţineam că în 134 în Moesia Inferior e vorba de o *cohors I Bracar*(*um*/*orum*) [15]. În diploma amintită, ethniconul cohortei apare sub forma, evident prescurtată, *I BRACAR*, care îl făcea pe savantul bulgar să citească *BRACAR*(*orum*/*um*). Această prescurtare nu e însă firească pentru *cohors I Bracarorum*. O unitate cu această denumire e menţionată în anul 88 în Mauretania Tingitana sub forma *I BRACAROR* [16], aici abia fiind posibilă întregirea *BRACAROR* (um). Prescurtarea *BRACAROR* aparţine mai degrabă unităţilor cu denumirea *BRACARORUM* decît *BRACARAUGUSTANORUM*.

---

[8] M. Macrea, D. Protase, M. Russu, Materiale, 7, 1961, p. 379, fig. 17; J. Szilágyi, Közlemények, Cluj, 3, 1943, 1, p. 95, fig. 3/20 şi 3/21; pentru *CHIH*, fig. 2/15; greşit la M. Zahariade, *op. cit.*, p. 480, nota 14.

[9] Oct. Floca, Şt. Ferenczi, L. Mărghitan, *Micia, Grupul de cuptoare pentru ars ceramică*, Deva, 1970, p. 9—10; C. C. Petolescu, Sargetia, 9, 1972, p. 43—49.

[10] C. C. Petolescu, SCIVA, 27, 1976, 3, p. 395, nr. 3 şi p. 396.

[11] Lapidarul Muzeului Banatului, nr. 53, Timişoara, 1974.

[12] L. Balla, ActaClass, 5, 1969, p. 111—115.

[13] Eusebios, *Hist. Eccl.*, IV, 2, 4.

[14] B. Gerov, Klio, 37, 1959, p. 204.

[15] M. Zahariade, *op. cit.*, p. 487.

[16] CIL, XVI, 159.

În cazul din diploma moesică din 134 pare totuşi să fie vorba de *cohors I Bracaraugustanorum*. Această unitate mai apare de două ori cu numele complet tot în Moesia, odată în 99 [17] şi altă dată *ante* 114 [18]. Denumirea trupei este compusă din două părţi: tribul din care a fost recrutată, *Bracari* şi centrul *conventus*-ului bracarilor, *Augusta* [19]. Astfel e înregistrată în 99, *I BRACAR. AUGUSTANORUM* şi *ante* 114, *I BRACARA* [*ugustan*]*OR*(*um*). La aceeaşi despărţire se procedează în cazul unei cohors *III BRACAR. AUGUSTANORUM* în Britannia [20] şi *V BRACARAUGUSTANORUM* în Raetia [21]. Prescurtarea obişnuită în diplome este *BRAC*, *BRACA*, *BRACAVG*, *BRACARA*, *BRACARAVG* [22]. Spre deosebire de indicaţia generală *Bracarum*/*Bracarorum*, care sugerează o recrutare de pe întreg teritoriul *conventus*-ului, cea specială *Bracaraugustanorum* arată o recrutare doar din centrul acestuia, sau eventual din imediata lui vecinătate. În diploma din 134, ultima parte a denumirii cohortei, de fapt numele oraşului tribului bracarilor, *AUGUSTA*, a putut foarte uşor să fie omis de gravor intenţionat, pentru prescurtarea termenului sau pentru economia de spaţiu. În cazul în care aceasta e situaţia, se poate trage concluzia că în 134, *cohors I Bracaraugustanorum* se mai afla încă în Moesia Inferior.

Nici ştampila *CIB* de la Slăveni presupusă de D. Tudor şi de mine ca fiind *C*(*ohors*) *I B*(*aracaraugustanorum*) [23] se pare că nu mai trebuie interpretată astfel datorită faptului că prescurtarea *CIB* nu e obişnuită acestei unităţi. Ştampilele ei pe cărămizi, descoperite la Breţcu şi Boroşneu Mare, conţine prescurtarea *C*(*OH*)*I BRAC* şi *COH I BR* [24].

Prezenţa cohortei în 134 în Moesia Inferior, are implicaţii asupra cronologiei staţionării ei la Breţcu şi raportului cu cealaltă costaţionară, *cohors I Hispanorum veterana*. Ultima unitate s-ar părea că a ocupat încă de la început castrul Breţcu-Angustiae, la construcţia căruia va fi luat parte [25]. Probabil, la această dată, poate la sfîrşitul domniei lui Hadrian şi începutul domniei lui Antoninus Pius, în legătură cu tulburările dacilor liberi şi roxolanilor [26], *cohors I Bracaraugustanorum* va fi fost adusă la Breţcu, castru destul de mare pentru a adăposti două unităţi *quingenariae*. Ambele cohorte dislocă detaşamente în castrele învecinate: *cohors I Bracaraugustanorum* la Boroşneu Mare [27], iar *cohors I Hispanorum vete-*

---

[17] CIL, XVI, 44.

[18] CIL, XVI, 58. În rîndul 5, *extrinsecus tabella I*, apare scris *BRACARA* cu *A* final tăiat pe verticală de ruptura metalului; se vede totuşi partea inferioară stîngă a literei *A*; pe *intus tabella I*, rîndul 5, literele *OR* impun întregirea *BRACARA*[*ugustan*]*OR*(*um*).

[19] E. de Ruggiero, *Dizionario epigrafico di antichità romane*, I, Roma, 1961, p. 1 023.

[20] CIL, XVI, 48.

[21] CIL, XVI, 55.

[22] CIL, XVI, 87, 93, 121, 183, 147, 117. Situaţia din diploma CIL, XVI, 69 (an 122) Britannia, *III BRACAROR*, se referă de fapt la *III Bracaraugustanorum*, aici fiind vorba totuşi de o corupere a gravorului.

[23] D. Tudor, OR³, p. 345–6; M. Zahariade, *op. cit.*, p. 487 şi nota 87, fig. 2/6.

[24] Z. Székely, SCIVA, 26, 1975, 3, p. 344, fig. 213; A. Buday, DolgCluj, 7, 1916, 1, p. 14.

[25] Nu ştim ce se va fi întîmplat cu detaşamentul de la Piroboridava şi dacă el a revenit la sud de Dunăre sau în orice caz în Moesia Inferior, sau dacă a fost dislocat direct la Angustiae pentru activitatea de construcţie a castrului.

[26] L. Balla, ActaClass., 2, 1966, p. 43.

[27] Vezi nota 24.

rana la Comolău [28]. Z. Székely presupune că în cronologia unităților de la Boroșneu la refacerea castrului, după războaiele marcomanice, alături de nou venita *ala Gallorum* (în locul *alei I Latobicorum*), a participat și unitatea de Bracaraugustani [29]. Noi presupunem că o parte din cohortă a staționat chiar la Boroșneu Mare (castru de 90 × 70 m), alături de *ala Gallorum*, lucru posibil dacă ne gîndim că atît *ala Latobicorum* cît și *cohors III Gallorum* (ultima înlocuiește la Hoghiz *ala I Asturum* în timpul lui M. Aurelius), plecaseră de la Boroșneu Mare [30]. Pînă în prezent la Comolău nu a mai fost documentată altă trupă decît *cohors I Hispanorum veterana* prin singura ștampilă *COHHIS* identică cu cele de la Brețcu [31]. La Brețcu, castrul e prea mare pentru ca să fi adăpostit o unitate *quingenaria* cum era *cohors I Hispanorum*, așa încît e de presupus existența și a altor trupe.

Ala I Asturum. Afirmam în studiu că la Boroșneu Mare, ștampila *ALPA* aparține alei de Asturi [32]. În urma noii lecturi a lui Z. Székely, trebuie să admitem *AL*(*a*) *PA*(*lmyrenorum*) venită după jumătatea secolului al III-lea la Boroșneu [33]. Presupunerea lui Z. Székely că următorul castru de staționare după Hoghiz ar fi fost la Boroșneu nu mai e valabilă [34], locul de încartiruire pentru *ala I Asturum* rămînînd, după venirea cohortei *III Gallorum*, în continuare, necunoscut.

ADDENDA ET CORRIGENDA

(ABSTRACT)

The author briefly resumes discussion upon some *alae* and *cohortes* of hispanic origin which garrisoned in Dacia. This return is occasioned by the appearence, meanwhile, of some other lectures, interpretations and new considerations right upon this kind of troops.

Cohors I Hispanorum. There is no question about two *cohortes milliariae Hispanorum* in Dacia because a more piercing analysis of the military diplomas certifies this evidence straight enough. So, there are only two cohorts with I as numeral in Dacia Porolissensis : a *cohors I Flavia Ulpia Hispanorum* at Orheiul Bistriței and a *cohors I Hispanorum p.f.* (*quingenaria*) at Românași.

Cohors II Hispanorum. A good portion of brick-stamps COH II HIS given as COH (*ors*) II HIS(*panorum*) must be reconsidered and ascribed to COH(*ors*) II FL(*avia*) C(*ommagenorum*). The *cohors II Hispa-*

[28] Ștampila de la Comolău *COHHIS* ar fi suficientă, credem, pentru atestarea prezenței unității aici.

[29] Z. Székely, *op. cit.*, p. 346.

[30] *Ibidem.*

[31] Ștampila prezentată de Z. Székely în *A Komollói erödittet romai tábor*, Cluj, 1943, p. 27 este coruptă.

[32] M. Zahariade, SCIVA, 27, 1976, 4, p. 485, nota 58.

[33] Z. Székely, *op. cit.*, p. 344.

[34] *Idem*, Almanah, p. 26.

Cohors II Hispanorum. A good portion of brick-stamps COH II HIS given as COH *(ors)* II HIS *(panorum)* must be reconsidered and ascribed to COH *(ors)* II FL *(avia)* C*(ommagenorum)*. *The cohors II Hispanorum* must have been employed in the war with the Iazyges (107/8) and in that with the Jews in Cyrenaica (116/7). However its participation in the Sarmatic war is proved by a brick-stamp from Banatska Palanka : COH II HISP.

Cohors I Bracaraugustanorum. A *cohors I Bracar*(*um/orum*) in 134 in Lower Moesia is no longer to be supported because of the abbreviation I BRACAR which occurs in the diplomas and which fits more with *I Bracar*(*augustanorum*) than with *I Bracar*(*orum*) which has its own abbreviation, I BRACAROR. On the other hand it seems to be a question of recrutement, *cohortes Bracaraugustanorum* being drawn out of the centre of the *conventus* of *Bracari* : *Bracar-Augusta*. *Cohortes Bracarorum* are recruited out of the whole *conventus*. The chronology of the stationing troops in the castrum *Angustiae*-Breţcu is : *cohors I Hispanorum veterana* from the beginning of the province, since Antoninus Pius being added *cohors I Bracaraugustanorum* which had stationed in Lower Moesia. Evidences from *coh. I Bracaraugstanorum* were descovered at Boroşneu Mare. There were found brick-stamps with COH(*ors*) (*I*) HIS(*panorum*) at Comolău.

Ala I Asturum. The brick-stamp ALPA is no more lisible as AL(*a*) P(*rima*) A(*sturum*) but, as Z. Székely suggests, AL(*a*) PA(lmyrenorum).

SEMINȚE DE CEREALE ȘI LEGUMINOASE DIN AȘEZAREA DE LA HISTRIA (SECOLUL AL VI-LEA e.n.)

DE

MARIN CÂRCIUMARU, EDITH IONESCU

În cadrul cercetărilor de la Histria din anul 1975, Catrinel Domăneanțu a descoperit, cu ocazia săpăturilor de la zidul de incintă romano-bizantin, curtina A, o cantitate foarte mare de semințe carbonizate[1]. Semințele s-au recuperat dintr-o locuință din secolul al VI-lea e.n., lipită de incintă și care a fost distrusă printr-un incendiu puternic. Încăperea respectivă era probabil destinată păstrării proviziilor pentru că tot aici s-a găsit multă ceramică (fragmente de amfore și chiupuri). Dintr-o amforă spartă, întregibilă, de la 158 cm adîncime, s-a scos cea mai mare cantitate de semințe aparținînd unor cereale (fig. 1). Din alte vase mai mici s-au identificat de asemenea o seamă de semințe de cereale sau leguminoase.

Materialul organic, din amfora de care am amintit, a cîntărit 1 850 grame, fiind astfel repartizat : semințe întregi — 512,4 g ; fragmente neidentificabile 994,5 g ; cenușă — 343 g.

Semințele întregi identificate aparțin în exclusivitate cerealelor, mai exact 402,9 g *Triticum vulgare*, ceea ce reprezintă 50 362 semințe și 109,5 g *Secale* sp., adică 14 743 semințe.

Într-un vas de dimensiuni mai reduse s-au găsit 18 g de *Triticum vulgare* (1 192 semințe) ; 1,30 g de *Secale* sp. (205 semințe) ; 32,7 g de fragmente greu de precizat cărei specii aparțin și 80 g de cenușă. În total acest vas conține o cantitate de 132 g de materie organică.

Aceleași specii au fost recunoscute într-un alt vas de dimensiuni mai mici în care s-au cîntărit 544 g de semințe, fragmente și cenușă, astfel repartizate : semințe întregi 174,5 g, provenind de la *Triticum vulgare* (148,9 g = 9 862 semințe) și *Secale* sp. (25,6 g = 2 749 semințe) ; fragmente neidentificabile 194,5 g ; cenușă 174,9 g.

Tot dintr-un vas, asemănător ca mărime, s-a determinat o importantă cantitate de semințe de leguminoase (261,5 g greutate totală a materialului) din specia *Lens esculenta*, varietatea *microspermae* Barul. Au fost numărate 5 637 semințe întregi (75,4 g) și 8 034 fragmente (52,4 g). De asemenea s-au cîntărit 133,7 g de cenușă care a rezultat din distrugerea acestor semințe. În același vas s-au găsit două semințe de *Triticum vulgare*.

---

[1] Mulțumim și pe această cale pentru încrederea cu care ne-au fost acordate semințele spre determinare, precum și pentru datele arheologice și o fotografie a acestei descoperiri în așezarea de la Histria, care ne-au fost puse la dispoziție.

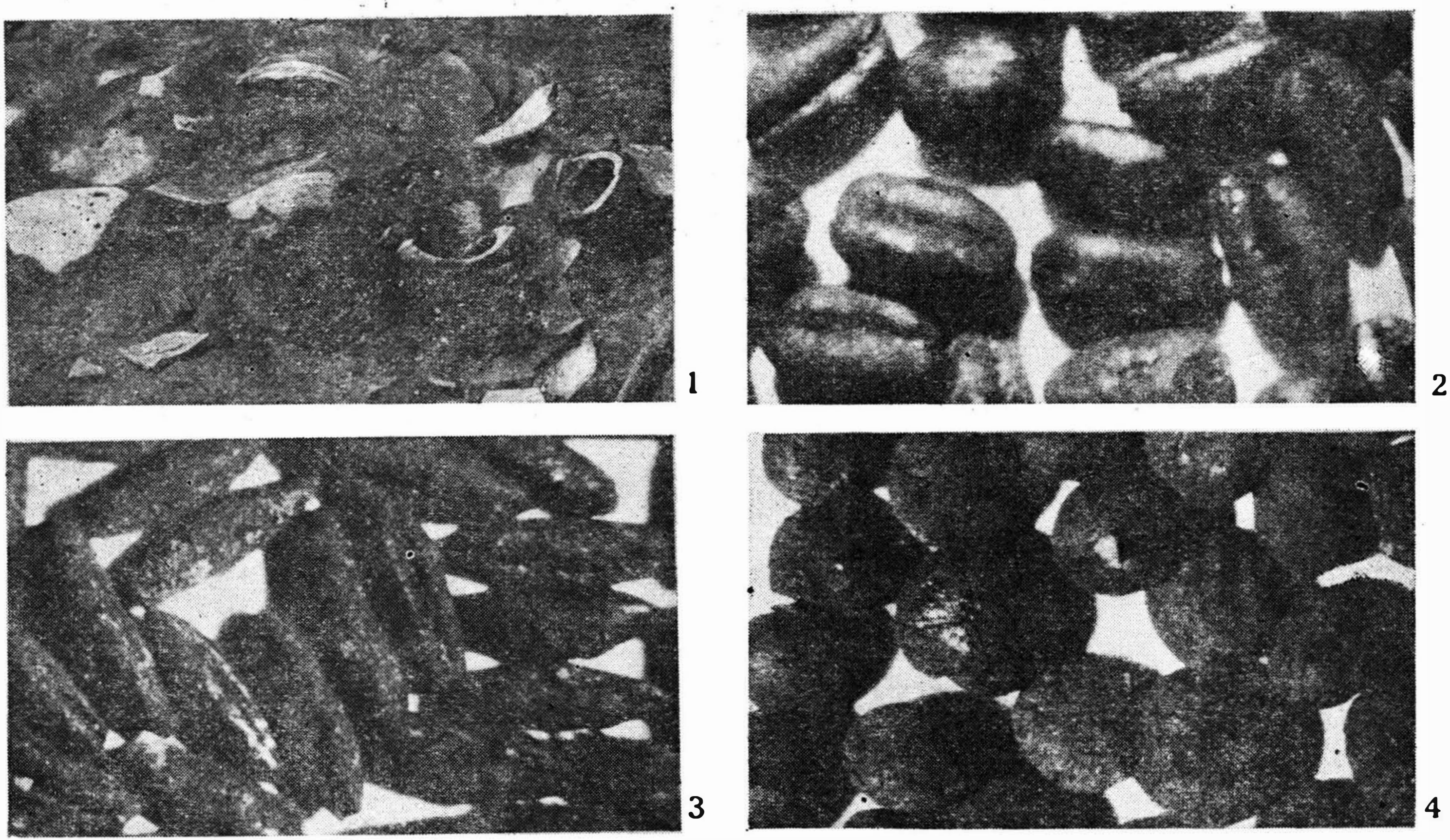

Fig. 1. Semințe carbonizate în așezarea de la Histria. 1 Depozitul de semințe și amfora; 2 *Triticum vulgare* (× 37); 3 *Secale* sp. (× 37); 4 *Lens esculenta*, varietatea microspermae (× 37)

Considerînd că în toate cele trei cazuri, în care s-au păstrat semințele de cereale, coeficientul de distrugere pentru cele două forme (*Triticum* și *Secale*) a fost aproximativ același, am calculat procentele cu care participă cele două specii ajungînd la constatarea că în două situații valorile sînt foarte apropiate, iar în al treilea caz nu prezintă o prea mare discordanță în raport cu celelalte două.

Astfel, dacă pentru semințele descoperite în amforă participarea este de 77% pentru *Triticum vulgare* și 23% pentru *Secale* sp., în vasul cu 544 g de substanță organică s-a observat că *Triticum vulgare* reprezintă 78%, iar *Secale* sp. 22%, ceea ce înseamnă mai mult decît valori apropiate. În cea de-a treia probă cele două cereale sînt reprezentate prin următoarele procente: *Triticum vulgare* 85% și *Secale* sp. 15%.

Desigur că în faza actuală a cercetărilor este greu să se tragă o concluzie definitivă, totuși coincidența privind participarea acestor forme de cereale în cele două cazuri și procentele destul de apropiate în cel de-al treilea conduce la ipoteza dacă nu cumva proporțiile respective reprezintă o situație de fapt a componenței terenurilor agricole cultivate cu cereale din preajma așezării în această vreme. Oricum, credem că este un aspect care merită să i se acorde atenție, iar în măsura în care valorile relevate vor fi întîlnite și în alte situații, în această epocă în Dobrogea, s-ar putea formula concluzii mai sigure.

În legătură cu *Triticum vulgare* se știe că în timpurile preistorice el a ocupat suprafețe tot mai întinse, pe seama lui *Triticum compactum*, mult mai răspîndit în neolitic și epoca bronzului în Ungaria, Elveția, Italia, Spania, Suedia etc. [2]. Este un grîu de toamnă puțin rezistent la secetă, frig și boli în raport, de exemplu, cu *Triticum compactum*.

Se pare că romanii și grecii nu cunoșteau *Triticum compactum*, dar cultivau *Triticum vulgare* și *Triticum durum* [3].

În ceea ce privește lintea, trebuie să amintim că ea a fost folosită de timpuriu în hrana omului, fiind întîlnită la Jericho [4], Jarmo [5], în aceramicul și neoliticul tîrziu de la Hacilar [6], în neoliticul timpuriu de la Argissa [7], ca și în neoliticul timpuriu de la Tell Azmak din Bulgaria [8] etc. În Italia nu a fost întîlnită înainte de epoca fierului, iar în Marea Britanie și Olanda apare pentru prima dată abia în perioada romană [9].

Lintea, pentru a se dezvolta, are nevoie de un climat cald și uscat, fără nopți prea friguroase, cu zile luminoase și un sol de preferință nisipos.

---

[2] J. Percival, *The wheat plant*, Londra, 1921, p. 269.

[3] T. Săvulescu, *La flore*, în C. Matasă, *Frumușica. Village préhistorique à céramique peinte dans la Moldavie du Nord. Roumaine*. București, 1946, p. 37–42.

[4] M. Hopf, *Plant remains and early farming in Jericho*, în G. W. Dimbleby and P. Ucko, *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals*, Londra, 1969, p. 355–359.

[5] H. Helbaek, *The palaeoethnobotany of the Near East and Europe*, în R. J. Braidwood and B. Howe, *Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan*, Chicago, 1960, p. 98–118.

[6] H. Helbaek, Studies in Mediterranean Archaeology, 2, 1966, p. 122.

[7] M. Hopf, *Bericht über die Untersuchung von Samen und Holzoheresten von der Argissa-Maghula aus der präkeramischen bis mittelbronzezeitlichen Schichten*, în V. Milojčić, J. Boessneke, M. Hopf, *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Maghula in Tessalien*, Bonn, 1962, p. 101–110.

[8] J. M. Renfrew, *The archaeological evidence for the domestication of plants: methods and problems*, în G. W. Dimbleby and P. Ucko, *op. cit.*, p. 149–172.

[9] H. Helbaek, *The palaeoethnobotany of the Near East and Europe*, în R. J. Braidwood and B. Howe, *op. cit.*, p. 98–118; H. Helbaek, The New Phytologist, 63, 1961, p. 159–163.

Pe un sol prea bogat în substanţe nutritive înfrunzeşte într-adevăr puternic, în schimb formează puţine teci [10].

Lintea este una din leguminoasele foarte bogate în proteine.

J. André afirmă că în epoca romană lintea era folosită în supe. Prepararea ei consta la început din prăjirea seminţelor, care erau apoi pisate împreună cu anumite cereale într-o piuliţă [11].

Jane Renfrew crede că putea fi consumată împreună cu castane şi în anumite regiuni favorabile, cu midii [12].

D. R. Brothwell şi P. Brothwell presupun că a fost pur şi simplu adăugată supei de orz, împreună cu mazărea şi năutul [13].

Oricum, prezenţa lintei în secolul al VI-lea e.n. pe teritoriul Dobrogei este un fapt ce merită a fi reţinut, în măsura în care se pare că nu cunoaştem prea multe asemenea atestări în straturile arheologice din această vreme sau anterioare acestei perioade.

SEMENCES DE CÉRÉALES ET DE LÉGUMINEUSES DE L'AGGLOMÉRATION D'HISTRIA

(RÉSUMÉ)

Un horizon du VIe siècle de n.è. d'Histria a livré une grande quantité de semences. Le contenu de plusieurs récipients a permis de séparer 706,2 gr de semences intactes de céréales, de l'espèce *Triticum vulgare*, constituant plus de 75% de la totalité des semences intactes, le reste se composant de *Secale sp*. À part les semences bien conservées, ces mêmes vases contenaient 1221 gr de fragments impossible à reconnaître, ainsi qu'environ 600 gr cendres.

Dans un autre vase, on a trouvé une quantité importante de semences de légumineuses (261,5 gr.), à savoir de *Lens esculenta*, de la variété *microspermae* Barul.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Semences carbonisées de l'agglomération d'Histria. 1 Le dépôt de semences et 1 amphore; 2 *Triticum vulgare* (× 37); 3 *Secale* sp. (× 37); 4 *Lens esculenta*, la variété microspermae (× 37).

---

[10] J. M. Renfrew, *Palaeoethnobotany. The prehistoric food plants of the Near East and Europe*, Londra, 1973, p. 113–115.

[11] J. André, *L'Alimentation et la Cuisine à Rome*, Paris, 1961, apud J. M. Renfrew, *op. cit.*, p. 114.

[12] *Ibidem*.

[13] D. R. Brothwell and P. Brothwell, *Food in Antiquity*, Londra, 1969, p. 107.

AL XV-LEA CONGRES INTERNAȚIONAL DE STUDII BIZANTINE

Între 5 și 11 septembrie 1976 au avut loc la Atena lucrările celui de-al XV-lea Congres internațional de studii bizantine. Numărul participanților a fost de peste 600, iar cel al comunicărilor a depășit cu mult cifra 300.

Lucrările s-au desfășurat în cadrul a cinci secțiuni: I. Istorie; II. Limbă, literatură, filologie; III. Artă și arheologie; IV. Gîndire, filozofie, istoria ideilor; V. Ciprul în lumea bizantină.

Delegația română a cuprins printre alții pe Ștefan Pascu, Mihai Berza, Eug. Stănescu, Corina Niculescu, Maria Muzicescu, H. Mihăescu, Valentin Georgescu, Petre Diaconu, Răzvan Theodorescu, Gh. Sbuchea, T. Teotoi, I. Ionescu, Șt. Brezeanu.

Unul dintre rapoartele prezentate în fața Congresului *(Populația vlahă din Imperiul bizantin în secolele XI—XII)*, a fost susținut de către Eug. Stănescu.

Cercetătorii români au prezentat următoarele comunicări: în secția I: *Interferențe economice și culturale bizantino-române la nord de Dunăre în secolele IX—XII* (Șt. Pascu); *Cultura materială bizantină în Dobrogea în secolele X—XII* (Petre Diaconu); *Rolul ideii de „imperium unicum"* (Șt. Brezeanu); *Rolul muncii manuale în „Typika" din sec. XI—XIII* (T. Teotoi); *Asupra situației interne a Imperiului de Trepizonda* (*1204—1206*) (Gh. Sbuchea); în secția II s-a prezentat comunicarea: *Considerații asupra supraviețuirii limbii latine în literatura bizantină și neogreceacă* (H. Mihăescu); în secția III, *Difuziunea și asimilarea civilizației bizantine pe teritoriul românesc în secolele XIII—XIV* (C. Nicolescu); în secția IV, *Românii și Bizanțul provincial în civilizația Dunării de Jos în secolul al XIII-lea* (R. Theodorescu); în secția V, *Un reprezentant al culturii bizantino-cipriote în Țările Române: Mitropolitul Lukas de Cipru (1603—1629)* (I. Ionescu).

Membrii delegației române au desfășurat o activitate laborioasă în cadrul Congresului prezidînd diferite ședințe de comunicări, participînd la discuții sau întreținîndu-se, în probleme științifice, cu reprezentanții altor delegații.

Prezența noastră la cel de-al XV-lea Congres internațional de studii bizantine s-a făcut remarcată și prin buna organizare a standului cărții românești de bizantinologie.

Dintre rapoartele susținute de membrii altor delegații au reținut atenția cele prezentate de Hélène Ahrweiler (*Erosion sociale et comportements excentriques à Byzance au XI*e*—XII*e *siècle*), J. Karayannopoulos (*Forces centrifuges et centripèles dans le monde byzantin entre 1071 et 1261*), D. Angelov *(Zusammensetzung und Bewegung der Bevölkerung in der byzantinischen Welt)*, Fr. Thiriet *(La symbiose dans les Etats latino-roumanioles; phénomènes religieux et culturel, 1204—1261)*, P. Wirth *(Die sprachliche Situation in dem umrissenen Zeitalter-Renaissance des Attizismus, Herausbildung der neugriechischen Volkssprache*), A. Pertusi *(L'irradiazione della civiltà bizantina dopo 1204 in Italia e nell'Europa occidentale)* și G. G. Litavrin *(Проблема симбиоза в латинских государствах образованных на территории Византии. Феномены социалные и экономические (1201—1204)*.

Lucrările Congresului de bizantinologie de la Atena au reliefat, o dată în plus, importanța „fenomenului bizantin" în istoria universală.

Prin unele rapoarte și comunicări prezentate de specialiștii români și de cîțiva dintre membrii delegațiilor străine s-a scos în evidență rolul populației românești din Peninsula Balcanică în istoria Bizanțului. Din alte comunicări cum și din discuțiile purtate pe marginea lor a rezultat că istoria Bizanțului la Dunărea de Jos a căpătat anume particularități, iar aceasta, datorită factorului autohton — românesc.

În pauzele dintre lucrările celui de-al XV-lea Congres de studii bizantine savanți de renume (Kurt Weitzmann, Steven Runciman, H.-G. Beck) au ținut conferințe pe diferite teme de bizantinologie.

Participanții la Congres au avut prilejul să viziteze muzeele din Atena, expozițiile organizate anume în cinstea acestui eveniment, cum și diferite monumente din Atena, Attica, Argolida etc.

Al XV-lea Congres internaţional de studii bizantine se inscrie ca un succes deplin al ştiinţei bizantiniste mondiale, în cadrul căreia delegaţia română a adus un raport substanţial.

Petre Diaconu

AL IX-LEA CONGRES INTERNAŢIONAL DE ŞTIINŢE PRE- ŞI PROTOISTORICE (NISA, 13–18 SEPTEMBRIE 1976)

În intervalul de la 13 la 18 septembrie a avut loc la Nisa cel de-al IX-lea Congres internaţional de ştiinţe pre- şi protoistorice, la care au participat circa 3 000 de arheologi din 97 ţări, dintre care circa 100 din ţările socialiste.

Ţara noastră a fost reprezentată de o delegaţie condusă de semnatarul acestor rînduri.

Lucrările Congresului s-au desfăşurat în 30 de colocvii, 10 secţii şi 5 reuniuni pe teme speciale.

În cele ce urmează vom scoate în evidenţă problemele discutate la congres, precum şi contribuţia adusă, prin rapoarte şi comunicări, de către delegaţia română.

Astfel, din punct de vedere al metodologiei, s-au discutat probleme de informatică, tipologie, cronologie, ecologie, locuire, economie, terminologie, etnografie, antropologie, prospecţiuni şi conservare. Cu acest prilej s-au subliniat avantajele metodelor matematice în informatică, folosirea ordinatorului pentru clasificări şi altele.

De o atenţie specială s-a bucurat problema celor mai vechi hominizi, pentru care s-au organizat două colocvii sub preşedinţia prof. Phillip Tobias de la Universitatea Witwatersrand (Johannesburg) şi Yves Coppens de la Muzeul de istorie naturală din Paris. În această privinţă, datorită cercetărilor recente, s-a coborît data primilor hominizi pînă la 3 milioane ani, după cum o dovedeşte scheletul unei femei („Lucie"), descoperită în 1974 la Afar, în Etiopia, de o misiune franco-americană. După Maurice Taïeb, la Afar sînt 6 sau 7 indivizi de tip *homo*, care au trăit într-o cîmpie inundabilă. Cu toate că nu s-a găsit nici o unealtă aparţinînd acestor hominizi, posibilitatea existenţei uneltelor nu ar fi exclusă, avîndu-se în vedere o mînă, păstrată aproape intactă, cu trăsături foarte evoluate. În acest scop, s-au preconizat cercetări într-un mediu mai puţin lacustru, de la baza platourilor etiopiene.

Tot în legătură cu problema hominizilor, s-a scos în evidenţă că prin cercetările cu caracter internaţional din ultimii 15 ani din estul Africii, de la Rift Valley în Tanzania, Kenya şi Etiopia, s-a procurat o documentare extrem de bogată privind atît omul fosil cît şi mediul în care a trăit. Alte noi date, cu privire la procesul de antropogeneză, s-au obţinut prin cercetările din sudul Africii, Indonezia, Grecia, Ungaria şi Turcia. O deosebită importanţă prezintă descoperirea recentă din grota Sterkfontein, lîngă Johannesburg, a unui craniu de 1,5–2 milioane ani vechime, aparţinînd lui *Homo habilis*, însoţit de cele mai vechi unelte din zonă. Acest craniu, prezentat la congresul de la Nisa, permite să se înţeleagă mai bine procesul de trecere de la o formă primitivă la una mai evoluată a acestui antropin.

Această intensă activitate pe teren în domeniul hominizilor a făcut necesară organizarea de către Centrul naţional de cercetări ştiinţifice din Franţa a unui colocviu în cadrul celui de-al IX-lea Congres internaţional de ştiinţe pre- şi protoistorice de la Nisa, la care au participat numeroşi antropologi şi arheologi, care au analizat atît resturile somatice, cît şi modul de viaţă al hominizilor respectivi. Cu acest prilej s-a scos în evidenţă filiera care a dus la australopithecine şi pitecantropi, precum şi la începuturile producerii de unelte, a obţinerii focului şi a construirii de locuinţe. În legătură cu această problemă, săpăturile din ultimele decenii, din Europa, din Spania, Franţa, Anglia şi Italia au dat la iveală numeroase date noi cu privire la diversitatea utilajului, tipurile de locuinţe şi ocupaţiile arheantropilor, fiind edificatoare în această privinţă descoperirile de la Terra Amata şi grota Lazaret din regiunea Nisei.

În ceea ce priveşte problema vechimii procesului de antropogeneză pe teritoriul României, aceasta nu a fost discutată. În această privinţă s-au făcut doar unele menţiuni privitoare la descoperirile de la Bugiuleşti în raportul lui Jan Friderick de la Institutul de arheologie din Praga (a se vedea Actele colocviului al VIII-lea relativ la primele industrii ale Europei).

În afară de procesul de antropogeneză, la acest congres un accent deosebit s-a pus pe problema paleoliticului, care a fost dezbătută în 13 colocvii speciale şi patru secţii, mai mult ca la oricare alte congrese anterioare, datorită stadiului deosebit de înalt al cercetărilor paleolitice, cu o veche tradiţie, din Franţa.

Dintre numeroasele probleme discutate, menționăm acelea privitoare la cele mai vechi unelte, produse de omenire cu 2 milioane de ani in urmă, dacă nu și mai inainte, atestînd procedee tehnice destul de ingenioase. De asemenea, s-au discutat mult probleme relative la utilajul și locuirea din paleoliticul mijlociu și superior. În ceea ce privește paleoliticul superior, s-a scos în evidență că problema genezei aurignacianului este greu de rezolvat, nefiind un consens general privitor la legătura dintre musterian și aurignacian, care, după unii, apare destul de brusc, fără rădăcini în mediul local. Punîndu-se în discuție grupul aurignacian de pe Prutul mijlociu, s-au exprimat unele îndoieli relativ la datarea tîrzie a musterianului de la Ripiceni-Izvor, pentru a se deriva aurignacianul din acest musterian, întrucît în nici o regiune din jur musterianul nu este datat atît de tîrziu. Din aceste motive, J. Kozlowski de la Cracovia s-a întrebat dacă nu este vorba la Ripiceni-Izvor de un amestec de piese musteriene și aurignaciene.

De o atenție deosebită s-a bucurat problema complexelor de locuire din paleoliticul mijlociu și superior, cercetate inițial de arheologii sovietici. O mențiune aparte merită și acelea din paleoliticul superior de la Pincevent, la circa 90 km sud-est de Paris, cercetat de A. Leroi-Gourhan și cel de la Barca din Cehoslovacia, constituit, după L. Banesz, din gropi independente, probabil cu același acoperiș, precum și complexul de la Dolní Vestonice, in care ar fi fost adăpostite circa 200 de persoane.

Deosebit de semnificativă a fost și discuția cu privire la noțiunile de paleolitic mijlociu și superior din Europa și Lumea Nouă, arătîndu-se de către unii că cele din Lumea Nouă, ca dealtfel și din Extremul Orient, reprezintă stadii culturale, pe baze tehnologice, și nu diviziuni cronologice, întrucît nu se pot stabili conexiuni între regiuni foarte depărtate. La fel,sugestive s-au dovedit și unele considerații social-economice și ecologice privind comunitățile paleolitice din nord-vestul Europei, prima populare a arhipelagului nipon și a insulelor Pacificului și altele.

Tot în legătură cu paleoliticul, menționăm că au fost ascultate cu mult interes rapoartele și comunicările în domeniul artei rupestre și mobiliere, susținute de A. Leroi-Gourhan, L. R. Nougier și H. Delporte (Franța), A. Beltran și M. Almagro (Spania), H. G. Bandi (Elveția), P. Graziosi (Italia) ș.a.

Cercetarea românească în acest domeniu preferat al congresului, acela al paleoliticului, a fost prezentă numai printr-o singură comunicare, a cercetătorului V. Chirica (Iași), despre locuirea aurignaciană din Valea Prutului mijlociu, care a fost prezentată de conducătorul delegației. În afară de această comunicare, în volumul colocviului al XVI-lea privitor la aurignacianul din Europa s-au publicat rapoartele Mariei Bitiri despre cultura aurignaciană în nordul României și al lui F. Mogoșanu în legătură cu aurignacianul din Banat. În continuare, s-au prezentat rapoarte și comunicări relativ la epipaleoliticul și mezoliticul din Europa, Asia, Africa, America și Oceania, arta epipaleoliticului și mezoliticului, locuirea din mezolitic, culturile mileniilor VIII – V î.e.n., antropologia și mediul înconjurător.

În ceea ce privește epoca neolitică s-a început prin a se pune în discuție procesul de neolitizare, arătîndu-se că în funcție de medii ecologice deosebite s-au produs mutații caracteristice, care au declanșat acest proces, de unde și necesitatea de a se studia, în afară de cultura materială și mediul în care a trăit omul din epoca respectivă. Întrucît nu se poate preciza în toate cazurile dacă neolitizarea este rezultatul unui proces local început la sfîrșitul epipaleoliticului sau a fost introdus dinafară, limitele inferioare ale neoliticului nu pot fi ușor precizate, mai ales că invenția ceramicii sau a șlefuitului pietrii nu constituie indicii ale neoliticului.

O altă problemă care a reținut atenția congresiștilor a fost aceea a creșterii vitelor și a domesticirii, considerîndu-se, de Pierre Ducos, că acest proces coincide cu integrarea animalelor vii în organizarea socio-economică a unui grup uman, existînd, după autor, pe baza constatărilor sale din zona siro-palestiniană, un timp între începutul domesticirii și apariția unor caractere morfologice proprii. În aceste condiții, în care animalele domesticite păstrează un timp relativ lung particularitățile din starea sălbatică, este necesar să se recurgă la metoda de investigație statistică pentru o analiză cit mai pertinentă a materialului osteologic, în funcție de poziția lui stratigrafică, așa cum s-a procedat la Tell Mureybet în Siria, cu rezultate deosebit de interesante. Tot în legătură cu această problemă menționăm și opinia lui E. Saxon de la departamentul de antropologie al Universității din Darham (Anglia), după care păstorii cultivatori nu sînt primii producători de hrană, întrucît in Orientul Apropiat o primă formă de început de domesticire a animalelor a apărut aici cu mii de ani înainte „de revoluția neolitică". La fel, în aceeași problemă, Juliette Clutton-Brock, de la Departamentul de zoologie de la Britsh Museum din Londra, consideră că legătura dintre om și ciine datează probabil de la sfîrșitul paleoliticului superior, cele mai vechi resturi de cîini domesticiți, de circa 12 000 ani, provenind din peștera Pelagawra, din Iran.

Tot în cadrul epocii neoliticului, s-au prezentat rapoarte și comunicări privitoare la civilizațiile neolitice din Europa, Asia, Oceania, Africa și America, precum și în legătură cu arta și religia, antropologia și mediul ecologic. Dintre contribuțiile aduse, ne interesează îndeosebi,

pentru neoliticul din spaţiul carpato-dunărean, acelea privitoare la această epocă din Ungaria (Katalin Hegedüs şi N. Kallcz), Iugoslavia (M. Garašanin şi M. Gimbutas), Grecia (M. Gimbutas) şi Anatolia (J. Mellaart). În acestă privinţă, cunoscuta aşezare Protosesklo de la Anzabegovo (Iugoslavia), cu analogii la Gura Baciului, lingă Cluj-Napoca, a fost datată deosebit, ca precedind cultura Vršnik I (M. Garašanin) sau contemporană cu această cultură (M. Gimbutas). De asemenea, prin săpăturile efectuate de M. Gimbutas în aşezările de la Achilleon în Tesalia (Grecia) şi Anza în Macedonia (sud-estul Iugoslaviei), s-a obţinut o secvenţă de la cel mai vechi orizont neolitic cu ceramică, datat prin C_{14} la circa 6500 î.e.n., pînă la circa 5000 î.e.n., permiţîndu-se, prin comparaţie cu descoperirile din Marea Egee şi Balcani o cronologie detaliată a neoliticului din sud-estul Europei.

La rîndul lor, arheologii români, prezenţi cu comunicări la această secţie, au fost urmăriţi cu interes. Astfel, N. Vlassa, tratînd căsuţele de cult de la Turdaş, s-a referit la un tip nou de modele de căsuţe neolitice, cu analogii în Orientul Apropiat. De asemenea, Gh. Lazarovici, prezentînd cimitirul neolitic de la Iclod, la 30 km nord de Cluj-Napoca, a adus noi dovezi cu privire la extinderea spre nord a culturii Turdaş, iar Corneliu Mateescu, în patru comunicări, elaborate singur sau în colaborare, a tratat diferite aspecte din domeniul plasticii, locuinţelor, vînătorii şi creşterii vitelor din aşezarea de la Vădastra. La acestea se adaugă comunicările lui Gh. Cantacuzino şi I. C. Sîngiorzan privitoare la necropola de la Cernica, precum şi a lui Eugen Comşa relativ la procesul neolitizării pe teritoriul României şi la cele patru aşezări neolitice suprapuse de la Radovanu. În fine, menţionăm şi comunicarea lui H. Dumitrescu şi C. Mateescu din domeniul antropologiei, privind un schelet cioplrţit din vremea culturii Coţofeni, de la Vădastra.

Alte rapoarte şi comunicări s-au referit la epocile aramei şi a bronzului. Un accent deosebit s-a pus pe problema începuturilor metalurgiei aramei în vestul, centrul şi sud-estul Europei, discutîndu-se sub preşedinţia lui H. Müller-Karpe, problema privitoare la resursele de minereuri, tipologie şi cronologie. În această privinţă, din raportul tipărit al lui E. N. Cenih relativ la metalurgia în mileniile IV—II î.e.n. în U.R.S.S., rezultă că pînă în 1975 la laboratorul de analize spectrale al Institutului arheologic din Moscova s-au efectuat 19 000 analize de obiecte de cupru şi bronz, în cea mai mare parte de pe teritoriul U.R.S.S. şi într-o măsură mai redusă din Bulgaria, Afganistan, Mongolia şi Iran. Dintre comunicările prezentate s-a urmărit cu deosebit interes aceea a lui Maria Ancafora (Italia) relativ la clasificările tipologice şi cronologia obiectelor de lemn din epoca veche şi mijlocie a bronzului, prin care se completează cartea lui H. Müller-Beck, prima pentru lemnul preistoric, precum şi comunicarea lui S. Marstrander (Norvegia), privitoare la descoperirile de obiecte de aur din epoca bronzului în Norvegia, care din punct de vedere numeric contrastează cu acelea, în număr mult mai mare, din Danemarca şi sudul Suediei. De asemenea, a interesat şi comunicarea susţinută de Draga Garašanina (Iugoslavia) relativ la tumulii din bronzul vechi din Serbia, prin analogiile pe care le prezintă cu înmormîntările de acest fel din spaţiile balcano-carpatic şi panonic, precum şi acelea ale lui Gh. G. Gheorghiev (Bulgaria) privind neoliticul şi calcoliticul Bulgariei şi a lui H. Z. Košay (Turcia), relativ la bronzul vechi din estul Anatoliei, care prezintă legături cu descoperiri din aceeaşi vreme din nord-estul Turciei, centrul Anatoliei, Persia, Mesopotamia şi Caucaz.

Din partea României s-a susţinut o comunicare de autorul acestor rînduri, relativ la începutul epocii bronzului în spaţiul carpato-balcanic, pe baza rezultatelor cercetărilor recente ale arheologilor români şi bulgari, şi un raport al lui Al. Vulpe privitor la începuturile metalurgiei aramei şi bronzului în România, în care s-a atras atenţia asupra evoluţiei metalurgiei aramei din neolitic pînă în epoca bronzului, precum şi asupra începutului metalurgiei bronzului din acest spaţiu. În discuţiile care au urmat după acest raport, P. Patay (Ungaria) a afirmat că este întru totul de acord cu tezele raportului privitoare la evoluţia metalurgiei aramei, foarte asemănătoare aceleia din Ungaria, precum şi în ceea ce priveşte încadrarea cronologică a pieselor de aramă şi bronz făcută de autor. La rîndul lui, J. Bouzek (Cehoslovacia), a fost de acord că majoritatea descoperirilor de obiecte de cupru constituie depuneri votive însă a exprimat îndoieli asupra unor probleme de cronologie, ca şi asupra caracterului autonom al metalurgiei cuprului din sud-estul Europei.

În ceea ce priveşte epoca fierului, în rapoartele şi comunicările prezentate s-au dezbătut probleme relativ la trecerea de la prima la a doua epocă a fierului, antropologie şi mediul ecologic, celţii în epoca Latène, „barbarii" în epoca romană şi civilizaţiile epocii fierului în lume.

Din partea ţării noastre s-a prezentat o singură comunicare de către Sever Dumitraşcu (Oradea), privitoare la dacii liberi din vestul şi nord-vestul României (secolele II—IV e.n.). Datorită lipsei de comunicări în domeniul arheologiei geto-dacice nu s-a purtat nici o discuţie relativ la această problemă. De asemenea, în nici o comunicare străină nu s-au făcut menţiuni relativ la problema geto-dacică. Din discuţiile purtate însă cu unii arheologi din R.F.G. (F. Mayer, W. Kimmig şi W. Krämer), a rezultat necesitatea stabilirii unui sistem cronologic mai

nuanțat pentru România, care să permită discutarea fenomenelor de ordin cultural și istoric pe baze sigure. În afară de această comunicare, s-a mai publicat un raport relativ la prezența elementelor Latène în Pontul Sting (Dobrogea) de Vl. Zirra în volumul colocviului privitor la mișcările celților cu începere din secolul al V-lea î.e.n. și s-a întocmit o comunicare, de același autor, tratînd vasele cu toartă la celții orientali, ambele prezentate de către colegii francezi.

Alte rapoarte și comunicări s-au referit la epoca marilor migrații, tratînd probleme relativ la relațiile dintre Imperiul roman tîrziu, Imperiul franc și vecinii săi, germani, slavi, vikingi și bretoni, precum și din domeniul antropologiei și al mediului înconjurător. Dintre comunicările susținute, menționăm pe aceea a lui Wasoviez Tereza Dunin (Polonia) relativ la cultele păgîne și cele creștine în Polonia medievală, în care s-a arătat că arta figurativă, sub păgînism, s-a terminat repede și în mod tumultos, după cum o atestă statuile înnecate în rîuri, mlaștini și lacuri. De asemenea, a prezentat interes și comunicarea Mariei Dembinska (Polonia) privitoare la schimbările în cultura materială în lumina datelor arheologice din Polonia în secolele VIII—XII în care, printre altele, s-au reliefat în mod sugestiv consecințele pe plan social-economic în urma modificărilor în domeniul creșterii vitelor, al încălțămintei și obiectelor de divertisment din cele trei etape ale acestei perioade (secolele VII—VIII, VIII—IX și X—XII).

Cercetarea arheologică românească privitoare la această perioadă, în care a avut loc formarea poporului român, a fost prezentă prin două comunicări susținute de Maria Comșa. În prima din aceste comunicări, privitoare la rolul populației romanizate din Dacia în cadrul culturii Sîntana de Mureș — Cerneahov, s-a scos în evidență substratul carpic (Moldova), geto-dacic (Muntenia) și dacic (Crișana și Maramureș), fuzionat cu elemente romane, gotice și alanice, iar în cea de a doua, relativ la romanici, germanici și slavi pe teritoriul României în secolele VI—VII, s-a pus accentul pe fondul autohton unic, peste care s-au suprapus germanici (ostrogoții și gepizi) și slavi, ajungîndu-se în secolul al VII-lea la unificare, întrucît elementul germanic dispărînd, avem de-a face cu fondul autohton care a asimilat treptat pe slavi. Ambele comunicări au fost ascultate cu interes, punîndu-se unele întrebări în legătură cu metoda folosită pentru separarea elementelor autohtone de cele specifice populațiilor în migrație.

Toate rapoartele din cadrul celor 30 colocvii au fost imprimate la xerox și distribuite tuturor participanților la congres, ca și rezumatele tuturor comunicărilor, acestea din urmă, din informațiile obținute, nu vor mai fi imprimate.

Din cauza numărului extrem de mare de comunicări, la unele secții s-au prezentat doar rezumate neurmate de discuții, exceptînd secțiile pentru paleolitic, unde dezbaterile au prilejuit un schimb de opinii, dealtfel, ca și lucrările colocviilor, bine organizate din toate punctele de vedere. Numărul mai mic de cercetători din estul și sud-estul Europei și uneori lipsa lor totală la unele colocvii și secții a făcut să se discute mai puțin problemele din aceste două zone deosebit de importante pentru pre- și protoistoria Europei. În schimb, membrii delegației române au purtat numeroase discuții, în diverse ocazii, cu arheologii din diferite țări, informîndu-i asupra problemelor care interesau, din domeniul cercetărilor pre- și protoistorice din România.

★

Cu prilejul celor două ședințe ale Consiliului permanent al Uniunii internaționale de științe pre- și protoistorice s-au discutat următoarele probleme:

1. *Atlasul preistoric al Africii*, prezentat de J. D. Clark (Berkley, S.U.A.), lucrare de mari proporții a cărei primă ediție datează din 1967. Fișele cu date, întocmite pe baza recomandărilor făcute la cel de al VII-lea Congres panafrican din 1971 de la Addis-Abeba, vor fi astfel organizate încît să fie susceptibile de a fi transcrise pentru ordinatorul electronic.

2. *Inventaria Archaeologica*, sub redacția lui M.-E. Mariën (Belgia), corpus-ul complexelor închise arheologice, din care s-au tipărit pînă în prezent numeroase fascicule, îndeosebi de arheologii polonezi, care au ajuns la fascicola 38. În ceea ce privește țara noastră, s-au imprimat, din 1966 pînă în 1971, șapte fascicole, iar în momentul de față au fost pregătite încă trei, din care una privitoare la depozitele de bronzuri din Transilvania (M. Russu și colaboratori) și două relativ la necropolele din secolele III și IV, aparținînd culturii daco-carpice de la Văleni (I. Ioniță și V. Ursachi) și culturii Sîntana de Mureș de la Miorcani (I. Ioniță).

3. Colecția *Descoperirile de bronzuri preistorice* de sub redacția lui H. Müller-Karpe de la Frankfurt a.M., din care au apărut pînă în prezent 25 volume, urmează să fie patronată de Uniunea internațională de științe pre- și protoistorice.

4. Constituirea unui comitet internațional pentru problema chihlimbarului preistoric, la propunerea delegației cehoslovace, din care s-a hotărît să facă parte trei membri ai Consiliului permanent din Polonia, R. D. Germană și Danemarca, precum și alți specialiști.

5. Simpozionul internațional privind mecanizarea cercetărilor arheologice de teren, propus de delegația polonă, pentru care nu s-a luat încă nici o hotărîre.

6. Colocviul din 1978 de la Londra relativ la începuturile metalurgiei din Europa Atlantică.

7. Simpozionul, propus de P. Graziosi (Italia), privitor la raporturile dintre pictura animalieră parietală cuaternară și zoologia, care urmează să fie organizat de H. G. Bandi (Elveția).

8. Sediul viitorului Congres internațional, al X-lea, de științe pre- și protoistorice, care ar urma să aibă loc în afara Europei. S-au comunicat două propuneri, din care una din partea Israelului, care urmează să fie discutate cu prilejul primei ședințe a Comitetului executiv al Uniunii internaționale de științe pre- și protoistorice.

Completarea Consiliului permanent și a Comitetului executiv cu noi membri. În ceea ce privește Consiliul permanent, la propunerea delegației române, au fost cooptați doi noi membri, prof. dr. D. Berciu, care a înlocuit pe dr. doc. Vl. Dumitrescu, trecut prin pensionarea sa în rîndul membrilor Comitetului de onoare, și dr. Al. Vulpe, în locul regretatului prof. dr. doc. I. Nestor. La rîndul lui, Comitetul executiv a fost completat cu membri noi, îndeosebi din Africa și America Latină, subliniindu-se efortul depus de către aceștia în domeniul cercetărilor arheologice. Cu prilejul discuțiilor purtate, s-a remarcat lipsa arheologilor chinezi la acest congres, accentuîndu-se de către S. I. De Laet (Belgia), fost secretar general al Uniunii internaționale de științe pre- și protoistorice și actualmente trezorier al Consiliului internațional de filozofie și științe umane — UNESCO, Paris, că este indispensabil de a avea contact permanent cu specialiștii chinezi.

★

În timpul Congresului s-au organizat trei excursii, avînd următoarele obiective :

1. Așezările paleolitice din regiunea Nisei (Terra Amata și grotele Lazaret și Vallonet) și grotele Grimaldi din Italia de la frontiera cu Franța, precum și muzeele de antropologie preistorică din Monaco și Balzi Rossi de la Grimaldi.

2. Așezările neolitice și protoistorice din regiunea Nisei ; s-au vizitat : dolmenii și centrul de documentare arheologică de la Draguignan.

3. Așezările epocii fierului și cele gallo-romane din regiunea Nisei : portul roman de la Fréjus, *oppidum*-ul din a doua epocă a fierului de la Taradeau și expoziția privitoare la epoca fierului din această localitate, precum și arenele, termele și Muzeul arheologic de la Cimiez.

De asemenea, s-au organizat următoarele cinci expoziții temporare :

1. Preistoria franceză – 20 de ani de cercetări preistorice în Franța (Galerie des Ponchettes).

2. Trei milioane de ani. Aventură umană. Centrul național de cercetări științifice și Preistoria pe cinci continente (Palais de la Méditeranée).

3. Mediul omului fosil. Metode și rezultate ale laboratoarelor franceze în serviciul arheologiei (Muséum d'Histoire Naturelle).

4. Civilizațiile epocii metalelor în Alpii Meridionali (Musée Archéologique Cimiez).

5. Muzeul Terra Amata.

În afară de acestea s-a mai organizat vizionarea următoarelor trei filme :

1. Tehnologia. metodologia, conservarea.

2. Arta rupestră. Protoistorie. Paleoetnografia.

3. Paleolitic : Săpături — artă paleoetnografie.

La acestea se adaugă și trei conferințe publice, la Palais de la Méditeranée, privitoare la Valea Minunilor și la cei mai vechi hominizi.

Mircea Petrescu-Dimbovița

COLOCVIUL AL V-LEA AL SECȚIEI ORÎNDUIRII COMUNEI PRIMITIVE A INSTITUTULUI DE ARHEOLOGIE BUCUREȘTI

În domeniul arheologiei, dată fiind intensitatea cercetărilor și numărul mare al săpăturilor arheologice din fiecare an, ca și efortul deosebit depus, cu multă pasiune, de cercetători, se simte tot mai mult nevoia unei informări cît mai rapide cu privire la noile rezultate obținute. Pentru atingerea acestui țel, la Institutul de arheologie s-au ținut sesiuni anuale de rapoarte cu participarea specialiștilor din întreaga țară, iar pentru dezbaterea problemelor prioritare ale orînduirii comunei primitive se organizează în fiecare an, în luna decembrie, cîte un colocviu. În cadrul acestora din urmă problematica aceleiași epoci revine în discuție după cinci ani, permițînd astfel acumularea de descoperiri și de date noi.

Ca şi în anii precedenţi, între 1—3 decembrie 1976, la Bucureşti, în cadrul Institutului de arheologie, prin grija secţiei orînduirii comunei primitive, s-au desfăşurat lucrările Colocviului al V-lea cu tema : *Problemele paleoliticului, mezoliticului şi neo-eneoliticului României.* La lucrări au participat numeroşi cercetători din Institutul de arheologie, de la Facultatea de istorie Bucureşti, de la Muzeul de istorie al R. S. România, de la Muzeul de istorie a municipiului Bucureşti, de la Muzeul militar central şi de la Centrul de antropologie şi Institutul de speologie; au mai fost delegaţi ai Institutului de istorie şi arheologie „A. D. Xenopol" din Iaşi, ai Institutului de istorie şi arheologie Cluj-Napoca, ca şi ai muzeelor din: Galaţi, Bacău, Bîrlad, Craiova, Alba Iulia, Oradea, Sibiu, Brăila, Tulcea, Călăraşi, Sf. Gheorghe, Ploieşti, Piatra Neamţ, Buzău şi Vaslui.

În prima zi au fost expuse comunicările privind problemele paleoliticului şi mezoliticului şi anume: Lucian Roşu, *Unele probleme ale paleoliticului inferior din Transilvania.* Autorul s-a referit la descoperirile sale de la Iozăşel şi Ocna Sibiului, încadrînd materialele găsite în contextul epocii. Vasile Boroneanţ, *Consideraţii asupra paleoliticului din peştera „Gaura Livadiţei"-Pescari.* S-au descoperit urme de locuire din perioada musteriană, inclusiv o falangă (în curs de studiere) de om, probabil de tip Neanderthal. Vasile Chirica, *Paleoliticul superior din zona Prutului Mijlociu.* Au fost prezentate rezultatele cercetărilor privind gravetianul din nord-estul Moldovei. M. Brudiu, *Probleme noi în paleoliticul superior din Moldova.* O sinteză a recentelor cercetări efectuate de autor mai ales în sud-estul Moldovei. Fl. Mogoşanu, *Mezoliticul de la Ostrovul Corbului şi problema originii culturii Schela Cladovei.* S-au găsit urme arheologice specifice permiţînd să se considere că ele aparţin unei perioade mai vechi şi constituie fondul pe care s-a dezvoltat cultura Schela Cladovei. Dardn Nicolăscu-Plopşor, *Două cazuri de moarte violentă în epipaleoliticul de la Schela Cladovei.* În partea superioară a stratului cu materiale de tip Schela Cladovei au fost descoperite cîteva schelete ale unor indivizi ucişi cu pietre sau cu arcul (un vîrf de săgeată de os a rămas înfipt într-un craniu). M. Cârciumaru, *Oscilaţiile climatice din pleistocenul superior şi geocronologia paleoliticului din România.* Interpretarea unei serii bogate de analize sporopolinice, din obiective paleolitice, i-a permis autorului alcătuirea unei diagrame evolutive a florei şi climei, îmbogăţite în raport cu schemele general admise pentru regiunile vest şi central europene.

La discuţiile de la sfîrşitul seriei de comunicări privind paleoliticul s-au ridicat cîteva probleme. Amintim pe acea ridicată de autorul acestei dări de seamă. Pe teritoriul României, musterianul a durat circa 20 000 ani, fiind reprezentat în aproape toate regiunile. Ţinînd seama de durată şi mai ales de descoperirile de la Ripiceni, unde au fost delimitate cinci straturi cu materiale musteriene, caracterizate prin faună şi floră deosebită (dovedind existenţa unor condiţii de climă şi de mediu diferite), vorbitorul consideră că ar fi de dorit ca perioada musteriană să fie împărţită (în funcţie de tipurile de unelte, de faună şi floră) în culturi, iar toate descoperirile de acelaşi tip să fie grupate, să capete un nume şi să fie corelate cu complexele similare din teritoriile vecine, spre a se înţelege istoria şi dinamica acelor comunităţi îndepărtate.

În următoarele două zile au fost dezbătute numeroase probleme privind epoca neo-eneolitică. Seria a fost începută prin raportul *Problemele şi perspectivele cercetării neo-eneoliticului de pe teritoriul României* (Eugen Comşa). În ordine topografică au fost analizate problemele rezolvate şi mai ales acelea nerezolvate ale diferitelor culturi din tot cursul epocii şi de pe tot întinsul ţării, subliniindu-se pentru fiecare cultură ce aspecte se cuvin studiate pentru lămurirea unor chestiuni de ansamblu, ce zone trebuie cercetate mai intens spre a se completa documentarea. Dan Monah, *Noi date despre cultura Criş pe valea Trotuşului.* Prezentarea sintetică a rezultatelor săpăturilor din cîteva aşezări Criş de pe valea Trotuşului. Ele au elemente de asemănare mai ales cu materialele din aşezarea Criş de la Leţ, dovedind o strînsă legătură, inclusiv de rudenie, între comunităţile Criş din SE Transilvaniei şi acelea din SV Moldovei. Eugenia Popuşoi, *Cultura Criş în lumina cercetărilor de la Trestiana.* Singura aşezare Criş cercetată mai intens în sudul Moldovei. Se remarcă unele cioburi cu decor pictat foarte asemănător cu acela de pe vasele culturii Starčevo evoluate, din Banat. Marin Nica, *Începuturile neoliticului în Oltenia.* O expunere amănunţită despre materialele de la Cîrcea, aparţinînd celui mai vechi neolitic cunoscut pînă acum în Oltenia. Ioan Al. Aldea, *Probleme ale complexului cultural „Lumea Nouă" (În lumina noilor săpături de la Alba Iulia — Lumea Nouă).* Prin săpăturile din 1976 s-a precizat mai clar stratigrafia aşezării şi au fost definite caracteristicile materialelor din fiecare strat şi nivel. Stratul „Lumea Nouă" a fost delimitat şi încadrat în contextul cultural din Transilvania. Doina Ignat-Sava, *Probleme ale neoliticului din nord-vestul României.* Expunere sintetică despre evoluţia neoliticului din acea parte a ţării, completată cu date interesante despre săpăturile autoarei din aşezarea de la Săplacu de Barcău şi din alte obiective. Gh. Lazarovici, *Periodizarea culturii Vinča în România.* Pe baza observaţiilor făcute în numeroasele aşezări cercetate, autorul comunicării, urmînd vechile scheme, a prezentat periodizarea îmbogăţită cu noi etape, a culturii Vinča. S-au precizat şi raporturile cu descoperirile din zona Turdaş. Prof. dr. doc. V. Gheţie şi Corneliu N. Mateescu, *Creşterea şi folosirea vitelor în neoliticul mijlociu de la Dunărea de Jos după săpăturile efectuate la Vădastra şi Cruşovu.* Analiza amănunţită a categoriilor de oase de

bovine din diferite așezări a permis autorilor precizarea că, în perioada dată, bovinele au fost folosite și la tracțiune. Ion T. Dragomir, *Aspectul cultural Stoicani-Aldeni*. În lucrare au fost expuse elementele specifice aspectului, ținîndu-se seama mai ales de rezultatele săpăturilor făcute de autor. Iuliu Paul, *Periodizarea internă a culturii Petrești în lumina evoluției ceramicii pictate*. Observațiile făcute cu prilejul recentelor săpături au făcut posibilă elaborarea unei periodizări mai amănunțite a culturii Petrești. Iuliu Paul, *Semne neolitice la Daia Română*. Mai demult a fost găsit un fel de sigiliu de lut. Suprafața lui netedă este împărțită în trei zone, pe care sînt zgîriate mai multe semne. Obiectul datează din faza Vinča Turdaș I, eventual de la începutul fazei Petrești A. Silvia Marinescu-Bîlcu, *În ce zonă și cum s-a putut face trecerea de la ultima fază a culturii Precucuteni la prima fază a culturii Cucuteni*. Autoarea consideră că trecerea s-a făcut în zona de sud-vest a ariei culturii Cucuteni, unde este documentată prima etapă a acestei culturi. Dan Monah, *Datarea absolută a fazei Cucuteni A 2 pe baza analizelor C 14 de la Mărgineni-„Cetățuie"*. Analizele făcute la Laboratorul C 14 de la Berlin permit datarea etapei în perioada 3595—3375 î.e.n. Nicolae Harțuche, *Considerații asupra culturii Cernavoda I, pe baza săpăturilor de la Rîmnicelu*. Prima așezare Cernavoda I cercetată mai intens caracterizată prin bordeie, unelte și mai ales ceramică de tip Cernavoda I asociată cu aceea de tip Cucuteni B 2 (35 %). V. Dupoi, *Urme de locuire de tip Cernavoda I pe „Grutul Dării"*. A fost cercetat un mic complex de tip Cernavoda I, cu resturi de locuință și materiale puține. Șt. Cucoș, *Cîteva date despre faza Cucuteni B din zona subcarpatică a Moldovei*. Studierea minuțioasă a așezărilor de tip Cucuteni B din zonă a permis autorului realizarea acestei sinteze cu precizarea elementelor specifice și o periodizare mai amănunțită a fazei. Elena Lazurcă, *Noi descoperiri la Luncavița*. Prezentarea unor materiale ceramice de tip Gumelnița descoperite la gura văii Nevestelnița. Radu Lungu, *Unele probleme ale plasticii culturii Hamangia în lumina figurinelor antropomorfe descoperite la Grădiștea Coslogeni (jud. Ialomița)*. Au fost descrise și interpretate cîteva figurine feminine de lut ars de la începutul evoluției culturii Hamangia. Victor Teodorescu și V. Drîmboceanu, *Probleme ale culturii ceramicii liniare în NE Munteniei (Pe baza cercetărilor arheologice de la Sudiți-Buzău)*. Cercetările recente au dovedit existența în așezare a unui strat cu materiale aparținînd culturii ceramicii liniare, suprapus de un altul cu materiale de tip Bolintineanu. Autorii susțin că este o legătură genetică între aspectul Sudiți și faza Bolintineanu. Dan Lichiardopol, *Cuptorul aparținînd culturii Criș descoperit la Ceptura (jud. Prahova)*. Au fost prezentate caracteristicile cuptorului de olărie. Este a doua descoperire de acest fel din sudul țării.

Cu prilejul discuțiilor au fost apreciate comunicările prezentate, în anumite cazuri aducîndu-se unele completări sau corectarea unor concluzii.

Noile descoperiri prezentate și interpretate în lucrări de sinteză au îmbogățit documentarea noastră pentru cele trei epoci analizate. Colocviul al V-lea și-a dovedit pe deplin utilitatea.

Eugen Comșa

SIETSE BOTTEMA, *Late Quaternary vegetation history of northwestern Greece*, Groningen, 1974, 190 p., 34 fig., 8 tab.

,,Istoria vegetației din cuaternarul tîrziu din nord-vestul Greciei" reprezintă lucrarea de doctorat a lui S. Bottema, susținută la Groningen sub îndrumarea cunoscutului profesor W. Van Zeist.

Cartea reprezintă o serioasă contribuție la cunoașterea istoriei vegetației din pleistocenul superior și din holocen în Peninsula Balcanică, interesînd cercetătorii români cu atît mai mult cu cît ea se înscrie printre puținele lucrări de sinteză din această parte a Europei. Arheologii care se ocupă cu studiul preistoriei vor putea să-și formeze o imagine mult mai exactă asupra oscilațiilor climei în pleistocenul superior și în holocen, a condițiilor mediului în care au apărut și s-au dezvoltat diferitele culturi materiale, mai cu seamă că uneori autorul încearcă corelări cu culturile materiale din jumătatea nordică a Greciei. Adăugînd faptul că analizele polinice beneficiază de susținerea a 23 datări C_{14}, efectuate la cunoscutul laborator din Groningen, avem deja motivele principale pentru care ne-am oprit în a sublinia meritele acestei contribuții deosebit de serioase la întregirea imaginii privind cunoașterea unei perioade a cuaternarului, foarte importante pentru arheologie, în măsura în care pe teritoriul țării noastre se dezvoltau în acest timp culturile paleolitice și apoi cele postpaleolitice.

Lucrarea este bine structurată, dovedind că S. Bottema stăpînește o concepție modernă privind modul de tratare a istoricului vegetației și climei dintr-un anumit teritoriu. Pentru a facilita înțelegerea transformărilor ample pe care le-a suferit vegetația în trecut, precum și pentru judecarea mai apropiată de realitate a acestor schimbări, în prima parte a lucrării sînt trecute în revistă condițiile fizico-geografice actuale de-a lungul a trei capitole cu un accent deosebit asupra vegetației actuale din zona studiată.

Capitolul 5 este destinat prezentării metodei de preparare a eșantioanelor, problemele de microscopie ca și cele care se referă la modul de redare grafică a rezultatelor în diagramă. Capitolul este deosebit de semnificativ întrucît mulți autori trec peste aceste aspecte importante pentru cititor, ele influențînd asupra interpretării datelor așa cum se întîmplă cu modul de calculare a procentelor, de exemplu.

Unele aspecte legate de morfologia polenului, insistîndu-se asupra caracteristicilor deosebite pe care le prezintă anumite specii, cît și diverse indicații oferite de alte microfosile, au fost înmănunchiate în cadrul capitolului 6.

Ca o expresie a unui mod de lucru ce rezultă dintr-un principiu riguros științific de tratare și înțelegere a rezultatelor oferite de analiza polinică a unui sediment, capitolul următor este un exemplu de interpretare palinologică. Într-o enumerare pe cît de originală pe atît de logică, subordonată principiului de evidențiere a unor trăsături definitorii ale teritoriului studiat, este prezentată reflexia procentuală a vegetației actuale în spectrele polinice, grație unui număr foarte mare de teste, de-a lungul unor trasee alese în așa fel încît să intersecteze cele mai caracteristice zone și etaje de vegetație.

Capitolul 8 este consacrat reprezentării stadiului degradării vegetației fiecărei zone și etaj a formațiunilor specifice.

Un capitol special este destinat discutării numeroaselor datări C_{14}. De notat că datările de vîrstă absolută oferite sînt uneori contradictorii și au generat, chiar din partea autorului, multe discuții. Fără a le nega, sau a cădea într-o greșeală și mai gravă, așa cum nu de puține ori se întîmplă, considerînd datările prin radiocarbon lipsite de temei, S. Bottema încearcă să găsească cauza neconcordanței acestor date cu altele recunoscute și verificate în diferite regiuni din Europa. Este o reală calitate a acestui capitol, prin care se pune în discuție importanța deosebită a contaminărilor în acest gen de datare a vîrstei. Autorul are meritul că și-a expus opinia din punct de vedere palinologic, a creat o schemă pe baza unor ,,zone de vegetație" care au constituit și au rămas argumentul principal pentru paralelizarea diferitelor secvențe din regiunile cercetate. În acest fel a ieșit de fapt de multe ori în evidență caracterul contradictoriu al unor datări. Trebuie avut în vedere de asemenea că multe din datările C_{14} au fost făcute pe un material nu prea adecvat acestor studii, cum ar fi anumite argile de tip *gyttja* și *clay*, alături de turbă, bineînțeles mult mai propice pentru astfel de analize, al căror scop este stabilirea unei cronologii absolute.

S C I V A, tomul 28, nr. 2, București, aprilie—iunie 1977, 279—290.

Dacă datările de vîrstă absolută, pentru pleistocenul superior sînt în număr mai mic şi în general contestabile multe din ele, pentru holocen există numeroase analize C_{14}, mult mai verosimile. Astfel, chiar dacă de exemplu la Edessa postglaciarul începe la 10645 ± 100 faţă de prezent (GrN 6189), iar la Ioanina I în urmă cu 10190 ± 90 (GrN 4875), diferenţele par totuşi acceptabile, în măsura în care materialul, pe care s-au făcut datările, nu este din cel mai nimerit.

Pe parcursul a trei capitole este prezentată vegetaţia şi climatul pleistocen, începînd din Riss. Situaţia din glaciarul Riss şi interglaciarul Eem este reconstituită pe baza rezultatelor obţinute în sondajele de la Khimaditis şi Ioanina II. Sfîrşitul glaciarului Riss era dominat de exemplu la Khimaditis de *Pinus*, *Artemisia* şi *Chenopodiaceae*, iar interglaciarul Eem se caracteriza prin dezvoltarea, uneori exuberantă, a lui *Quercus robur*, alteori însoţit de *Abies*, chiar şi de *Carpinus*, sînt destul de semnificative, alături de *Pinus*, care rămîne bine reprezentat şi o serie de genuri de arbori şi specii de ierboase.

Pentru glaciarul Würm, fără a denumi stadiile şi interstadiile, S. Bottema încearcă o paralelizare între situaţiile din nord-vestul Greciei şi cele întîlnite în profilul de la Tenagi Philippon, cercetat şi descris de T. A. Wijmstra [1]. În acest mod se înţelege că in nord-vestul Greciei interstadiul Odderade (sau Elevtheroupolis, după denumirea grecească propusă de T. A. Wijmstra [2]) a fost precedat de o stepă cu *Artemisia*, *Chenopodiaceae*, *Gramineae* etc. (zona R şi S_{1-2}). În timpul interstadiului Odderade (zona S_{3-4} şi T_2) la început se afirmă *Quercus robur* şi *Pinus*, apoi acesta din urmă descreşte, pentru ca în faza următoare pădurea să se extindă mult prin participarea lui *Quercus robur*, *Pinus* şi ceva ulm şi alun, iar mai tîrziu şi *Carpinus betulus*. În ultima parte pădurea atinge maximul răspîndirii sale prin dezvoltarea lui *Pinus*, *Abies* şi *Fagus*, în timp ce *Quercus robur* se reduce simţitor.

Interstadiul Odderade este urmat de o scurtă fază de stepizare (zona T_2) mult mai slab reprezentată decît la Tenagi Phillippon [3].

În chip foarte şters sînt schiţate în nord-vestul Greciei interstadiile(?) care au urmat, adică interstadiul(?) Moershoofd (Heraklitsa I şi II), Hengelo (Kalabaki I şi II), Denekamp (Krinides I şi II) şi oscilaţia climatică Tursac (Photolivos). Toate aceste oscilaţii climatice nu se caracterizează prin schimbări prea profunde în aspectul fitogeografic, eventualele slabe modificări făcîndu-se pe fondul general al unui peisaj stepic.

Intenţiile autorului de a calcula, conform unor formule mai vechi, temperatura anuală sau lunară din timpul würmului ni se pare lăudabilă, dar din păcate rezultatele nu sînt prea convingătoare, nu din vina sa, ci din cauză că nu există încă o metodologie bine pusă la punct în acest sens. Oricum, conform acestei formule temperatura medie a lunii iulie în timpul fazei celei mai reci din ultimul glaciar ar fi fost la Ioanina (470 m altitudine absolută) de 8,9°C.

În regiunea în care S. Bottema şi-a concentrat cercetările au fost săpate o serie de peşteri, din care s-au scos la iveală urme de cultură materială paleolitică. Aşa sînt peşterile de la Kastritsa [4] şi Aprochaliko [5]. Paleoliticul superior din aceste peşteri ar fi contemporan cu *zona V* din diagrama de la Ioanina I, ceea ce ar însemna perioada de timp cuprinsă între sfîrşitul interstadiului Hengelo şi faza stepică care a precedat interstadiul Lascaux, fapt deosebit de interesant în măsura în care şi în ţara noastră s-a remarcat în ultima vreme, ca urmare a analizelor polinice, necesitatea întineririi unor culturi paleolitice [6].

Capitolul 13 este destinat glaciarului tîrziu, considerat că s-a desfăşurat între 14000 şi 10190, încercîndu-se chiar paralelizarea sedimentelor din Grecia cu situaţiile întîlnite în nord-vestul Europei.

Un spaţiu destul de mare îl ocupă în continuare descrierea vegetaţiei din timpul holocenului, în această perioadă polenul de arbori însumînd uneori circa 90%, ca urmare a participării deosebite a lui *Quercus robur*, *Pinus*, *Abies*, *Fagus*, *Ostrya*, *Carpinus* etc., fiecare afirmîndu-se în anumite etape. În prima parte a prebore alului pădurea, care ocupa suprafeţe tot mai mari, era formată din ceva *Pinus* şi dintre foioase din stejar, alături de care apărea teiul şi ulmul. În cea de a doua parte a preborealului apare *Corylus* şi *Pistacia*. Pădurea devine tot mai densă pe măsura intrării in boreal, fiind formată din *Pinus* şi *Abies*, la înălţimi mai mari de 1 300 m, păduri mixte de stejar, tei şi ulm la 800—1 200 m şi stejar cu *Fraxinus ornus* şi ienupăr între 400 şi 800 m. În jumătatea doua a atlanticului componenţa pădurii se schimbă în oarecare măsură prin apariţia pe înălţimi a fagului, iar ceva mai jos a lui *Carpinus betulus*, *Ostrya* şi *Cory-*

[1] T. A. Wijmstra, Acta Botanica Neerlandica, 18, 1969, 4, p. 511—527.

[2] *Ibidem.*

[3] *Ibidem.*

[4] E. S. Higgs, C. Vita-Finzi, D. R. Harris and A. E. Fagg, Proceedings of the Prehistoric, Society, 33, 1967, p. 1—30.

[5] E. S. Higgs and C. Vita-Finzi, Proceedings of the Prehistoric Society, 32, 1966, p. 1—29.

[6] M. Cârciumaru şi V. Glăvan, SCIVA, 26, 1975, 1, p. 9—15.

lus. În zonele joase vegeta, alături de stejar, *Carpinus orientalis*. Modificări în structura pădurii se produc numai spre sfîrşitul subborealului cînd *Fagus* domină pe înălţimi, pădurile de stejar, castan, alun şi ienupăr la altitudini mijlocii, iar în zonele joase se întîlnea *Quercus*, *Carpinus orientalis*, *Juglans*, şi *Platanus*. În ultima parte a subatlanticului peisajul este puternic influenţat de om.

Tot în cadrul acestui capitol este studiată vegetaţia şi climatul din timpul sedimentării straturilor neolitice de la Nea Nikomedeia. Dealtfel, împreună cu W. van Zeist [7], au stabilit aici existenţa unor forme de cereale şi leguminoase. Autorul discută de asemenea o seamă de aspecte de interpretare şi semnificaţia unor plante relevate de rezultatele analizei polinice în diferite straturi.

Ultimul capitol al lucrării cuprinde unele consideraţii asupra lui *Pediastrum*.

În încheiere subliniem, chiar cu riscul de a ne repeta, că lucrarea lui Sietse Bottema reprezintă o reuşită contribuţie asupra vegetaţiei şi climatului pleistocenului superior şi holocenului, cuprinzînd o regiune importantă din Peninsula Balcanică, iar prin modul de tratare şi prezentare a problemelor specifice regiunii cercetate, un motiv în plus să considerăm necesară recomandarea ei pentru toţi cercetătorii care privesc dintr-un anumit punct de vedere aspectele paleoclimatului din aceste vremuri pe continentul european.

M. Cârciumaru

MARIA NOWICKA, *Les maisons à tour dans le monde grec*, Ossolineum, Wroslaw, 1975 (Académie Polonaise des sciences, Institut d'histoire de la culture matérielle, Bibliotheca Antiqua, vol. XV). 159 p. + 77 fig. în text.

Pornind de la constatarea că în domeniul arhitecturii rurale rezultatele cercetărilor asupra locuinţei Greciei antice sînt pînă acum cele mai modeste, autoarea disertaţiei pe care o prezentăm îşi propune să examineze datele existente cu privire la *construcţiile în formă de turn* izolate sau ca elemente componente ale unui ansamblu mai mic sau mai mare. Alte motive care au îndemnat-o pe cercetătoarea poloneză să-şi îndrepte atenţia asupra acestei teme sînt pe de o parte interpretările diferite în legătură cu astfel de edificii, pe de alta rezultatele săpăturilor arheologice efectuate în ultimii ani în anumite puncte, îndeosebi la Sounion (Attica), în Crimeea şi în insula Siphnos, care au procurat noi date preţioase referitoare la acest subiect. Pentru realizarea scopului propus sînt adunate şi interpretate feluritele mărturii literare, epigrafice şi papirologice. Cu privire la monumentele arheologice, deşi autoarea face rezerva că materialul de care dispune este în mare parte discutabil şi nesigur, totuşi arată că va căuta să-şi bazeze concluziile pe descoperirile cele mai sigure şi mai reprezentative. Din punct de vedere cronologic, lucrarea îmbrăţişează perioada cuprinsă între secolele V î.e.n. — III e.n., depăşind uneori aceste limite şi în secolele următoare. Ea reprezintă numai o mică parte din vasta problematică a locuinţei şi arhitecturii antice, care fac obiectul cercetărilor Centrului de arheologie antică condus pînă în 1973 de profesorul K. Majewski în cadrul Institutului de istorie a culturii materiale al Academiei poloneze de ştiinţe.

După succintul *Cuvînt înainte* (p. 7—8), din care am cules ideile de mai sus, urmează conţinutul lucrării propriu zise, împărţit în trei capitole: I. *Problematica şi stadiul cercetărilor*; II. *Izvoare* şi III. *Încercare de tipologie*.

În capitolul I, cel mai scurt (p. 9—18), autoarea caută mai întîi să precizeze noţiunea de „turn", pentru care în literatură se întîlnesc diferite definiţii, şi apoi arată că se va ocupa cu studiul acelor „edificii izolate sau adiacente caselor, construite pe plan pătrat sau circular, a căror înălţime este în mod vădit mai mare faţă de dimensiunile bazei, independent de numărul de încăperi — una sau mai multe — pe care le cuprind" (p. 9). Termenul grecesc cel mai folosit pentru astfel de edificii este acela de *pyrgos* (πύργος), el înglobînd „turnurile" de orice fel, folosite ca locuinţă şi în scopuri agricole. Din unele izvoare pare să rezulte că acelaşi termen era folosit şi pentru *villae*-le fortificate. Părerea unor papyrologi (F. Preisigke ş.a.), că în documentele greceşti din Egipt, cuvîntul *pyrgos* ar arăta o simplă construcţie cu destinaţie gospodărească, a fost combătut mai înainte de autoare (Archeologia, 21, 1970—1971, p. 53—62), arătînd că in limba greacă din *papyri*, ca şi în limba greacă clasică, termenul *pyrgos*

[7] W. Van Zeist and S. Bottema, Acta Botanica Neerlandica, 20, 1971, 524—539.

indică totdeauna o construcţie în formă de turn. La această observaţie noi am adăuga că acelaşi sens l-a păstrat cuvîntul pînă în ziua de azi. Alţi termeni mai puţin folosiţi în izvoarele scrise pentru clădirile în formă de turn sînt *tyrsis* (τύρσις), *baris* (βᾶρις) ş.a.

Edificiile în formă de turn erau răspîndite în diferite regiuni ale lumii antice, mai ales în insulele Mării Egee. Unii călători şi geografi din secolele XVIII—XIX ne-au lăsat despre ele informaţii deosebit de valoroase, care au fost de mare folos cercetărilor arheologice. Aceste cercetări au început către finele secolului al XIX-lea, dintre ele evidenţiindu-se acelea ale lui J. Dragatsis în insula Siphnos, A. Bon în insula Thasos, Dawkins-Wace în insulele Sporade, W. Dörpfeld în Ithaca ş.a. Săpăturile mai vechi din peninsula Heracleea, în Crimeea, au fost reluate sistematic după al doilea război mondial, ele avînd o mare importanţă pentru cunoaşterea locuinţelor rurale şi pentru destinaţia turnurilor. Contribuţii importante pentru o mai bună cunoaştere a problemei au adus săpăturile mai noi, efectuate de J. H. Young în insula Siphnos şi în regiunea Sounion din Attica, cele din insula Keos ş.a. În general, după observaţia autoarei, numeroasele ruine de turnuri, păstrate în toate părţile lumii greceşti, au fost studiate superficial şi datate foarte diferit, fiind atribuite unor întrebuinţări mai mult sau mai puţin corespunzătoare. Pentru stabilirea destinaţiei unor astfel de edificii, M. Nowicka s-a servit îndeosebi de observaţiile făcute în regiunile situate la periferia lumii greceşti şi în bazinul Mării Mediterane, un mare ajutor în această privinţă oferindu-l numeroasele construcţii de acelaşi tip, din secolul al V-lea e.n., şi următoarele, de pe teritoriul Siriei. În schimb, cele mai multe edificii în formă de turn din Asia Mică (Lidia, Caria, Cilicia) aveau caracterul de fortăreţe, posturi de refugiu şi de pîndă.

În continuare se examinează diferitele ipoteze cu privire la destinaţia edificiilor în formă de turn (p. 14—18). Încă din a II-a jumătate a secolului trecut, R. Weil, cel dintîi, studiind ruinele turnurilor din insula Tinos, a atras atenţia asupra posibilităţii unei legături între turnuri şi exploatările agricole. Alţi cercetători, printre care C. Schuchardt şi în special J. H. Young, în ultimul timp, au făcut de asemenea legătura între ruinele turnurilor şi exploatările agricole. După acest din urmă cercetător american, turnuri existau în toate marile ferme ale antichităţii. Parterul lor era folosit ca depozit pentru ulei şi vin sau ca atelier, primul etaj ca magazie de cereale şi alte produse şi etajul superior ca post de observaţie a lucrărilor agricole şi a vitelor, iar în caz de atac ca loc de refugiu (p. 16). Precizări mai multe în acest sens au adus cercetările arheologilor sovietici în Crimeea şi îndeosebi în peninsula Heracleea, necunoscute lui Young. După C. Schuchardt, construcţiile în formă de turn s-au răspîndit mai întîi în Egipt, iar de acolo în Creta şi Grecia, prin intermediul Siriei şi Palestinei. Diferite opinii au fost emise în legătură cu originea şi evoluţia turnurilor pătrate sau circuilare.

În capitolul II (p. 19—60) se examinează cele trei grupe de izvoare principale privind turnurile: 1) izvoarele scrise, 2) izvoarele iconografice şi 3) izvoarele arheologice.

1. *Izvoarele scrise* (p. 19—21) sînt cele care au atras atenţia cercetătorilor asupra legăturii între turnuri (pyrgoi), construcţiile pentru locuit şi proprietăţile rurale. Deşi puţine, ele ne dau informaţii importante despre turnuri şi funcţiile pe care acestea le îndeplineau. Inscripţiile, îndeosebi contracte de vînzare-cumpărare, inventare de proprietăţi etc. sînt adesea greu de interpretat, din cauza caracterului laconic şi a stării lor fragmentare. Lor li se adaugă papyri din Egiptul greco-roman.

2. *Izvoarele iconografice* (p. 21—29), reprezentate de mai multe picturi murale descoperite la Pompei, Herculanum, Roma şi în alte centre sînt considerate de unii drept cele mai importante pentru cunoaşterea arhitecturii rurale. În ele apar sporadic turnuri sau case cu turnuri. Din păcate, multe sînt prea sumare sau deteriorate. Parţial aceste reprezentări sînt considerate fantastice, nereale. P. Grimal, care a analizat astfel de picturi, distinge trei grupe de reprezentări: 1) peisaje nilotice cu turnuri îngustîndu-se în sus, avînd acoperiş plat, crenelat; 2) peisaje cu reprezentări reale de case-turn, prevăzute cu ferestre largi în partea de sus şi avînd diferite portice şi anexe; 3) peisaje mixte, în care turnurile fac parte integrantă din ansambluri. Turnurile pătrate din aceste picturi sînt socotite case de locuit. De remarcat stabilitatea acestui motiv din secolul I î.e.n. pînă în epoca romană tîrzie. În rîndul izvoarelor iconografice sînt socotite şi obiectele de lut ars şi de piatră reprezentînd turnuri, interpretate fie ca lanterne, fie ca modele de case. Lanternele egiptene în formă de turn aparţin epocii romane, majoritatea fiind considerate imitaţii de monumente funerare, iar un număr mai mic modele de case-turn.

3) *Izvoarele arheologice* (p. 29—60) constau din numeroase vestigii de construcţii pătrate sau circulare, de mici dimensiuni şi cu ziduri groase, sugerînd o oarecare înălţime, răspîndite mai ales în insulele greceşti. Multe din ele au fost examinate superficial şi descrise laconic. Altele au fost distruse de diferite lucrări (drumuri, căi ferate etc.). În ceea ce priveşte datarea şi interpretarea lor, adesea s-au emis păreri diferite.

În Attica cele mai multe turnuri s-au descoperit la Sounion. Unele erau legate direct de instalații sau construcții agricole. „Turnul roșu" de la Sounion (secolul al III-lea î.e.n.) servea probabil ca depozit de obiecte prețioase, fiind situat într-o zonă meșteșugărească foarte activă. În Argolida mai multe ruine aparțin unor mici construcții dreptunghiulare cu ziduri groase, situate lîngă drumuri, care îndeplineau probabil funcția de puncte de control sau forturi. Un singur turn păstrat perfect pe 20 m înălțime, în insula Andros, pe litoralul de vest, era probabil turn de apărare sau refugiu. Despre ruinele a opt turnuri cunoscute în insula Tinos, autoarea crede că e puțin probabil să fi fost folosite pentru locuit sau exploatare agricolă, așa cum opinează în schimb pentru trei turnuri din insula Myconos. Tot exploatării agricole par să fi servit 25 din cele 38 de turnuri identificate în insula Siphnos. Dintre cele 27 ruine de turnuri din insula Keos, numai două sînt mai bine păstrate și studiate, fiind socotite turnuri de pază și refugiu, ca și majoritatea din cele 22 turnuri din insula Thasos. În insula Ithaca, W. Dörpfeld a descoperit șapte turnuri-locuințe. În Lidia și Caria din Asia Mică, au fost identificate ferme de tip grec cu turnuri și cîteva case-turnuri. În peninsula Heracleea din Crimeea, săpăturile arheologice au adus la lumină numeroase ferme din secolele IV—III i.e.n., folosite timp de cîteva sute de ani, prevăzute cu unul și două turnuri.

În capitolul al III-lea (p. 61—139) se face o „încercare de tipologie" a materialelor din izvoarele amintite mai sus, distingîndu-se patru tipuri de turnuri : 1) turnul-locuință, 2) casa cu un turn, 3) turnul ca element al unei ferme și 4) turnul ca element al unei *villa*.

1. *Turnul-locuință* (p. 61—90) apare în izvoare numai la Pausanias. Aceasta în ceea ce privește Grecia, pentru că în Egiptul greco-roman turnurile-locuință sînt mai bine atestate de izvoarele scrise și iconografice. Papyrii ne dau informații prețioase despre astfel de turnuri, arătînd uneori lămurit că ele îndeplineau funcția de casă de locuit și de exploatare agricolă sau meșteșugărească. Peisaje nilotice de la Pompei și Herculanum înfățișează locuințe de același tip. O casă-turn asemănătoare se întîlnește în „friza galbenă" a casei Livia de pe Palatin. În iconografia romană se află de asemenea reprezentări de case-turnuri. În schimb, documentarea arheologică e mai slabă în această privință. „Turnul galben" de la Sounion servea ca locuință avînd 11—12 m înălțime. La fel și alte turnuri din același loc, în Argolida, insulele Thasos, Siphnos, Skyros și Tinos. În Siria, unele turnuri-locuințe, situate în afara orașelor, s-au păstrat pînă în ziua de azi. Un astfel de turn de la Serdjibleh, în Siria centrală, păstrat pe 17 m înălțime, avea cinci etaje, la care se urca pe scări interioare. Etajele inferioare erau folosite ca depozite și magazii, iar cele superioare ca locuințe. În Egipt se aflau case-turn în zona inundabilă a Nilului. În Grecia, casele fortificate în formă de turn au dăinuit în tot cursul evului mediu și pînă în epoca modernă, în teritoriile expuse atacurilor. Ele aveau acoperiș plat, care putea fi folosit pentru masă și dormit. Astfel de case întărite se cunosc în toată Europa medievală.

2. *Casa cu un turn* alăturat, sau ca suprastructură a acesteia, (p. 90—95) se poate vedea în picturile de la Pompei : *villa dei Misteri*, *casa del Menandro*, *casa del Medico*. O astfel de casă cu curte, grădină și turn, descrie Demosthene. O locuință urbană cu turn a fost descoperită în ultimul timp în insula Delos. Turnul acestei ultime locuințe era alipit casei și avea trei etaje. Turnul adosat locuinței putea servi pentru păstrarea alimentelor și a uneltelor, fiind caracteristic micilor exploatări rurale, sau era folosit ca locuință pentru femei, în special pentru femeile care nu participau la lucrările domestice (bătrîne, fete), ca depozit pentru obiectele de valoare și eventual ca atelier. Astfel de case erau frecvente în tot bazinul mediteranean, iar Xenophon a văzut locuințe de același tip în Armenia. Ele au dăinuit și în epoca feudală.

3. *Turnul ca element al unei ferme* (p. 96—128) este tipul cel mai popular în Grecia, fiind în strînsă legătură cu exploatarea agricolă. El este atestat de toate categoriile de izvoare. Tipul cel mai simplu este reprezentat de turnul situat într-o vie sau într-un cîmp-domeniu mai mic sau mai mare, de obicei împrejmuit de un zid. Astfel de construcții erau costisitoare și nu oricine își putea permite să le facă. Ele se întîlnesc pînă astăzi în Palestina. Multe s-au păstrat în Siria.

Diferite documente și vestigii arheologice atestă existența unui mare număr de mici ferme alcătuite dintr-o casă, un turn, mici dependințe, adăposturi pentru vite și eventual o grădină. Cele mai vechi par să fie o inscripție attică din secolul al IV-lea î.e.n. și alte cîteva inscripții din insula Tinos (secolul al III-lea î.e.n.). Papyrii ne dau informații despre funcția turnurilor în exploatările agricole din Egiptul greco-roman : păstrarea uneltelor și a obiectelor de valoare. Dintr-o inscripție greacă din Egipt, datînd din secolul al III-lea î.e.n., rezultă că turnul era construcția cea mai importantă a unei ferme proprietatea unui templu. Într-o frescă nilotică de la Herculanum este reprezentată o casă cu grădină și în incintă un turn cilindric. Ruine de turnuri aparținînd unor ferme s-au descoperit în Grecia, la Sounion și în insula Siphnos. În unele din aceste turnuri s-au găsit pietre de rîșniță, teascuri pentru ulei, recipiente de piatră, ceramică. În diferite regiuni ale Greciei tradiția unor ferme ase-

mănătoare s-a păstrat pînă în epoca modernă.

Un alt tip îl reprezintă turnurile care fac parte dintr-o mare fermă, înzestrată cu numeroase construcţii de exploatare. Ferme de acest tip, unele chiar cu două turnuri, s-au descoperit în peninsula Heracleea din Crimeea. Aici fermele ocupau un teren dreptunghiular, înconjurat cu zid de piatră. Ele aveau cîte o curte interioară, cu construcţii pe trei-patru laturi şi o curte exterioară mai mare. Locuinţele se aflau la etaj, iar turnurile la colţ. M. Rostovtzeff numeşte aceste ferme „*villae* fortificate". Turnurile serveau în primul rînd ca post de observaţie, de apărare şi loc de refugiu. V. D. Blavatskij e de părere că turnurile acestor ferme erau folosite de proprietarii lor şi pentru a se apăra împotriva sclavilor. Un alt cercetător sovietic, bazîndu-se pe mărturii antice, crede că turnul de colţ servea ca locuinţă pentru *villicus* (p. 118). În insulele Mării Egee, turnurile marilor ferme erau folosite împotriva atacurilor piraţilor. În schimb, astfel de turnuri nu erau un element absolut necesar marilor ferme mai puţin expuse atacurilor. Ele lipsesc cu totul în *villae rusticae* italiene şi în numeroase ferme din Siria, dar apar în fermele situate la periferia lumii antice, ca de exemplu în *villa rustica* de la Hobiţa, în Dacia Superior. Ferme fortificate cu turnuri sînt cunoscute pînă azi în teritoriile expuse atacturilor, în apropierea drumurilor de munte sau pe unde trec caravanele de negustori.

4. *Turnurile villae-lor şi ale reşedinţelor rurale* (p. 128—139), folosite la început pentru belvedere şi apoi treptat ca turnuri de apărare, sînt răspîndite în tot bazinul Mediteranei. Autoarea distinge cel puţin trei feluri de astfel de construcţii: a) locuinţă cu un turn pătrat sau cilindric, adiacent sau izolat; b) locuinţă cu două turnuri care flanchează faţada sau fac parte din zidul care înconjoară *villa*; c) locuinţă cu patru turnuri de colţ. După condiţiile perioadei respective — perioadă de stabilitate sau de turburări — turnurile sînt construite fie pentru scopuri estetice şi practice, fie pentru scopuri de apărare şi refugiu (p. 128).

Reşedinţele rurale fortificate, prevăzute cu turnuri de apărare, se găsesc în general pe teritoriile periferice şi pe litoral, expuse atacurilor. Într-o cunoscută inscripţie din Teos, datînd din epoca imperială, sînt menţionate 27 de turnuri, adică tot atîtea *villae* cu cîte un turn. În asemenea cazuri pentru turn sau locuinţă fortificată este folosit şi cuvîntul *tyrsis*: de exemplu *tyrsis* al lui Seuthes, în Thracia (Xenophon, *Anabasis*, VII, 2, 21). *Tetrapyrgion* este termenul folosit pentru o formă lărgită a reşedinţei rurale: casă dreptunghiulară cu patru turnuri de colţ şi o curte în mijloc. M. Rostovtzeff consideră că *tetrapyrgion* este sinonim cu *tyrsis*, ceea ce nu pare exact, *tyrsis* fiind cel mai probabil o locuinţă fortificată cu un singur turn (p. 133). *Villae* fortificate se întîlnesc în regiunile de la frontierele imperiului, mai ales după secolul al III-lea e.n.

Un tip aparte îl constituie *villa* nefortificată. În Grecia astfel de *villae* sînt atestate numai de izvoare iconografice destul de dubioase. În schimb, acest tip este reprezentat în picturile campaniene: *casa della Caccia antica*, *casa di Epidio Sabino*, un mozaic de la Muzeul naţional din Roma ş.a. În Egipt, în epoca romană, se întîlneşte casa cu două turnuri (*oikia dipyrgia*) şi cu o curte interioară (*aithrion*). Cele două turnuri serveau ca locuinţă şi ca belvedere. Ele erau în acelaşi timp un element distinctiv, mărturie a unui rang social şi indiciu de bună stare. Acelaşi lucru erau pentru Grecia locuinţele cu patru turnuri (*oikiai tetrapyrgiai*). În Italia astfel de locuinţă avea Pliniu cel Tînăr.

În *Concluzie* (p. 140—141) autoarea observă că turnurile erau folosite în antichitate ca posturi de observare, loc de refugiu şi în scopuri gospodăreşti. *Villae*-le şi reşedinţele rurale le dădeau aceleaşi întrebuinţări sau le foloseau ca belvedere. În insulele greceşti şi în teritoriile ameninţate predomina folosirea lor pentru refugiu şi ca loc de apărare. În orice caz este de remarcat durabilitatea turnurilor ca tip arhitectonic pe teritoriul vast al bazinului Mediteranei.

Lucrarea se încheie cu un „Catalog" al monumentelor arheologice şi iconografice (p. 142—149), o listă de abrevieri (p. 150—153), un rezumat în limba polonă (p. 154—155) şi un indice geografic (p. 156—159). Pe lîngă numeroasele fotografii alb-negru, planuri şi desene, ar fi fost binevenită o hartă cu răspîndirea tuturor monumentelor cunoscute. Oricum, lucrarea este bine documentată, clară şi cît se poate de utilă, în special cercetătorilor în domeniul culturii greco-romane şi feudale.

La noi în ţară observaţii asemănătoare cu ale cercetătoarei poloneze a făcut în ultimul timp Emilia Doruţiu-Boilă, cu privire la turnurile (*pyrgoi-turres*) de epocă romană din Dobrogea (SCIVA, 26, 1975, 2, p. 219—224). O nouă lumină aruncă rezultatele cercetărilor de mai sus asupra „culelor" răspîndite la noi mai ales în Oltenia, al căror nume derivă, după cum se ştie, din cuvîntul turcesc *kule* = turn, dar a căror origine şi funcţie, precum se vede, trebuie căutată cu mult mai departe în antichitatea greco-traco-romană[1].

I. Barnea

[1] Despre „cule", originea, răspîndirea, funcţia şi arhitectura lor, a se vedea îndeosebi: Radu Creţeanu — Sarmiza Creţeanu, *Culele din România*, Bucureşti (Meridiane), 1969 şi I. Atanasescu — V. Grama, *Culele din Oltenia*, Craiova, 1974.

G. POPILIAN, *Ceramica romană din Oltenia*, Edit. Scrisul românesc, Craiova, 1976, 246 p. şi 83 planşe

Nevoia unei lucrări sistematice despre ceramica din Dacia romană în ansamblu era de mult simţită, atît de specialiştii din ţară, cît şi de cei străini, interesaţi să cunoască şi sub acest aspect viaţa economică a provinciei carpatice. Se poate spune cu deplin temei că monografia de faţă vine să înlăture în parte (pentru Oltenia) o veche lacună din literatura noastră de specialitate, lacună care va putea fi eliminată total, numai cînd vor fi întocmite lucrări similare privind şi ceramica din Dacia romană intracarpatică (Transilvania şi Banat).

Mergînd pe linia preocupărilor şi cercetărilor sale anterioare, autorul prezintă sistematic, clasifică, analizează şi interpretează cu competenţă tot materialul ceramic roman şi dacic din secolele II—III, cunoscut pînă acum în Oltenia. De remarcat este faptul că o parte din ceramica studiată provine din săpăturile efectuate de autor sau se află, inedită, prin diferite muzee ori colecţii din Oltenia şi Bucureşti, astfel încît un important material documentar se pune acum, pentru prima oară, în circuitul ştiinţific arheologic-istoric.

Cu referire la cuprinsul lucrării, precizăm că, după *tabla de materii*, *lista abrevierilor* şi *prefaţa* profesorului D. Tudor, veritabil ,,părinte" al istoriografiei Olteniei romane, autorul în ,,cuvîntul " său şi apoi în *Introducere* arată pe scurt importanţa studiului ceramicii pentru istoria economică a Daciei romane. cercetările ocazionale făcute în trecut în această direcţie, criteriile adoptate în gruparea materialului etc.

Lucrarea se împarte în următoarele capitole: I. *Ceramica de import* (p. 23—55); II. *Ceramica locală* (p. 56—138); III. *Cuptoare de ars ceramică* (p. 139—145); IV. *Consideraţii generale* (p. 146—156); V. *Catalogul* descriptiv al materialelor ceramice puse la contribuţie, orînduite pe categorii şi după locul de descoperire (p. 157—220). Urmează apoi rezumatul lucrării în limba franceză, un indice general de nume şi locuri, materialul ilustrativ orînduit pe 82 planşe-desene în tuş, plus harta Olteniei romane. Unele din părţile componente amintite sînt divizate în capitole şi subcapitole, în funcţie de cantitatea şi natura materialului. Aşa, de pildă, la ceramica de fabricaţie locală, un capitol este consacrat sigillatelor de imitaţie, iar altul produselor de factură dacică. Din punct de vedere metodologic, materialul este clasificat după locul de fabricaţie, forme, funcţionalitate şi factură, deosebindu-se în cadrul unor categorii ceramice diferite tipuri şi variante.

Privitor la ceramica de import, unde sînt înglobate sigillatele, amforele, *mortaria* şi alte categorii de vase, vrednic de relevat apare faptul că autorul a adunat tot materialul cunoscut acum, reuşind să stabilească în general locul de provenienţă, căile şi epoca lui de pătrundere în Oltenia. Astfel, legăturile comerciale ale Daciei sudice cu Italia, Gallia, Germania, Pannonia, cu bazinul răsăritean al Mediteranei şi cu Peninsula Balcanică primesc un nou suport documentar în privinţa unor mărfuri, cum sînt untdelemnul, vinul, ceramica fină etc. Pe de altă parte, constatarea că produsele de import s-au descoperit mai cu seamă în centrele urbane, în castre şi aşezările dependente de ele, în villele rustice ori suburbane şi mai rar sau deloc în aşezări modeste din mediul rural are evidentă semnificaţie social-economică pentru Dacia de la sud de Carpaţi în secolele II—III, semnificaţie valabilă dealtminteri şi pentru restul Provinciei.

Dar locul mai de seamă în economia lucrării îl ocupă ceramica de fabricaţie locală, clasificată minuţios pe categorii, grupe, tipuri şi variante, după criteriile pe care autorul le-a considerat a fi cele mai adecvate. Aici, repertoriul formelor de vase, originea, evoluţia lor şi încercarea de datare a acestora, precum şi paralelismele tipologice căutate în restul Daciei sau în alte provincii constituie una din părţile cele mai valoroase ale cărţii. În repertoriul ceramicii ştampilate şi a celei uzuale de factură romană provincială se ajunge la constatarea justă că există o supravieţuire de elemente şi forme ale ceramicii dacice din Latène tîrziu, fapt care, dovedit concret, prezintă o însemnătate particulară pentru procesul sintezei etno-culturale daco-romane. Justificat se subliniază că fondul ceramic autohton este acela care, pe lîngă alţi factori, dă în mare măsură un colorit specific ceramicii romane din Dacia, făcînd-o să se deosebească pînă la un anumit punct de ceramica din alte provincii ale Imperiului.

Producţia de ceramică locală — cum convingător se arată — era asigurată în primul rînd de mai multe centre de fabricaţie, ca *Romula*, *Drobeta*, *Sucidava*, *Aquae*, ***Buridava***, Bumbeşti, Locusteni, unde s-au găsit cuptoare de ars vase. Autorul a reuşit să contureze şi cîteva zone geografice care se aprovizionau de preferinţă cu produse ceramice din anumite centre. Aşa, bunăoară, zona de sud-est a Olteniei cădea în sfera Romulei, cea de vest în cea a Drobetei şi Bumbeştilor, iar sudul — în raza de desfacere a centrului de la *Aquae*. În acest context, socotim cît se poate de potrivită tratarea în lucrare a cuptoarelor de ars ceramică din secolele II—III, descoperite în Dacia sudică.

Urmînd exemplul demn de urmat al profesorului D. Tudor, autorul acordă o justificată atenţie şi inscripţiilor (nume de persoană) zgîriate pe vase, înainte sau după ardere. Din cercetarea exhaustivă a acestora, rezultă că toate numele respective de meşteri-olari sau de proprietari sînt de factură romană şi că asemenea vase au fost descoperite nu numai în oraşe, ci şi în aşezări săteşti, ceea ce indică receptivitatea populaţiei rurale autohtone faţă de formele de cultură materială şi spirituală romane, fenomen constatat şi în alte provincii ale Imperiului.

Includerea în cuprinsul lucrării a unui capitol despre olăria dacică din epoca romană este binevenită şi utilă, dată fiind importanţa ei ca probă documentară directă pentru continuitatea populaţiei dacice sub romani. Studiul tipologiei acestei ceramici şi condiţiile ei de asociere cu cea romană provincială, asupra cărora se stăruie pe mai multe pagini, prezintă un incontestabil interes, sub raportul proceselor etno-culturale petrecute în mediul rustic (în parte şi în cel urban) al Olteniei ocupate de romani.

Dintre aspectele ştiinţifice-metodologice, asupra cărora specialiştii ar putea zăbovi cu unele observaţii, am sublinia cîteva. Consistenţa şi valabilitatea criteriilor de grupare a materialului ceramic în diferite categorii, tipuri, variante, forme etc. rămîn în multe privinţe relative şi subiective. Dealtfel, acestea variază adesea de la un autor la altul, fără a se putea vorbi (decît tot subiectiv) de superioritatea absolută a unui sistem de clasificare a ceramicii antice asupra altuia. Fiecare din ele are, fireşte, avantajele şi dezavantajele sale. Prin aceasta nu vrem să spunem nicidecum că alte metode de clasificare a ceramicii romane sînt mai bune sau preferabile pentru ceramica din Oltenia romană (secolele II—III), ci numai să subliniem putinţa reală de a discuta îmbunătăţirea în însuşi sistemul adoptat.

Derivarea unor forme de vase romane provinciale din forme corespunzătoare *dacice preromane* poate rămîne deseori nesigură, contestabilă, ştiut fiind că multe forme din ceramica *generală* Latène au fost integrate în repertoriul ceramicii romane din provincii, de unde ele puteau veni gata formate în Dacia. De aceea, nouă ni se pare puţin verosimilă ipoteza că farfuria-tavă (p. 127, nr. 897) derivă sau se continuă din olăria dacică preromană, atîta vreme cît ea e general-romană, mai există şi la greci, se găseşte în mai multe zone europene în Latène, iar la daci nu se dovedeşte a fi prea frecventă. În fond, derivarea formelor ceramice, la orice autor, este supusă de regulă incertitudinii.

N-ar fi stricat dacă, pentru ilustrarea răspîndirii anumitor forme de vase locale sau de import, s-ar fi întocmit hărţi separate sau tabele sinoptice.

Desigur că, în problema încadrării cronologice restrînse a unor forme ceramice locale există reale dificultăţi şi rămîn multe chestiuni de lămurit sau corectat în viitor, prin noi descoperiri arheologice bine datate. Oricum, autorul a încercat şi adesea a reuşit, în funcţie de posibilităţile documentare existente, să fixeze bune jaloane cronologice pe parcursul secolelor II şi III „în viaţa" unor forme de vase romane (şi dacice) din Oltenia.

Indiferent de aceste obiecţiuni ori de altele posibile, subliniem stăruitor că ne aflăm în faţa unei lucrări de certă valoare ştiinţifică, prima monografie de acest gen referitoare la ceramica romană din Dacia. Bine orientată şi documentată, conţinînd un material bogat, clasificat şi interpretat la nivel ştiinţific corespunzător, lucrarea aceasta, departe de a fi doar o tipologie arheologică, aduce prin tot conţinutul ei o contribuţie valoroasă la cunoaşterea mai aprofundată a istoriei Olteniei în epoca romană (secolele II—III). Ea constituie în acelaşi timp o bază solidă, de la care vor trebui să pornească viitoare lucrări similare, privind ceramica şi evoluţia ei din secolele următoare, în timpul şi spaţiul etnogenezei româneşti.

D. Protase

PETAR PETROVIĆ, *Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji* (Paléographie des inscriptions romaines en Mésie Supérieure), Belgrad, 1975 (Institut Archéologique, Monographies, vol. 14), 171 p., in 4°, 23 pl., 63 fig. (foto şi desene) *.

* Cuprins: Prefaţă, p. 5; Introducere, p. 5; I. ANALIZA MORFOLOGICĂ A INSCRIPŢIILOR, p. 21—47, Tehnici de execuţie, Categorii de inscripţii; Inscripţii pe cărămizi, pe ceramică, pe obiecte de metal, pe piatră; fasonarea pietrei; II. CARACTERISTICI FORMALE ALE INSCRIPŢIILOR, p. 69—97, aranjamentul textului, formule, prescurtări, puncte de separaţie; III. CRITERII DE DATARE, p. 99—124, aranjamentul textului, formule, prescurtări, ligaturi, puncte despărţitoare, forme de litere; scriptoria — atelierele; IV. CATALOGUL INSCRIPŢIILOR DATATE, p. 125—151 (64 piese epigrafice); harta schematică a Moesiei Superior cu localităţile unde s-au descoperit cele 64 epigrafe datate, p. 152; Rezumat francez, p. 153—168; Index (opşti registar), p. 169—171.

Valoroasa monografie epigrafică a lui P. Petrović (cercetător la Institutul de arheologie, Belgrad), redactată în limba sîrbă (p. 1—152), are un amplu și excelent rezumat francez care face mai ușor accesibil conținutul cărții pentru cititorul neinițiat în limba sîrbă, putîndu-se urmări prin versiunea franceză scurtată (dar completă în esență) expunerea originală cu materialul, documentarea și exemplificarea susținute de o vastă bibliografie și o doctrină remarcabilă. Lucrarea eminentului epigrafist iugoslav este o noutate agreabilă în bibliografia „sud-est-europeană" și balcanică a epigrafiei romane: cu o cunoaștere temeinică și competentă a materialului publicat ori încă „inedit" al provinciei Moesia Superior (corespunzînd în linii mari cu teritoriul Serbiei istorice), e studiată scrierea latină cu toate formele, particularitățile de stil și de tehnică, mergînd în cercetarea migăloasă pînă în cele mai mici amănunte și finețe ale unui material bogat, variat (adesea însă obscur ca semnificație materială-tehnică). Este pentru prima dată cînd în această mare zonă a lumii romane e cercetat procesul genezei și confecționării acelor produse și monumente cu inscrisuri de semnificație și valoare documentară excepționale pentru cunoașterea vieții provinciale sub toate aspectele dezvoltării ei, și în ultimă instanță chiar pentru procesul important al propagării limbii și culturii romane, pentru romanizare. Este o muncă foarte bine organizată, făcută de un maestru al epigrafiei romane — monografia fiind publicată în optime condiții de institutul arheologic al Serbiei, condus de prestigiosul arheolog G. Bošković.

În esență, scopul și punctul de plecare al monografiei lui P. Petrović constau în aplicarea procedeelor p a l e o g r a f i c e la studiul textelor și monumentelor epigrafice antice ale Moesiei Superior, avînd în vedere „noile teorii paleografice" (J. Mallon, R. Marichal ș.a.), prin observarea în amănunte a ductului, modulului, unghiului scrierii, a uneltelor cu care se scria în provincie; o sumă de criterii paleografice aplicate eficient mai ales la încadrarea cronologică a inscripțiilor, al căror total este evaluat de autor la 1 200 pentru întreaga provincie Moesia Superior [1]. Din acestea însă mai puțin de 100 pot fi datate cu certitudine; restul (adică majoritatea covîrșitoare) pot fi uneori încadrate cronologic cu aproximație prin unele criterii și elemente paleografice (forme de litere, formule etc.). Aici se impun însă multe rezerve și un scepticism firesc, căci nici acuratețea nici neglijența scrierii nu se eșalonează precis în timp, variază, fiind relative, după loc, mediu social-economic, meșteri și „școlile lor"; mai puțin în funcție de intensa desfășurare a vieții romane și a romanismului Moesiei Superior în cursul celor vreo 4 sau 5 veacuri (mai ales după anexarea Daciei carpatice, secolele II—III) [2]. Autorul observă pe bună dreptate (p. 153) „l'inscription comprend toute une suite d'éléments qui se trouvent à la limite de l'épigraphie et de la paléographie et qu'on pourrait dénommer : caractéristiques formelles des inscriptions. Ce sont les formules, les abréviations, les ligatures, l'arrangement du texte, la ponctuation. Depuis longtemps on a remarqué que ces éléments sont des indicateurs relativement sûrs pour la datation d'une inscription. En outre, ces éléments méritent d'être étudiés car l'arrangement et la « mise en page » de l'inscription trahissent les goûts, les critères et l'esprit de l'époque où ils sont réalisés". Totul este formulat frumos în principiu, foarte verosimil dacă nu peste tot sigur, dar concluziile scoase din asemenea premise și criterii, uneori vagi și cam largi, nu pot duce la stabilirea cu exactitate a datării inscripțiilor după forma literelor din cauză că slovele romane în scrierea monumentală-lapidară (*scriptio quadrata*) nu prezintă faze de evoluție cu forme legate de perioade (secole sau chiar decenii), cum era în scrisul lapidar grecesc antic („sigma lunar" C, „eta lunar" E ș.a.).

În paragraful despre analiza morfologică a inscripțiilor, autorul este de părere că în Moesia Superior, scrierea de pe acte de tipul „diptychon" se reflectă în epigrafele lapidare, ce prezintă textul în două cîmpuri despărțite în sens vertical cu o dungă; dar asemenea texte epigrafice se găsesc și pe epitafe din Dacia, de exemplu o stelă din *Tibiscum* a unei familii de militari din Africa de nord-vest (M. Moga — I. I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului* Timișoara, 1974, p. 67—69, nr. 35 = IDR, III, 172). Inscripțiile pe material t e g u l a r erau de două categorii: *a*) imprimate cu șabloane (tipare, negative) în

---

[1] Cuprinse în *corpus*-ul inaugurat: *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, I, 1976 (S. Dušanić, M. Mirković), ce se va publica în fascicule.

[2] Pentru autor, Moesia Superior este „une région intéressante en raison de sa romanisation tardive et de sa position spécifique, à la frontière des mondes linguistiques latin et grec" (p. *154*); alții însă au fost și sînt de părere că romanizarea Moesiei Superior a fost timpurie și foarte intensă, zona constituind chiar baza și centrul întregii romanități sud-est-europene (adică balcano-carpato-danubiene), v. cele expuse în SCIV, 22, 1971, 2, p. 313—329.

pasta crudă, lutul înainte de ardere[3], b) texte scrise manual cu vreun obiect (condei) ascuţit, înainte sau după arderea piesei de lut frămîntat şi modelat în forme; şase asemenea piese din teritoriul Moesiei Superior datate sau relativ databile sînt studiate atent, reproduse în desene (p. 25, 27, 30, 31, 34) ce pot fi considerate fidele, chiar exacte, dar nu „mai exacte" decît fotografiile cîmpului inscripţiei ce ar fi fost necesare pentru control, căci desenul adesea e confecţionat de artistul-grafician sub influenţa lecturii adoptate în prealabil de autorul epigrafist; deci controlul din partea cititorului nu mai este posibil în lipsa originalului ori a unei bune reproduceri fotografice. La inscripţiile pe şase piese c e r a m i c e este examinat alfabetul de tip cursiv (p. 37—43); între ele un fragment de vas cu litere gravate după ardere, în desen schematic a cărui exactitate însă nu poate fi controlată cum ar fi cu o bună fotografie. Concluzia pentru cronologie este „les ductus et les formes des lettres la font dater vers la fin du IIIe siècle de notre ère" (p. 156); dar piesa poate fi pusă cu aceeaşi uşurinţă chiar în secolul al II-lea (lectura fiind confuză; *infra, ad* p. 43). Inscripţiile pe m e t a l sînt în Moesia Superior puţine la număr (abia patru piese), cu text scurt, pe tăbliţe ori obiecte cu litere incizate-zgîriate sau perforate, databile cu aproximaţie largă mai mult după context decît după formele grafice.

Marea majoritate a inscripţiilor provinciei şi cele mai importante sînt (ca peste tot în imperiu) pe material l i t h i c: piatră de carieră, marmură. În cariere, grupe de *artifices metallarii* sau *quadratarii* tăiau cu multă trudă blocurile despicate din stînci, urmînd să fie scrise. În multe locuri (la fel în Moesia şi în Dacia, ca şi în alte părţi) s-au găsit piese fasonate „anepigrafe", ce n-au apucat adică să primească textul din partea unui „scriitor"-pietrar. Definitivarea lucrării de cioplire şi sculptură o făceau *lapidarii* (*marmorarii*), iar scrierea-dăltuire a textului era sarcina îndeplinită de *lapicidae*. Fazele de confecţionare a unui monument epigrafic erau: *excidere* (tăiere), *polire* (fasonare), *ordinare* (organizarea în dispozitiv a textului), *scribere, sculpere*. Operaţiunea principală din punct de vedere epigrafic era *ordinatio* „redactarea" şi organizarea textului destinat monumentului, de către un *scriptor* (om de carte), care însă nu totdeauna avea deplină experienţă şi competenţă de „grafician" în munca delicată de transpunere a caracterelor scrierii „de mînă" (cursivă) în sistem de „capitale" (monumentale, verzale, *scriptio quadrata*). Mai ales în asemenea operaţie de transpunere a literelor putea să producă erori, confuzii, unele din ele, analizate cu multă acribie de către autor (*vitia lapidariorum*, p. 65, 158), după care se examinează în detalii a r a n j a m e n t u l textului, tehnica gravării, pictarea literelor şi chiar a reliefului în culoare roşie (albastru sau verde mai mult în epoca tardivă), defecte de incizare etc. Peste tot însă trebuie avute în vedere formele de pronunţare populară (aşa numita „latină vulgară").

Cu multă atenţie, minuţiozitate şi competenţă sînt examinate unele f o r m u l e din epigrafe: antropinimia, grade, funcţii, date diverse, expresii ce apar (ca *memoriam fecit, posuit, hic situs* etc.), abrevieri, ligaturi, „punctuaţie" ş.a., pe care autorul încearcă să le grupeze şi încadreze cronologic drept criterii în acest sens. Dar nici una dintre formule şi elemente nu se pot considera ca nişte criterii pentru încadrarea la limitele a 2—3 decenii a pieselor epigrafice care le conţin. În orice caz, cum s-a spus, literele alfabetului latin nu pot fi utilizate după formele lor în sprijinul cronologiei (cum sînt literele alfabetului grecesc).

Într-un repertoriu alfabetic (p. 109—120) se redau grafic formele tuturor literelor scrierii lapidare-monumentale, iar „catalogul inscripţiilor" cu 64 piese datate ori databile, reproduse în frumoase şi clare fotografii sau desene pe 23 planşe încheie interesanta expunere susţinută într-o formă agreabilă. un stil uşor, ce se citeşte cu plăcere, cu interes firesc şi profit. Cum se întîmplă însă aproape de regulă, lucrările de erudiţie şi repertoriile documentare conţin aserţiuni şi interpretări nu totdeauna reuşite, amănunte discordante, din care unele neglijabile putînd fi uşor îndreptate de cititor[4]; altele însă mai puţin neglijabile

[3] Despre textele ori formule (litere) pe materialul tegular şi ceramic de fabricaţie locală P. P. nu scrie nimic, trece rapid peste ele, cu toate că şi aceste inscrisuri cu marca fabricii (*officina*) particulare, sau ale unităţilor militare, „semnături" de persoane etc., erau inscripţii-texte foarte importante din punct de vedere epigrafic şi deci paleografic, nu numai prin conţinutul documentar-istoric. Ele se deosebesc de inscripţiile lapidare prin caracterul lor, „de serie", avînd majoritatea scriere „capitală", repetate de sute sau mii de ori, dar databile adesea mai uşor decît categoria a doua.

[4] De ex.: *p. 9* „BGU" poartă titlul „Berliner Griechische Urkunden"; „Schatelain" este o transcriere fonetică după grafia germană a numelui francez Chatelain; *Corpus inscriptionum Graecarum*; Comptes rendus; *p. 10 Imperium Romanum tributim discriptum*, Vindobonae, nu „Windobonae" (Viena Austriei); Mésie Supérieure; Firenze; Mythologie (cum e corect la *p. 83*: Myth-); antichită

și ca atare necesar a fi rectificate, relevînd totodată și valoroasele „noutăți" aduse prin îndreptarea lecturilor vechi de către P. Petrović:

p. 25 cărămidă cu textul zgîriat și propoziția „[I]at(eres) cusit" forma verbală „vulgară" *cusit* cunoscută de ex. și în Dacia, la *Apulum*;

p. 27 remarcabil numele *Gesubalu(s)* în noua lectură a lui P. P., nume traco-dacic, cum relevă autorul comparînd pe *Decebalus*; la fel *Bitus*;

p. 35 în tabelul alfabetului cursiv latin este remarcată grafia lui *E* cu două haste *II*, dar același semn apare și în scrierea capitală (lapidară);

p. 37, nota 57 autorul citat se numea C. F. Lehmann-Haupt;

p. 43 fragment mare de vas (descoperit în 1968, la Boljetin, Djerdap, pe limesul dunărean), cu scriere capitală puternic influențată de cursivă; transcrierea rîndurilor nu pare integral exactă, existînd de fapt numai trei rînduri de text complete cu intercalări și rectificări, r. 1 *LE* și cifra *IIII* intercalate deasupra, în r. 3 cifra *IIII* intercalată sub *LEGIONIS FLA* între aceste două cuvinte;

p. 45 inscripție pe o fibulă, prenumele este *G(aius) Valerius Cresces*;

p. 46 placă de bronz *tabula ansata* e citită „I(ovis) O(ptimi) M(aximi) Doli/cheni" părînd a fi un genetiv; dar potrivit uzului general dedicația poartă numele zeului la cazul dativ, iar „Dolicheni" poate să fi fost înțeles ca un dativ (defectuos) la declinarea a III-a; trebuie scris cu paranteze rotunde *c(o)hor(s) I Cretu(m)*; în inscripția napocensă CIL, III, 870 e scris „Zoilianus scripsit" (nu invers), în sens vertical, la marginea dreaptă a tabelelor de antroponime;

p. 53 „iz Mosgrada u Dakiji" este Moigrad satul din jud. Sălaj, în al cărui teritoriu se află majoritatea ruinelor castrului (castrelor) și orașului daco-roman *Porolissum*;

p. 60 epitaf cu lectura „titulum pos(uit)", dar pe piatră (desen) e redat numai *TITVLVM*;

p. 62 formula (destul de rară) *D I M* este întregită de P. P. ca „D(is) i(nfernis) m(anibus)", dar cei mai mulți epigrafiști citesc *I(nferis)*;

p. 66, nota 114 autorul maghiar budapestan se numește Mócsy A.;

p. 79, nota 57 corect e „Form und Dekoration", în care „unt" e numai o pronunțare mai recentă „vulgară" și cam afectivă;

p. 99 „Kalinka, Antike Inschriften", dar publicația lui E. Kalinka (în colaborare cu un colectiv mixt) se numește „Antike Denkmäler", cum se citează corect la *p. 10*;

p. 113 la forma de literă *E* capitală (*scriptio quadrata*) se dau șapte variante fără a se menționa cea cu două haste *II*, existentă și în Moesia Superior (de ex. la *p. 128*, nr. 3, pl. I *GALIINVS*, *VIITIIRANVS*, în care *II* este evident *E*; *II(res)* = *(h)e(res)* etc.); se cunosc exemple și din Dacia;

p. 122 german „von Stellen" trebuie scris cu un singur *-l-* (*stelă* latin din gr. *stêlê*, „lespede"), căci cu dublu *-ll-* în germ. înseamnă *loc*;

p. 132, nr. 11 trebuie citit *v(otum) s(olvit) m(erito) Maximo et Aeliano cos.*; nr. 15 *VILIC* este *vilic(us)* după context;

p. 133, nr. 17 (CIL, III, 12 672) formula epigrafică abreviată *V S L M P* ar fi mai bine să se citească *v(otum) s(usceptum) l(ibens) m(erito) p(osuit)*", adică „promisiunea (juruința) făcută (suscept-) a împlinit";

p. 136, nr. 27 (CIL, III, 14 564), la Hammeum, altar votiv al unui *M. Aur. Marcianus ... cos. leg. I Se[ver. ...]* trebuie să fie un *[b(ene)f(iciarius)] co(n)s(ularis)*;

p. 138, nr. 32 epitaful fragmentar al unui trac *Dinitralis*, fracturat la început, ar putea fi integral refăcut după original (dispărut); la început avea desigur formula curentă *[D(is) M(anibus)]*;

p. 139, nr. 33 se transcrie „filiis", dar piatra are numai *FILIS* (al doilea *I* mai scurt în interiorul literei *L*); nr. 34, în formula *PRO SALVTE IMPP* al doilea *P* este martelat parțial (cum pare după foto), deci împărații erau mai curînd Marcus Aurelius Antoninus (Caracalla) și fratele său asasinat și „martelat" Publius Septimius Geta;

p. 141, nr. 39, L. Catius Celer *legatus augusti* al Moesiei Superior e guvernatorul provinciei în a. 242 (cunoscut numai din această inscripție); întreaga bibliografie asupra lui (de fapt simpla mențiune epigrafică) se află în repertoriul lui B. Thomae (Thomasson), *Laterculi praesidum*, Göteborg, 1975, 20a, Moesia Superior, p. 16; RE, Suppl. XIV (1974), 80;

p. 142, epitaf din secolul al IV-lea cu lacune, în r. 7 din desen se poate descifra *FIL ... MNI*; în r. 9 numele gentiliciu *Zelia* (tracic) Iustina;

p. 143, nr. 43 epitaf fragmentar, în rîndul ultim un *M* izolat este din formula finală *[B(ene)] M(erenti) [P(os.)]*; nr. 44 epitaf, la început, în r. 1 desigur *[D M]*; remarcabilă forma populară de scriere sau chiar de pronunțare *vis(it)* în loc de *vix(it)*, de două ori *ANI* în loc de *AN(n)I(s)*, iar numele geografic-etnic pare a fi fost scris (după desen) *CANTABRIORVM*;

---

romane. Cîte un „lapsus" de limbă franceză ca *p. 153* de scris la base matérielle, les hypothèses; *156* a la forme; *157* „Il ne travaillaient" evidentă eroare de tipar în loc de „Ils ne travaillaient".

p. 144, nr. 45 (Prahovo, în Serbia), epitaf creştin, începe cu antroponimul illyric (din care lipsesc numai două, nu trei litere la început) [*Da*]*SSIANVS senior*; remarcabile forme vulgare ,,titulo" acusativ, ,,pueri" şi ,,Dassiani" ca dative la declinarea a III-a (în loc de declinarea a II-a, la care ţinean de fapt); nr. 46 (Karataş, pe malul Dunării, în Serbia) se citează ,,P. Petrović, *Nova Trajanova tabla u Djerdapu*, Starinar, 21, 1970, 31—40 sa fotografijom" text şi foto strîmb, pl. XVI, la grandioasa piesă epigrafică devenită celebră în abia cîţiva ani; dar ea a fost publicată simultan în *Archaeologia Iugoslavica* (Belgrad), 9, 1968 [1970], p. 83—89, de acelaşi merituos autor; apoi de J. Šašel, în *Journal of Roman Studies* din Londra, 63, 1973, p. 80—85; *Congrès IX*e *des Frontières Romaines* (1972), p. 44, pl. 5, 2; nr. 47, pl. XVI prezintă un desen schematic al superbului altar votiv cu ,,eticheta" Daciei *GENIO SANTO PA*(*terno*?) *DACIARVM*, cunoscut din a. 1962, descoperit la Tekija (în faţa Diernei-Orşova); dar dedicantul nu se putea numi ,,Ant(oninus) Maximus", ci numai Ant(onius) Maximus, centurion din vreo legiune (care?); abrevieri insolite, rare *PRINC*(*eps*) *PR*(*a*)*ETORII, VOT LIB SO*;

p. 145, nr. 48 placă de clădire a ,,tetrarhilor" (a. 294—300), descoperită la Kladovo, unde cei patru suverani ai împărăţiei *profuturum in aeternum Reipublicae praesidium constituerunt*;

p. 146, nr. 51 întregirea începutului cu [*Divus*?] e interogativă;

p. 148, nr. 56 (CIL, III, 8 268) remarcabile grafiile în adevăr ,,vulgare" ale numelor imperiale *P LICIINNIO Valeriano* şi *P LINVIOINIO GALLFENIO* (!); nr. 57, pl. XX (CIL, III, 14 534) ar trebui observat dacă nu cumva cei doi *OO* au fost de fapt *QQ*, deci *q*(*uin*)*q*(*uennalis*) nu ,,o(rnatus) o(rnamentis) dec(urionalibus)" cum se citise încă în CIL;

p. 149, nr. 61 ,,D(is) i(nfernis) m(anibus)" este preferabil *I*(*nferis*);

p. 150, nr. 63 (CIL, III, 14 537) ligatura-abreviere conţine şi litera *F*, deci trebuie citit ceva ,,mai amplu" *praef*(*ectus*).

I n d i c e l e general (,,opşti registar", p. 169—171) este foarte scurt şi prea selectiv, conţine numai numele de localităţi, autori moderni, puţini termeni privind ,,materii": cu totul insuficient pentru o lucrare epigrafică (chiar cu titlul *Paleografia inscripţiilor*...) în care se impune un indice complet **e p i g r a f i c** conţinînd t o a t e numele proprii, cuvintele comune şi alte elemente (termeni lexicali, materii) antice care figurează în numeroasele texte analizate, discutate ori cuprinse în ,,catalog", cu lecturi ameliorate şi piese noi (,,inedite") al căror text apărea aici pentru prima dată.

Este evident că observaţiile şi rectificările de mai sus, menite să îmbunătăţească o lucrare meritorie, nu afectează valoarea fundamentală ştiinţifică a monografiei epigrafice despre Moesia Superior, lucrare ce poate fi urmată şi luată ca model de către cercetătorul român, care va întreprinde studiul ,,paleografic" al inscripţiilor Daciei romane, mult mai bine încadrate din punct de vedere topografic şi cronologic în limitele veacurilor II—III.

I. I. Russu

AL. PĂUNESCU, P. ŞADURSCHI, V. CHIRICA, *Repertoriul arheologic al judeţului Botoşani*, 2 vol., 395 p., 71 hărţi în text şi 3 planşe, Bucureşti, 1976.

„Repertoriul arheologic al judeţului Botoşani" reprezintă prima lucrare din cadrul unui adevărat program, al cărui scop constă în realizarea unui repertoriu arheologic — pe judeţe — al teritoriului ţării noastre. Se părăseşte astfel o idee mai veche a arheologiei româneşti şi anume aceea de a realiza o vastă şi unică monografie a descoperirilor arheologice din toată ţara. Noua viziune presupune alcătuirea unor repertorii arheologice pe marile unităţi administrative (judeţe), ca rezultat al efortului unor colective alcătuite din muzeografi locali şi cercetători ai institutelor centrale de arheologie. Eficienţa noii concepţii este pe deplin demonstrată de lucrarea de faţă.

După un elogios cuvînt introductiv, semnat de directorul Institutului de arheologie — prof. D. M. Pippidi (p. 5—6), autorii oferă în capitolul de introducere (p. 11—13) o privire de ansamblu asupra lucrării, pentru ca apoi să puncteze, în partea dedicată istoricului cercetărilor (p. 15—16), principalele etape ale procesului de investigaţie arheologică ale acestui spaţiu geografic, unde au văzut lumina zilei figuri marcante ale culturii şi ştiinţei româneşti.

Foarte util, pentru înţelegerea principiilor metodologice călăuzitoare în alcătuirea repertoriului, este capitolul referitor la „unele consideraţii de ordin metodologic" (p. 17—21), în care ni se dau explicaţii lămuritoare asupra tuturor detaliilor metodologice care au stat la baza procesului de elaborare a lucrării şi care, după opinia mea, ar trebui să reprezinte structura metodologică şi a celorlalte repertorii aflate în lucru.

Printre aceste capitole oarecum introductive, se cuvin a fi amintite şi capitolele dedicate unor „consideraţii generale privitoare la cadrul fizico-geografic al teritoriului judeţului Botoşani" (p. 23—25) sau unor „consideraţii generale de ordin arheologico-istoric privind zona de nord-est a Moldovei" (p. 27—36). Referindu-mă mai ales la acest ultim capitol, trebuie să subliniez modul sintetic dar în acelaşi timp foarte sugestiv de prezentare, pe baze statistice, al principalelor etape ale istoriei străvechi şi vechi a judeţului Botoşani.

Dar partea esenţială a lucrării este reprezentată de repertoriul *aşezărilor*, sau mai bine zis al punctelor arheologice (p. 39—304). Sînt înşirate toate localităţile din judeţ în ordinea alfabetică a comunelor şi în cadrul acestora, a satelor. La fiecare sat sînt trecute apoi toate punctele arheologice depistate prin cercetări de teren sau săpături arheologice, sînt cartate şi prevăzute cu o cotă, cu care este apoi marcat şi materialul recoltat din punctul respectiv. Punctul arheologic este, la rîndul său, fixat geografic, descris din punct de vedere arheologic, încadrat cultural şi arheologic şi ni se dau informaţii asupra stării de conservare. Se obţine astfel o succintă „monografie" a unui punct arheologic, care este însoţită de o bibliografie adusă la zi, înţelegînd prin aceasta septembrie 1976, lucrarea apărînd la sfîrşitul anului 1976.

Repertoriul *localităţilor*, care ocupă cea mai mare parte din vol. II (p. 307—375), cuprinde în ordine alfabetică toate cele 576 de sate şi comune existente sau dispărute, cu toate denumirile mai vechi sau mai noi. De asemenea a fost trecută prima menţiune documentară împreună cu informaţia bibliografică respectivă. Prin aceasta repertoriul arheologic trezeşte interesul medievistului dar poate şi al filologului, depăşind caracterul de lucrare de strictă specialitate.

Volumul se încheie cu indicele aşezărilor (punctelor arheologice) organizat pe principalele epoci istorice şi categorii arheologice, ceea ce înlesneşte considerabil manevrarea informaţiei şi de indicele localităţilor, toate la un loc asigurînd lucrării un control rapid şi eficient al impresionantului material documentar.

Localnicii au oferit informaţii, care au fost apoi strînse de profesori sau învăţători, s-au întreprins periegheze, au fost descoperite sute de aşezări, ajungîndu-se la un uriaş bagaj informaţional. Priceperea şi hărnicia directorului muzeului din Botoşani, P. Şadurschi, entuziasmul cercetătorului ieşean V. Chirica dar mai ales şi înainte de toate, puterea de muncă, dăruirea, grija pentru detaliu şi privirea sigură de ansamblu a lui Al. Păunescu au făcut posibilă ordonarea informaţiei într-o lucrare ce constituie un model şi reprezintă un nelipsit instrument de lucru pentru istoricul vremurilor vechi şi străvechi.

Radu Harhoiu

ASDRACHA CATHERINE, *La région des Rhodopes aux XIIIe—XIVe siècles. Etude de géographie historique.* 1976, 296 p., 8 pl. (Colecția Byzantinisch — Neugriechische Jahrbücher, vol. 49).

Cartea Catherinei Asdracha cuprinde două părți (1. Spațiul și populația; 2. Economia și societatea) subdivizate, la rîndu-le, în cîte trei capitole care au următoarele titluri: 1. Spațiul geografic; II. Căile de comunicație; III. Populația; IV. Așezările: orașe și sate; V. Producția. Economia și categoriile sociale; VI. Evenimentele politice și militare.

Prin regiunea Rhodopilor se înțelege întreg spațiul geografic mărginit la nord de fluviul Hebru (Marița), iar la sud de Marea Egee. Autoarea ține să precizeze că această regiune era populată, în secolele al XIII-lea — al XIV-lea, de greci, bulgari, vlahi (români), pecenegi, cumani, armeni ș.a. care locuiau — cum era și firesc — în sate și orașe. De reținut ideea Catherinei Asdracha că cele mai multe dintre orașele rhodopiene aveau un caracter semirural.

Economia regiunii se baza, în primul rînd, pe agricultură și creșterea vitelor. Aceasta nu exclude însă și o activitate legată de schimburile de mărfuri, desfășurată cu precădere în limitele provinciei Rhodope. Cîteodată, schimburile de mărfuri căpătau un caracter „internațional", fapt certificat de menționarea în documente a unor negustori genovezi care au cutreierat „așezările" din Rhodope. Activitatea comercială este ilustrată nu numai de izvoarele literare, ci și de descoperirile monetare.

Din punctul de vedere al peisajului social, regiunea Rhodope se încadrează în rama istorică specifică Imperiului bizantin. Astfel, alături de marii proprietari de pămînt laici sau bisericești întîlnim mici proprietari de pămînt, independenți, țărani salariați, meșteșugari și negustori. Meșteșugarii și negustorii trăiau, cu deosebire, la orașe

Catherina Asdracha acordă atenția cuvenită conflictului permanent dintre marii proprietari de pămînt și restul păturilor sociale cum și avatarurile prin care a trecut administrația acestei zone, devenită „provincie de frontieră" odată cu înființarea statului asăneștilor — la sfîrșitul secolului al XII-lea.

Privitor la vlahii (românii) din Rhodope (p. 42—72) cercetătoarea elenă subliniază că ocupația lor principală era creșterea vitelor și că ei erau concentrați în zona Hebrului inferior, bogată în fînețuri. Domnia-sa înregistrează chiar un toponim românesc: ὁ Σωτὴρ τῶν Βλάχων.

În capitolul III se trec în revistă unele mențiuni despre vlahi, din cronicile vremii. În consecință, se atrage luarea aminte asupra hotărîrii lui Andronic al II-lea, din anul 1285, de a-i strămuta în Asia Mică pe vlahii dintre Bizye și Constantinopol din teama ca aceștia să nu se alieze cu tătarii, cum și asupra cunoscutului pasaj din cronica lui Pachymeres referitor la vlahul Syrbanos (Șerban), partizan al lui Andronic al III-lea.

După opinia autoarei, vlahii ajungeau în timpul transhumanței pînă la țărmurile Mării Egee, fenomen reflectat în unele toponime.

În legătură cu prezentarea populațiilor din cadrul regiunii Rhodope am avea de reproșat autoarei faptul că d-sa nu respectă totdeauna ordinea cronologică a așezării acestora. De pildă, întîi ne vorbește despre cumani și apoi de abia despre pecenegi. Oprindu-se asupra pecenegilor autoarea leagă „sfîrșitul" lor politic de campania militară a lui Ioan Comenul din anii 1122—1123, fiind — după cum se vede — tributară unei erori din cronica lui Nicetas Choniates. În realitate, „sfîrșitul" pecenegilor s-a consumat în lupta de la Lebunion, din 1091, deci în vremea domniei lui Alexie I Comnenul. „Sciții" împotriva cărora au luptat gărzile lui Ioan Comnenul, în 1122—1123, erau cumanii și nu pecenegii.

Firește, cele cîteva obiecții formulate de noi nu știrbesc cu nimic din meritele acestui volum, care poate fi socotit un exemplu de reușită în domeniul cercetărilor problemelor de geografie istorică specifice Imperiului bizantin.

C. Asdracha s-a folosit — în elaborarea cărții — de o bogată informație care include: surse literare, descoperiri arheologice, numismatice etc. Pentru a da un contur precis problemelor abordate, autoarea a înțeles să apeleze și la datele oferite de geografia fizică.

Volumul, însoțit de o prefață, pe cît de scurtă pe atît de den ă în conținutul ei, semnată de savantul N. Svoronos, a apărut în condiții grafice excelente.

Petre Diaconu

ABREVIERI MAI DES FOLOSITE ÎN REVISTĂ

ActaClas	— Acta Classica.
ActaMN	— Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
AD	— Analele Dobrogei, Constanța.
AIIACluj-Napoca	— Anuarul Institutului de istorie și arheologie, Cluj-Napoca.
AISC	— Anuarul Institutului de studii clasice, Cluj-Napoca.
Almanah	— Almanahul Muzeului din Sf. Gheorghe.
Apulum	— Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia.
ArchÉrt	— Archaeologiai Értesitö, Budapesta.
ArheologijaSofia	— Arheologija, organ na arh. institut i muzej, Sofia.
ArhMold	— Arheologia Moldovei, Iași-București.
ArhPam	— Arheologicni Pam'jatky URSR, Kiev.
ASUIași	— Anuarul științific al Universității, Iași.
AVSL	— Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Sibiu-Brașov, 1843—1941.
CIG	— *Corpus Inscriptionum Graecarum.*
CIL	— *Corpus Inscriptionum Latinarum.*
Dacia	— Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București, I—XII, 1924—1947; N. S., I, 1957...
DID	— *Din istoria Dobrogei*, București.
DolgCluj	— Dolgozatok — Travaux de la Section Numismatique et Archéologique du Musée National de Transylvanie, Cluj.
DissPann	— Dissertatione Pannonicae, Budapesta.
ED	— Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romena, București — Roma.
ErdMúz	— Erdélyi Múzeum Egyesület Évkönyve, Cluj
ESA	— Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki.
FHDR	— Fontes historiae daco-romane.
Germania	— Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin.
IDR	— *Inscripțiile Daciei romane.*
IzvestijaSofia	— Izvestija na Arheologicekija Institut, Sofia.
IGB	— *Inscriptiones Graecae Bulgariae Repertae.*
ILS	— Dessau, *Inscriptiones latinae selectae.*
IzvestijaVarna	— Izvestija na Varnenskoto Arheologicesko Druzestvo, Varna.
Klio	— Klio. Beiträge zur alten Geschichte, Leipzig
KVSL	— Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde.
Materiale	— *Materiale și cercetări arheologice*, București.
MatIstMuz	— Materiale de istorie și muzeografie, București.
MIA	— Materialy i issledovanija po arheologii SSR, Moscova.
MBBM	— Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum, Sibiu.
OR³	— D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a III-a, București.
PPS	— Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge.
RE	— Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.*

SCIVA, tomul 28, nr. 2, București, arilie—iunie 1977, p. 293—294

Repertorium — M. Roska, *Erdély régészeti repertoriuma*, I, Cluj, 1942.
RESEE — Revue des études Sud-Est Européennes, Bucureşti.
RevMuz — Revista muzeelor, Bucureşti.
RIR — Revista istorică română, Bucureşti.
RRH — Revue Roumaine d'Histoire, Bucureşti.
SA — Sovetskaja Archeologija, Moscova.
Sargetia — Sargetia. Buletinul Muzeului judeţului Hunedoara, Deva.
SCIV=SCIVA — Studii şi cercetări de istorie veche (începînd din 1974 — Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie), Bucureşti.
SCN — Studii şi cercetări de numismatică, Bucureşti.
StCl — Studii clasice, Bucureşti.
StComPiteşti — Studii şi comunicări, Muzeul judeţean Argeş, Piteşti.
StComSf. Gheorghe — Studii şi comunicări, Muzeul judeţean Covasna, Sf. Gheorghe.
StComSibiu — Studii şi comunicări, Muzeul Brukenthal, Sibiu.
TIR — Tabula Imperii Romani.

REVISTE ŞI ANUARE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

REVISTA DE ISTORIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE - CLUJ-NAPOCA
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE „A. D. XENOPOL" IAŞI
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
— SERIA ARTA PLASTICĂ
— SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
— SÉRIE BEAUX-ARTS
— SÉRIE THÉATRE, MUSIQUE, CINÉMA
STUDII CLASICE

La publication „Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie" parait 4 fois par an. Prix d'un abonnement annuel $ 20. Toute commande de l'étranger sera adressée à Întreprinderea ILEXIM, Serviciul export-import presă, Str. 13 Decembrie n° 3, P.O.B. 136—137, télex 11226, Bucarest, Roumanie. En Roumanie, vous pourrez vous abonner par les bureaux de poste ou chez votre facteur. Pour procurer la revue (directement ou par courrier), vous pouvez vous adresser aussi à PUNCTUL DE DESFACERE AL EDITURII ACADEMIEI, Bucureşti, 71021 Calea Victoriei 125, sectorul 1.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
cod 71021 Calea Victoriei 125, sector 1, Bucureşti, tel. 50.76.80

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

I. I. RUSSU, **Dacia şi Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123**, 1974, 123 p., 5,75 lei.
SILVIA MARINESCU-BÎLCU, **Cultura Precucuteni pe teritoriul României**, 1974, 172 p., 32 lei.
EUGEN COMŞA, **Istoria comunităţilor culturii Boian**, 1974, 272 p., 34 pl., 37 lei.
D. BERCIU, **Contribution à l'art thraco-gète**, 1974, 240 p., 19 lei.
SUZANA DOLINESCU-FERCHE, **Aşezări din secolele III şi IV e.n. în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca**, 1974, 159 p., 14 pl., 21,50 lei.
D. M. PIPPIDI (sub redacţia), **Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines, Mamaia, 6–13 septembrie 1972**, 1974, 558 p., 76 pl., 50 lei.
D. TUDOR, **Les ponts romains du Bas-Danube**, 1974, 175 p., 9 lei.
ELENA BUSUIOC, **Ceramica de uz comun nesmălţuită din Moldova**, 1975, 90 p., 24 pl., 29 lei.
D. M. PIPPIDI, **Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la Mer Noire**, 1975, 314 p., 24 pl., 38 lei.
* * * **Relations between the Autochtonous Population and the Migrator Populations on the Teritory of Romania**, 1975, 324 p., 30 lei
I. I. RUSSU, **Inscripţiile Daciei romane**, 1, 1975, 287 p., 2 pl., 31 lei.
PETRE I. ROMAN, **Cultura Coţofeni**, 1976, 216 p., 1 pl., 34 lei
EMILIAN POPESCU, **Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV–XIII descoperite în România**, 1976, 451 p., 42 pl., 63 lei.
D. PROTASE, **Un cimitir dacic din epoca romană la Soporu de Cîmpie**, 1976, 115 p., 24 pl., 25 lei.
M. MACREA şi I. GLODARIU, **Aşezarea dacică de la Arpaşu de Sus**, 1976, 112 p., 5 pl., 8,25 lei.
I. I. RUSSU, **Elemente traco-getice în Imperiul roman şi Byzantium**, 1976, 182 p., 19,50 lei.
R. VULPE, **Studia thracologica**, 1976, 336 p., 26 lei.
* * * **Thraco-dacica**, 1976, 351 p., 48 lei.

SCIVA, tomul 28, nr. 2, Bucureşti, aprilie–iunie 1977, p. 155–294.

I.P.I. – c. 7171

Lei 25